A KARABAHI KONFLIKTUS ÁRNYÉKÁBAN

A KARABAHI KONFLIKTUS ÁRNYÉKÁBAN

Seres Attila

Kőszegi Margit

Bottlik Zsolt

Budapest
2022

A térképeket tervezte:
Bottlik Zsolt, Karácsonyi Dávid, Nagy Béla
A térképeket rajzolta:
Bottlik Zsolt

Szerzők:
1. rész
Kőszegi Margit
Bottlik Zsolt

2. rész
Seres Attila

Technikai szerkesztő:
Kőszegi Margit

Borítóterv:
Kőszegi Margit

Borítóképek:
Lénárt Emese, Karácsonyi Dávid

Nyomdai előkészítés és sokszorosítás:
CC Printig Kft

A kötet megjelenését a „Posztszovjet után (?): A változó kelet-európai pufferzóna társadalmi folyamatainak földrajzi vizsgálata" című (NKFI-124291. számú) projektje is támogatta.

A kötet összeállításában szakmai partnerként közreműködött a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

ELTE EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

ISBN: 978-963-489-527-5 (nyomtatott)

ISBN: 978-963-489-528-2 (pdf)

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó 7
1. rész Egymásnak feszülő nacionalizmusok a Kaukázusban 11
Bevezetés 13
Az örmény nacionalizmus alapvetései 17
A posztszovjet azerbajdzsáni nacionalizmus 35
2. rész Örmények és azeriek a magyar levéltári forrásokban a peresztrojka időszakában (1985–1991) 59
Magyar–örmény történelmi sorsközösség vagy magyar–azerbajdzsán gazdasági partnerség? 61
A magyar–örmény és a magyar–azerbajdzsán diplomáciai kapcsolatok felvételének előzményei 78
Iratok 89
Felhasznált levéltári iratok jegyzéke 219
Melléklet 239
Névmutató 251

ELŐSZÓ

Az Európa földrajzi perifériájának és kulturális határövezetének számító transzkaukázusi térségben az örmény és azerbajdzsáni népesség több, mint egy évszázada feszül egymásnak. A közelmúltban ennek a szembenállásnak egy újabb tragikus epizódja játszódott le a szemünk előtt. A 2020. őszi örmény–azerbajdzsán lokális háború viszonylag gyors lefolyása és az abban elért látványos azerbajdzsáni győzelmek meglepték a világ közvéleményét. Az egész kaukázusi régió stabilitását is veszélyeztető konfrontáció végül egy erélyes nagyhatalmi intervencióra ért véget. Ám az is bizonyos, hogy az Örményország és Azerbajdzsán határán azóta is állandóan előforduló határvillongások, az örmény belpolitikai válság, illetve a legutóbbi világpolitikai fejlemény, az orosz–ukrán háború következtében a törékeny örmény–azerbajdzsán fegyverszünetet szavatoló Oroszország katonai, humán és gazdasági erőforrásainak átstrukturálása miatt csak egy rendkívül labilis állapot beálltát konstatálhatjuk, tartós békéről még nem, legfeljebb egy „befagyott konfliktusról" beszélhetünk.

Noha ez a háború földrajzi értelemben rendkívül távol zajlott Magyarországtól, akik követték a közösségi médiafelületeken az ezzel kapcsolatos hírekre adott reakciókat, „kommenteket", meggyőződhettek arról, hogy ez az eseménysor nem hagyta teljesen hidegen a magyar közvéleményt sem. A magyar politikai, társadalmi közegben két, akár „sajátosan magyarnak" mondható szemléleti keret is körvonalazódott. Az egyik álláspont sokkal inkább az örményekkel volt szolidáris, a sokáig kisebbségbe szorult, de az érdekeikért és az önrendelkezésükért 1988–1994-ben a végsőkig elmenő hegyi-karabahi örmények jogos önvédelmét helyezte előtérbe. Az

örményekkel szimpatizálók körében meglehetősen markáns jelleggel megjelent az a narratíva is, amely az Európában egyre jobban visszaszoruló kereszténység és az Európában egyre jobban izmosodó iszlám küzdelmének kontextusában helyezte el az eseményeket. A másik interpretáció sokkal inkább pragmatikusnak, mintsem emocionálisnak mondható. Ennek hívei az utóbbi évtizedben kifejezetten gyümölcsöző magyar–azerbajdzsán politikai és gazdasági kapcsolatokra súlyt fektetve alakították ki az álláspontjukat, ugyanakkor nem csak Magyarország energiafüggőségére, az energiahordozók iránti kitettségére és az ebből fakadó stratégiai magyar gazdasági érdekekre hivatkoztak, hanem a nemzetközi jogi keretek helyreállítására is, amely az azerbajdzsáni fél álláspontját legitimálta háborúban.

Reméljük, hogy a Tisztelt Olvasó nem veszi fennhéjázásnak vagy netán „nagyképűségnek", ha ezennel kifejezzük, hogy ebben a kötetben egy „sajátosan magyar tudományos megközelítés" kialakítására törekedtünk. A kötet két nagyobb fejezetre tagolódik. Az első fejezetben foglalt két tanulmány közzétételével elsősorban az volt a célunk, hogy feltárjuk a fent is említett örmény–azerbajdzsán konfliktus történelmi gyökereit, s bemutassuk annak vallási, nemzeti és etnikai összetevőit, s ezzel szoros összefüggésben azt is, hogy az örmény és az – 1918-ban létrejövő szuverén azerbajdzsán államisággal kiteljesedő – azerbajdzsán nacionalizmus milyen fejlődési utat tett meg a XIX. századtól az 1988–1994-es és 2020-as „töréspontokig". A második fejezet egy forrásközlést foglal magában. Egy kutatási projekt keretében összegyűjtöttük azokat a magyar diplomáciai jelentéseket és a Magyar Szocialista Munkáspárt különböző struktúráihoz köthető pártiratokat, feljegyzéseket, értékelő elemzéseket, amelyek részben magyarázattal szolgálnak az előző bekezdésben is vázolt „sajátosan magyar" társadalmi interpretációk megszületésének hátterére, azok történelmi, gazdasági, diplomáciai premisszáira engednek következtetni.

Hálával tartozunk Szakály Sándornak, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatójának, Marinovich Endre főigazgató-helyettesnek és Ujváry Gábor intézetigazgatónak, amiért szerzőgárdánk egyik tagja, Seres Attila számára biztosították a nyugodt hátteret és a szakmai feltételeket a kötet általa jegyzett fejezetének megírásához, az ahhoz szükséges

kutató- és alkotómunkájához. Köszönet illeti továbbá Marinovich Endrét, Karácsonyi Dávid geográfust és Nagy Kornél armenológust, amiért segítették az eligazodásunkat az örmény, az azeri (és a magyar) történelem egy-egy részkérdésében. Illetlenség lenne, ha nem említenénk meg Bubik Gyöngyi, Berényi Ágnes és Kronberger Dávid nevét, ők a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának munkatársai, a levéltári kutatómunkánkat mindvégig önzetlenül segítették.

Budapest, 2022. szeptember 1.
A szerzők

1. RÉSZ
EGYMÁSNAK FESZÜLŐ NACIONALIZMUSOK A KAUKÁZUSBAN

BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben újra és újra háborús konfliktusok bontakoztak ki és váltották egymást Európa keleti peremterületein. Olyan konfliktusok, amelyek a nemzetállamok diskurzusában (is) értelmezhetők. Nemzetek vívták harcukat egymás ellen nemzeti érdekekért, nemzeti sérelmek miatt, nemzeti területekért. A Janus-arcú nacionalizmusok a közvélemény szeme láttára aktivizálódtak és váltak a geopolitika[1] feltűnő szereplőivé. A közvélemény jelenleg is Kelet-Európára figyel és lélegzetvisszafojtva várja a több hónapja tartó orosz–ukrán háború rövid- és hosszútávú hatásait a mindennapokra.

A működő nacionalizmust Európában hosszú évtizedek óta konkrét régiókhoz kötik. Elválasztják egymástól a klasszikus, Nyugat-Európában a 18–19. században megjelenő „jó" nacionalizmusokat a 20. században jelentkező és a világrendet, világbékét felforgatni kívánó „rosszaktól".[2] A Balkán,[3] a Kaukázus,[4] vagy éppen Kelet-Európa[5] olyan területek, amelyeket

1 A klasszikus geopolitikai elképzelésekkel összefüggésben, de valamelyest attól függetlenedve jelent meg ismét a nemzetállami keretrendszerben értelmezett külkapcsolatok elemzésére ez a kifejezés.

2 A tanulmányban alkalmazott nézőpontot a nacionalizmusok vizsgálatához főként két szerző munkájára alapoztuk. Anderson, Benedict: Elképzelt közösségek. Budapest, 2006. (A továbbiakban: Anderson, 2006) és Brubaker, Rogers: Nacionalizmus új keretek között. Budapest, 2006. (A továbbiakban: Brubaker, 2006)

3 A Balkánról alkotott konstrukciók kapcsán az alábbi irodalmakra alapoztunk. Todorova, Maria: Imagining the Balkans. Oxford, 2009. Kaplan, Robert, D.: Balkan Ghosts: A Journey Through History. London, 2005. Glenny, Misha: The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2011. London, 2012.

4 de Waal, Thomas: The Caucasus. An Introduction. Oxford, 2019.

5 Connelly, John: From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe. Princeton, 2022. King, Charles: Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe. Oxford, 2010.

kifejezetten megbélyegeznek az egymásnak feszülő nemzeti érdekek miatt. Jellemző ez a felfogás a 21. századi közgondolkodásban is, annak ellenére, hogy Michael Billig felhívta a figyelmet: a nacionalizmus mindenütt ott van, szimbólumai körülvesznek minket.[6] Velünk él, ebbe szocializálódunk, észrevétlenül a részünkké válik.

Évtizedek óta vizsgálják a konfliktusok hátterében jelentkező nemzeti érdekeket, a nacionalizmusok működési mechanizmusát a „túlfűtött" régiókban.[7] A térségspecifikus kutatások alapján körvonalazódik az a háborús konfliktusokkal terhelt zóna, amit a 19. századi, soknemzetiségű Orosz Birodalom, az Oszmán Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia területe fed le.[8] Különösen azokon a területeken aktivizálódnak a nacionalizmusok, amelyek ezen államok egykori perifériáinak számítottak, az egymás elleni vetélkedés színtereként szolgáltak. A geopolitikai játszmákban a nagyhatalmak számára sokszor válik eszközzé a periférián élő kis népek nemzeti identitása.[9]

A Kaukázus az egyik olyan terület, ahol a különböző, hatalmi elitek által nemzetinek deklarált érdekeknek újra és újra a fegyverek erejével igyekeznek érvényt szerezni. Utoljára 2020-ban a hegyi-karabahi háború soron következő fejezetében mérte össze haderejét az azerbajdzsáni és az örmény/hegyi-karabahi nemzeti érdekérvényesítés. Sőt, ahogyan ez a közmédiából részletesen nyomon követhető, az orosz hatalom által közvetített fegyverszünetet az orosz–ukrán (szintén nemzeti érdekek mentén deklarált) háború árnyékában, 2022-ben is megsértették azerbajdzsáni oldalról. Az azerbajdzsáni nemzeti jelszavakkal indított háborúban a szomszédos török és orosz „háttérhatalom" nyíltan befolyásolta az események menetét. A Kaukázust

6 Billig, Michael: Banal nationalism. London, 1995.

7 Brubaker, 2006. Anderson, 2006. Atabaki, Touraj: Recasting and Recording Identities in the Caucasus. Iran & the Caucasus. 6. (2002) 1/2. 219–235.

8 Anderson, 2006. Brubaker, 2006. Morozov, Viatcheslav: Russia's postcolonial identity: a subaltern empire in a Eurocentric world. New York, 2015.

9 A geopolitika értelmezéséhez az alábbi szakirodalmakat használtuk. Szilágyi István: A geopolitika elmélete. Budapest, 2018. Bárdos-Féltoronyi Miklós: Bevezetés a geopolitikába. Budapest, 2006. Sidaway, James: Geopolitics: Twentieth Century Spectre. Geography. 86. (2001) 3. 225–234.

a 19. század óta formáló nagyhatalmi vetélkedés a 20. és a 21. században is meghatározó tényezője a helyi közösségek életének.[10]

A közmédiában is részletesen tárgyalt nagyhatalmi és helyi hatalmi megnyilvánulások elemzése helyett jelen írás a háttérben jelentkező, érzelmeket felkorbácsoló nacionalizmusok mozgatórugóit igyekszik feltárni. Az az interpretáció, ami a megszemélyesített entitásokként értelmezett nemzetek és a mögöttük álló „óriások" harcát mutatja be, elfedi az események valós szereplőit, az embereket. Melyek azok a tényezők, amelyek révén az egyének aktivizálhatók a hatalom által nemzetinek deklarált érdekek érvényesítésére? Milyen alapvető elemekkel jellemezhető az örmény és az azerbajdzsáni nemzeti identitás? E kérdésekre keressük a válaszokat.

10 Aydin, Mustafa: Turkish Policy Toward the Caucasus. Connections. 1. (2002) 3. 39–48. Shaffer, Brenda: The Geopolitics of the Caucasus. The Brown Journal of World Affairs. 15. (2009) 2. 131–142.

AZ ÖRMÉNY NACIONALIZMUS ALAPVETÉSEI

AZ ÖRMÉNY NEMZETI IDENTITÁS ETNIKAI ALAPJAI – A TÉRTŐL FÜGGETLEN NEMZETKONSTRUKCIÓ

Az örmény nemzeti mivolt három alapvető kulturális jellemző okán nevezhető etnikai alapokon nyugvónak.[11] Az örmény vallás, az örmény nyelv és az örmény írásbeliség olyan egyedi attribútumok, amelyek kifejezetten csak az örmény néphez köthetők. A három fundamentum egymástól elválaszthatatlan, összefonódásuk biztosítja az örmény kollektív identitás sok évszázados létét és folytonosságát. A különálló keresztény, örmény nyelvű és örmény írásbeliséggel bíró egyház a közösség fennmaradásának biztosítéka volt akkor is, amikor az örmények hosszú évszázadokon át nem rendelkeztek önálló államisággal.

A kereszténység államvallássá tétele a 4. század elején (301 és 315 között) történt: az örmények büszkék arra, hogy az első hivatalosan is keresztény állam az övék.[12] Az örmény apostoli egyház a keresztény keleti egyházak egyike és az ismert források alapján a legrégebbi autokefál államegyház.[13] Korábban vált államegyházzá, mint ahogyan a Római Birodalomban államvallás lett a kereszténység. Az alapítójáról, Világosító Szent Gergely püspökről gregorián egyháznak is nevezik.[14] A IV. századtól működő egyházszervezet örmény

11 Eriksen, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Budapest, 2008. (A továbbiakban: Eriksen, 2008)

12 Panossian, Razmik: The past as nation: Three dimensions of Armenian identity. Geopolitics. 7. (2002) 2. 121–146.

13 Thomson, Robert W.: Mission, Conversion, and Christianization: The Armenian Example. Harvard Ukrainian Studies. 12/13. (1988/1989) 28–45.

14 Nagy Kornél: Örmény felekezetiség az Oszmán Birodalomban. In: Az örmény nép

nyelvű liturgiát használ és elkülönül az ortodox egyházaktól (nem fogadta el a 451-es Khalkédóni zsinat határozatait, valamint 554-ben a konstantinápolyi pátriárka fennhatóságát).[15]

Az örmény nyelv az indoeurópai nyelvcsalád önálló ága, az 5. században már bizonyíthatóan beszélt nyelv volt: a század elején (405 körül) Meszrop Mastoc megalkotta hozzá az örmény írásbeliséget megteremtő ábécét.[16] A szerzetes tevékenysége nyomán az örmény irodalom virágkora is beköszöntött: a Biblia örményre fordítása mellett számos más mű vált elérhetővé örmény nyelven, de eredeti örmény írások is születtek ekkor.

Az egyedi írásbeliség, mint örmény innováció mellett azonban fontosak voltak azok az újítások is a nemzeti mivolt formálódása szempontjából, amelyek közvetítők révén érték el a közösséget. Különösen akkor lesz nagy szerepe e közvetítőknek, amikor biztosítani kell az archaikus közösség átvezetését a modernitás világába, ami a kollektív identitás folytonosságát biztosította, megteremtve ezzel a modern nemzet alapjait. Ezt a közvetítő szerepet látták el az örmény diaszpórák, különösen a 17. századtól.[17]

A diaszpórák léte összefüggésben van az önigazgatás hiányával. Az örmény nép által lakott földrajzi tér az ókortól kezdve folyamatosan különböző hatalmi aspirációk, birodalmi expanziós törekvések színtere. Ennek következménye, hogy bizonyos időszakokban jellemzővé vált az örmények kivándorlása a magterületnek tekintett Örmény-felföldről.[18] Az örmény kereskedők Európa, Perzsia és India nagy központjaiban telepedtek le,

---

tragédiája az I. világháborúban. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 37–43.

15 Panossian, Razmik: Armenia. In: Nations and Nationalism: volume 4. A Global Historical Overview, 1989 to Present. Szerk. Guntram H. Herb – David H. Kaplan. Oxford, 2008. 1696–1712. (A továbbiakban: Panossian, 2008)

16 Panossian, 2008.

17 Panossian, Razmik: Between ambivalence and intrusion: Politics and identity in Armenia-diaspora relations. Diaspora: A journal of transnational studies. 7. (1998) 2. 149–196.

18 Hartmann, Elke: Örmény élet az Oszmán Birodalomban. Budapest, 2021. (A továbbiakban: Hartmann, 2021) Matevosyan, Hakob: Az örmény diaszpórák. Létrejöttük és átalakulásuk. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 99–106.

eljutottak egészen a Távol-Keletig. A kora újkorban ugyanúgy jelen voltak Moszkvában, mint a földrajzi felfedezések után világkereskedelmi központtá váló Amszterdam kikötőjében, de a pénzügyi élet központjaként évszázadokig funkcionáló Észak-Itáliában (például Velencében) is.

Diaszpórák jöttek létre áttelepítések révén is: ennek egyik jelentős példája Iszfahán városának örmény lakossága, ahová I. Abbász perzsa uralkodó telepített Dzsulfa városából örményeket a 17. század elején. A város Dzsulfa-negyede a mai napig nagy számú örmény közösség lakóhelye. A legismertebb kényszerű vándorlás (menekülés) azonban a 20. század örmény tragédiájához, a genocídiumhoz köthető, ami után a törökországi közösségeik jelenléte két évtized alatt gyakorlatilag megszűnt.[19] A túlélők pedig szétszóródtak szerte a világban. Így jött létre az egyik nagy diaszpóra-közösség a szíriai Aleppó városában.[20]

A diaszpórák több évszázados anyagi segítségnyújtása kulcsfontosságú volt az örmény közösségek szellemi, kulturális és más társadalmi szükségleteinek kielégítésében. A templomok építésének finanszírozása mellett elévülhetetlen érdemük volt az örmény szellemi termékek támogatásában, a nyomtatott sajtó és a könyvek megjelentetésében, az iskolák és kórházak működtetésében. Segítették a fiatal örmény értelmiség formálódását ösztöndíjakkal az európai tanulmányokhoz. Az örmény művelődés szempontjából kiemelkedő jelentőségű a mechitaristák szerzetesrendjének működése a 18. századtól.[21]

Tevékenységükkel helyettesítették az örmény államot, ezáltal biztosították az örmény közösségek fennmaradását idegen fennhatóság alatt is. Ez az örmény gazdasági elit a diaszpórában koncentrálódott olyan nagyvárosokban, mint Isztambul és Moszkva, vagy a Kaukázus egyik központjaként funkcionáló Tbiliszi (Tiflisz). Az örmény szerzetesi diaszpórának köszönhetően Velence tölt be jelentős szerepet, azáltal, hogy itt indult az örmény

19 Tachijan, Vahe: Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában. Budapest, 2019. (A továbbiakban: Tachijan, 2019)

20 Hartmann, 2021.

21 Hartmann, 2021.

szótárak, történelemkönyvek nyomtatása, illetve az európai filozófiai munkák örményre fordítása és megjelentetése.[22]

A MODERN NEMZETI MIVOLT – A MEGOSZTOTTSÁG TUDATA

Az örmény vallás, nyelv és írás egymással összefonódó hármassága, valamint az ezek fennmaradását évszázadokon át biztosító gazdasági és kulturális támogatás a diszapórák részéről együttesen segítik a találkozást a mély történelmi tudattal és a hazaként megélt térrel a modernitás keretei között. Ezt a folyamatot az örmények történelmükben újjászületésnek, reneszánsznak nevezik (zartonk).[23]

Az örmény reneszánsz időszakában nincs önálló örmény állami lét. Az Örmény-felföld területe és az itt élő örmény közösségek az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom fennhatósága alatt éltek ekkor.[24] Ez utóbbi hatalom éppen ebben az időszakban kapcsolódott össze az örmények történetével. A gigantikus méreteket öltő Orosz Birodalom a 18. század végétől folyamatosan kiszorította a perzsa érdekeltségeket a Kaukázus környékéről, önmagát állítva helyére.[25] Az orosz–iráni háborúk mellett a hatalom további terjeszkedő szándéka nyomán az orosz–török háborúk is meghatározták a 19. században az örmény közösségek feletti állami ellenőrzést. Az örmény közösségek a modernitást és vele járó társadalmi átalakulást tehát lényegében két nagyhatalmi tényező, az Oszmán Birodalom és az Orosz Birodalom keretein belül élték meg, de hatással voltak rájuk a világszerte elterjedt diaszpórák is.

A megosztottság, a széttagoltság a közösségek életén keresztül érvényesült a kultúrában is: megjelent a szétváló népnyelvben, a politikai ideológiákban és

22 Panossian, 2008.

23 Sarkiss, Harry Jewell: The Armenian Renaissance, 1500-1863. The Journal of Modern History. 9. (1937) 4. pp. 433–448.

24 Barsheghyan, Kristine: Changing Turkish Other in Post-Soviet Armenian Discourse on National Identity. Polish Sociological Review. 159. (2007) 283–298. (A továbbiakban: Barsheghyan, 2007)

25 Djalili, Mohammad-Reza: Iran and the Caucasus: Maintaining Some Pragmatism. Connections. 1. (2002) 3. 49–58.

az irodalmi hagyományokban egyaránt.[26] Az örmény identitás megélése tehát a családok életében nagyon eltérően történhetett a földrajzi térben elfoglalt hely és főként a tér feletti hatalmat gyakorlók különböző jellege, módszerei szerint. Ugyanakkor e közösségek életében a másodrendűség tudata általános volt: bármilyen állam fennhatósága alatt éltek, mindenütt a kisebbségi lét, a korlátozott lehetőségek és a szűkkörű érdekérvényesítés volt az osztályrészük.

A 19. és 20. század változó társadalmi keretrendszere a kollektív érdekérvényesítés lehetőségét villantotta fel az örmények számára is az Oszmán és az Orosz Birodalom területén. A 19. századi megváltozott politikai gondolkodásmód főként a fiatal, külföldön tanult értelmiségiek, és ezzel összefüggésben a diaszpórákban élők révén jelent meg az itteni örmény közösségekben. Életre hívta a helyi közigazgatásban, majd a nagypolitikában is a határozottabb fellépés igényét.

Az Orosz Birodalom területén az örmény közösségeknek – az 1897-es népszámlálás adatai alapján – főként a Kaukázus déli részének hat guberniuma adott otthont: Baku, Jelizavetpol (a korábbi Gandzsa/Ganja), Karsz, Kutaisz, Tiflisz és Jereván.[27] (lásd térképmelléklet) Míg a Bakui és a Kutaiszi guberniumban főként a városi (bakui) népességet gyarapították és sokkal inkább diaszpóra-közösségnek számítottak, addig a többi tartományban már térben kiterjedtebb és lényegesen nagyobb létszámú volt az örmény jelenlét. A Jelizavetpoli guberniumban közel 300 ezer fő örményt számláltak (a lakosság harmada), főként azon a területen, ami később Hegyi-Karabah néven vált ismertté. A Karszi guberniumban a legnépesebb csoport az örményeké (70 ezer fő felett), ahol a népesség negyedét jelentették. A Tifliszi guberniumban élő, több mint 200 ezer örmény a népesség ötöd részét jelentette. Legnagyobb létszámban a Jereváni guberniumban éltek örmények a népszámlálási adatok szerint: 430 ezer fős közösségük több, mint a felét jelentette az itt megszámlált lakosságnak. Az Oszmán Birodalom területén a különböző becslések alapján

26 Panossian, Razmik: The Armenians: Conflicting identities and the politics of division. Nations Abroad. London, 2018. 79–102.

27 Bournoutian, George: The Population of the South Caucasus according to the 1897 General Census of the Russian Empire. Iran & the Caucasus. 21. (2017) 3. 324–340.

közel 2 millió örmény élt, főként Anatólia keleti részén: Sivas, Erzurum, Kharput, Diarbekir, Bitlis és Van vilajetek területén.[28]

Az örmény lakosság más, főként iszlám vallású népekkel élt együtt egy etnikai szempontból kiemelkedően heterogén területen. Az orosz hatalom expanziója hosszú évszázadok óta először jelentett keresztény fennhatóságot az örmények felett, ugyanakkor nagyon erős jelenlétet és központosított állami irányítást. Különösen a 19. század végétől jellemző oroszosító intézkedések, amelyek a korábbi évszázadoktól eltérően az örmény egyház működésében és az örmény nyelvhasználatban is jelentős korlátozásokat vezettek be, ellenállást váltottak ki az örmények részéről, és 20. század elejére a politikai érdekérvényesítés kibontakozását eredményezték.[29] Disszonáns módon a formálódó csoportok a cári kormányzat antidemokratikus jellege miatt kezdetben inkább az Oszmán Birodalomban érhettek el sikereket.

Három jelentős politikai mozgalom indult útjára a 19. században: az Örmény Forradalmi Szövetség (Dasnak) mellett a Szociáldemokrata Huncsak Párt (Huncsak) és a Liberális Demokrata Párt (Armenakan). Működésük kezdeti sikerei összefüggésben álltak az Oszmán Birodalom ún. Tanzimát reformjaival, amelyek megnyitották az utat a nem-muszlimok közszereplése előtt.[30] Az Oszmán Birodalomban lehetőséget kapó örmény politikusok szorgalmazták az állam modernizációját és demokratikus átalakítását, kifejezetten a birodalmon belüli érdekérvényesítés hatékonyabb lehetőségei mellett léptek fel.[31]

Az örmény törekvések azonban megváltozott külpolitikai közegben és egy egyre inkább török nemzetállami célokat megfogalmazó belső társadalmi transzformáció közepette jelentkeztek, ezért éppen a feszültségek elmélyülését, nem pedig enyhítését idézték elő. Mivel a modernizációs

28 Czézár Nikolett: Az első Örmény Köztársaság. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 85–93. (A továbbiakban: Czézár, 2018)

29 Hartmann, 2021.

30 Hartmann, 2021. Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990. (A továbbiakban: Matuz, 1990)

31 Hartmann, 2021. Matuz, 1990.

folyamatokban a képzettebb, vállalkozói attitűddel és gazdasági kapcsolatokkal rendelkező örmények jelentős sikereket értek el, és látványosan gyarapodtak, még inkább a helyi közösségek ellenérzését váltották ki. A feszültségek egyre többször vezettek erőszakos cselekményekhez, az örmény áldozatok számának növekedéséhez.[32] Az örmény politikai csoportok céljaik eléréséért tett, külső támogatókkal megerősített erőfeszítései keresztezték az ifjútörök mozgalom útját, ami a világháború árnyékában a népirtás tragédiájához vezetett.[33] A 20. század elejének nagyhatalmak által vezérelt, tragédiába torkolló eseménysorozata révén lépett működésbe a nacionalizmus és hívta életre a nemzetállam alapításának igényét.

AZ AKTÍV ÖRMÉNY NACIONALIZMUS – AZ „ELÁRULT NEMZET" ÉS AZ ELVESZETT TERÜLETEK

Jelen írásunkban elfogadjuk Rogers Brubaker felvetését és az örmény nemzetet nem mint szubsztanciális létezőt, hanem mint gyakorlati kategóriát, intézményesült formát és esetleges eseményt kezeljük.[34] Ezért emlegetjük a nacionalizmus aktivizálódását, működését, és tárjuk fel azt, hogyan lesz a politikai döntések, nemzetközi konfliktusok mozgatója. A 20. század elején és végén is történtek olyan események, amelyek hatására működésbe lépett az örmény nacionalizmus és a mindennapi élet szervezésének mozgatórugójává vált.

Az örmény népirtás a nemzeti identitás egyik fundamentuma a 21. században.[35] Az Oszmán Birodalom területén az első világháború idején (1915–

32 Kovács Bálint: A sivatagba deportált nép. A 20. század első genocídiuma – az örmény népirtás. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 13–26. (A továbbiakban: Kovács, 2018) Hovhannisyan, Edgar: Örménymészárlások Abdul Hamid uralkodása idején: az örmények kiirtásának első hulláma az Oszmán Birodalomban. In: Uo. Budapest, 2018. 45–49. Merenics Éva: Örményellenesség és népirtás az Oszmán Birodalom végnapjaiban. In: Uo. Budapest, 2018. 51–59. (A továbbiakban: Merenics, 2018)

33 Barsheghyan, 2007.

34 Brubaker, 2006.

35 Bogossian-Porto, Pedro: Forget Me Not. Genocide Studies International. 12. (2018) 2. 191–207.

1917) bekövetkezett eseményekre használják szerte a világban a fenti a kifejezést. A nemzeti mivolt emocionális aktivizálásában kulcsszerepet játszó „tragédiamítoszok" közül nemzetközileg az egyik legismertebb történet. Az Oszmán Birodalom hadba lépése, majd többfrontos háborúja, az ifjútörök kormányzat erőszakos soviniszta politikája, az orosz hatalom fenyegetése, a török sereg katasztrofális veresége a Kaukázusban, valamint az örmény lakosság kényszerű megosztottsága együttesen vezettek a végzetes politikai döntéshez: az örmény lakosság eltűntetéséhez Kelet-Anatólia (az Örmény-felföld nyugati része) területéről.[36]

Az örmény lakosság bűnbakká tétele, majd lemészárlása, a háborús vereség miatt egy időben zajlott a deportálásokkal: az örmények kitelepítésével Kelet-Anatóliából.[37] Gyalogmenetben a szíriai és mezopotámiai sivatagok felé vezényelték őket.[38] A szervezetlenség, a hatósági túlkapások, a kegyetlen bánásmód mind hozzájárultak a tragédia bekövetkezéséhez: százezrek, sőt, milliók halálához.[39] Az oszmán hadsereg kegyetlenkedései és az orosz hadsereg érdektelensége ugyanúgy részese volt e szomorú eseménynek. A helyi muszlim lakosság (főként kurdok) egy részének segítsége, a külső országokból érkező humanitárius segítő szándék ugyan lehetővé tette a töredékük menekülését, de a nagypolitika nemzetközi szinten nem tett/tehetett semmit az események feltartóztatása érdekében. Lényegében már egy „üres" Örmény-magasföldet kapott volna a független Örményország a sèvres-i békével (1920. augusztus 10.), ami azonban sosem lépett életbe. Kemal Atatürk Törökországa fegyverrel szerzett érvényt a terület feletti fennhatóságának,

36 Flesch István: Atatürk és kora. Budapest, 2004. Üngör, Uğur Ümit – Lohr, Eric: Economic Nationalism, Confiscation, and Genocide. Journal of Modern European History. 12. (2014) 4. 500–522. Suny, Ronald Grigor: Morgenthau visszaemlékezése. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 77–83.

37 Kovács, 2018. Merenics, 2018.

38 Adar, Sinem: Emotions and Nationalism. Sociological Forum. 33. (2018) 3. 735–756. (A továbbiakban: Adar, 2018) és Kovács, 2018.

39 Kovács, 2018. Hesemann, Michael: Népirtás történt? 1915/16 eseményei a vatikáni dokumentumok szemszögéből. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 61–69.

így az örmény genocídium földrajzi tere a mai napig Törökország része.[40] A tragikus események nyomán azonban, Fridtjof Nansen szavaival élve, az „elárult nemzet" érdekérvényesítő gyakorlata színre lépett és megalkotta a modernkori Örményországot.

A független Örményország számára azonban a „másik oldalon" is van egy hasonlóan érzékeny kérdés: Hegyi-Karabah területe. Hegyi-Karabah Köztársaság néven 1991-ben deklarálta elszakadását Azerbajdzsántól, amit az a mai napig nem ismert el. A főként örmények által lakott terület Örményországgal való egyesítésért már a 20. század kezdetétől fellépett az örmény nemzetállam, de sikertelenül. Hegyi-Karabah az Azerbajdzsán SZSZK része 1921 óta, de autonóm státuszt biztosítottak számára 1923-tól (Hegyi-Karabah Autonóm Terület). Az 1980-as évek végén viszont Hegyi-Karabah kezdeményezte az Örményországgal való egyesülést, de a Szovjetunió elutasította az Egyesült Örmény Köztársaság létrehozását. Azerbajdzsán 1991-ben hadsereggel lépett fel a deklarált függetlenséggel szemben, így a konfliktusból háború lett, amiben Hegyi-Karabahot Örményország is támogatta. A háború orosz hatalmi közvetítéssel tűzszünethez vezetett 1994-ben. A terület örmény ellenőrzés alatt maradt annak ellenére, hogy nem ismerték el a különválást Azerbajdzsántól. Ez a helyzet változott meg 2020-ban, amikor az azerbajdzsáni fél indított támadást a terület visszafoglalása érdekében. Az év végére ismét orosz közvetítéssel kötött tűzszünet idejére a terület harmada azerbajdzsáni ellenőrzés alá került. Ahogyan az első hegyi-karabahi háború idején (1988–1994) az azerbajdzsáni lakosság kényszerült otthona elhagyására, úgy most a déli területek örmény lakossága menekült el az azerbajdzsáni fennhatóság és a várható erőszak elől.

Az elvesztett területek nacionalizmusa, az „elárult nemzet" identitása e két veszteségen alapul. A 2020-as esztendő veresége még inkább élővé teszi az örmény nemzeti mivolt gyakorlati működését. Kelet-Anatólia után Hegyi-Karabah is egyre inkább elérhetetlenné válik az örmény nemzet számára. A konfliktusok, nagy közösséget érintő kataklizmák révén érzelmi

40 Tachijan, 2019.

töltettel telítődik a közösségek tagjai számára az a kollektív identitástudat, ami formálja, és amit egyben formál a politika is.[41]

A NEMZETÁLLAMI TÉR ÉS A NEMZET ÁLTAL MEGÉLT TÉR

Az örmények nemzetállama, az Örmény Köztársaság 1991 óta elismert önálló állam, a Kaukázus része. A Kaukázus egy olyan politikai régió, ami etnikai sokszínűségéről és a nagyhatalmi aspirációkkal szemben is fellépő szeparatizmusáról ismert.[42] A földrajzi térben a Fekete-tenger és a Kaszpi-tenger közötti szárazföldi területeket foglalja el. Részét képezi a régiónak nevet adó Kaukázus hegysége, amit egyezményesen Ázsia és Európa természetföldrajzi határvonalának tekintenek. A 19. századi orosz birodalmi érdekeket tükröző elnevezés alapján a hegység gerincétől északra fekvő része a Ciszkaukázus, a déli pedig a Transzkaukázus. Az utóbbihoz tartozik a mai Örmény Köztársaság.

A fiatal nemzetállam létrejötte a 20. század elejéhez köthető. Az 1918-ban kikiáltott Örmény Demokratikus Köztársaság a Vörös Hadsereg megszállása nyomán szűnt meg 1921-ben.[43] Részét képezte az 1922-ben létrehozott Szovjetuniónak, de nem önállóan, hanem a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság részeként (ennek területe megegyezik a mai Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország összterületével).[44] A sztálini diktatúra időszakában, 1936-ban jött létre a Kaukázusontúli SZSZSZK-ból három tagköztársaság, közöttük az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság. Ennek területe vált az 1991 óta létező független Örményország alapjává.

---

41 Barsheghyan, 2007.

42 Gürer, Heidemaria: Return to Babel: The Race to Integration in the Southern Caucasus. Connections. 14. (2015) 2. 99–103. Kemoklidze, Nino – Moore, Cerwyn – Smith, Jeremy – Yemelianova, Galina: Many Faces of the Caucasus. Europe-Asia Studies. 64. (2012) 9. 1611–1624.

43 Czézár, 2018.

44 Forestier-Peyrat, Etienne: Soviet Federalism at Work: Lessons from the History of the Transcaucasian Federation, 1922–1936. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 65. (2017) 4. 529–559.

Ugyanakkor az örmény nemzeti identitás tere ennél lényegesen nagyobb és időben is jelentősen, évezredekkel kiterjedtebb. A kollektív emlékezet által megőrzött állami tér nagy része a mai határokon túl helyezkedik el és az Örmény-felföldnek nevezett természetföldrajzi területtel azonosítható (ennek nagyobb része a mai Törökországban van).[45] Központi eleme a mai Törökország területén több ezer méterre magasodó Ararát (vagy Maszisz) vulkáni kúpja, az örmény nemzeti szimbolikában is meghatározó, a szent hely/hegy. A bibliai özönvíztörténetből is ismert Ararát egyben az örmény eredetmítoszokhoz is kapcsolódik. Az örmény nép története így a kezdetektől összekapcsolódott a zsidó/keresztény kultúrával, aminek, mint láttuk, a nemzeti mivolt más aspektusaiból is van jelentősége.

Az örmény nép államisága kollektív emlékezetük szerint Hajk uralkodásával, a Kr. e. 3. évezredben kezdődött, akit Noé ükunokájának tartanak.[46] Hajk emlékét az ország örmény neve, Hajasztán is őrzi. A nemzeti tér azonban még ennél is „tágasabb". Egyrészt azért, mert a középkorban (pontosabban a 12-14. században) az államiság egy távolabbi, Örmény-felföldön túli területhez, Kilikiához kötődött. A Kilikiai Örmény Királyság Anatóliában, a Taurusz-hegység koszorújával körbefogott tengerparti területen létezett.[47] Másrészt viszont tovább tágítja a nemzeti teret, hogy az örmény identitás formálásában fontos szerepet kapnak a diaszpórák. Szerte Európában, különösen az Oszmán és az Orosz Birodalom területén, a Földközi-tenger mentén voltak jelen a 19. századig. A 20. század örmények számára nemzeti tragédiát hordozó eseményei nyomán a diszpórák még inkább kiterjedtek a földrajzi térben és a Közel-Keleten, a Távol-Keleten és az Újvilágban is nagy számban jelen vannak.

Az örmény nemzeti identitásban elképzelt közösség területe, a haza képe hagyományosan az Örmény-felföldhöz, az Ararát hegyéhez kapcsolódó

45 Strabón: Geográphika. Budapest, 1977.

46 Panossian, 2008.

47 Dashdondog, Bayarsaikhan. The Mongols and the Armenians (1220–1335). Leiden, 2011. (A továbbiakban: Dashdondog, 2011) Runciman, Steven: A keresztes hadjáratok története. Budapest, 2002. (A továbbiakban: Runciman, 2002)

területhez kötött. A modern nemzetállami tér megteremtésének lehetősége is itt merült fel a 20. század elején. Ez a tér azonban – ahogyan az örmény kollektív emlékezetben is tetten érhető – folyamatos nagyhatalmi vetélkedések színtere már az örmény történelmi tudat ókorig visszavezethető kezdetétől. Asszírok, perzsák, pártusok, rómaiak, arabok, bizánciak, szeldzsukok, mongolok, keresztesek – hódítók sora, akik a terület felett hatalmat gyakoroltak.[48]

A modern kor hódítói, a nagyhatalmak, az örmény nemzetállami tér kialakításának lehetőségét is befolyásolták. A 18. században jellemző oszmán és perzsa fennhatóságot a 19. században az oszmán és orosz váltotta fel. A nagyhatalmi tényező markáns jelenlétét, valamint a diszapórák érdekérvényesítő képességét egyaránt mutatja a tény, hogy az Oszmán Birodalom jövőjét érintő Keleti kérdés egyik fontos állomásának tekintett 1878-as berlini szerződés külön foglalkozik a birodalom keleti felén élő örmények önigazgatásának elismerése érdekében.[49] A 20. században az első világháború változtatja meg rövid időre az erőviszonyokat a Kaukázusban. Az Orosz Birodalom szétesése és polgárháborúja, valamint az Oszmán Birodalom felbomlása lehetőséget adott – a genocídium nemzeti tragédiájának árnyékában – a nemzetállami lét megteremtését célul kitűző, nacionalista jellegű politikai irányzatok érdekérvényesítésének. Így jelent meg a nemzetállamok sorában 1918-ban egyszerre három új állam a Kaukázus déli részén: Grúzia, Azerbajdzsán és Örményország.

Az új független államok léte összekapcsolódott a hatalmi vákuumot kihasználó britek katonai jelenlétével is. A Batumi és Baku között fennálló vasúti összeköttetést katonai erővel is biztosító britek a stratégiai jelentőség miatt voltak jelen a térségben.[50] Az akkor világviszonylatban legjelentősebb ismert bakui kőolajkészlet, valamint szállításának útvonala, a Kaszpi-tenger és a Fekete-tenger közötti kapcsolat biztosítása révén kiszorította a

48 Dashdondog, 2011. Runciman, 2002.

49 Matuz, 1990. Hartmann, 2021.

50 Gökay, Bülent: Turkish Settlement and the Caucasus, 1918–20. Middle Eastern Studies. 32. (1996) 2. 45–76. (A továbbiakban: Gökay, 1996)

hagyományos orosz és oszmán hatalmi jelenlétet, lehetővé téve ezzel az itt élő népek nemzetállami igényeinek érvényesítését. Ugyanakkor, ez a helyzet már a kezdetektől konfliktusos volt a három új ország között, amelyek területi igényei több helyen is fedték egymást. A független örmény nemzetállam megalakulását követően már konfliktusban állt három szomszédjával.[51]

A hagyományos nagyhatalmi jelenlét kivonulása az örmény nemzeti mivolt által megélt területről csak nagyon rövid intermezzónak bizonyult. Az örmény nemzetállam területének kiterjedését és politikai berendezkedését, sőt, az örmény közösségek területi elhelyezkedését az oszmán állam utódaként létrejövő Törökország és az Orosz Birodalmat felváltó Szovjetunió határozta meg.[52] A 20. század elején nagyhatalmi erővel kialakított határok között, a nemzeti mivolt által megélt tértől lényegesen kisebb területen valósult meg 1991-ben a független Örményország.

A „MÁSIK" SZEREPE A NEMZETI MIVOLT AKTIVIZÁLÓDÁSÁBAN

A megosztott örmény közösség számára önálló nemzetállam alapítására a széteső Orosz Birodalom területén nyílt lehetőség a 20. század első felében. Egy olyan nemzetállaméra, amelyben a korábbi megosztottság helyett erős területi koncentráció volt jellemző. Az Oszmán Birodalom területén zajló tragikus események ugyanis jelentősen megváltoztatták a Transzkaukázus etnikai összetételét. Közel 500 ezer főre tehető az örmények száma, akik kezdetben menekültként voltak jelen a formálódó független örmény állam területén.[53] A függetlenség azonban rövid életűnek bizonyult – a lehetőség elveszni látszott a bolsevik hatalom megerősödésével és a Szovjetunió létrejöttével.

---

51 Gökay, 1996. Czézár, 2018.

52 Flesch István: Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország. Budapest, 2013.

53 Saparov, Arseny: The Alteration of Place Names and Construction of National Identity in Soviet Armenia. Cahiers du Monde russe. 44. (2003) 1. 179–198. (A továbbiakban: Saparov, 2003)

A Szovjetunió tagköztársaságaként 1936-ban létrehozott Örmény SZSZK-ban élők számára csak korlátozott lehetőségek álltak fenn az örmény vallás gyakorlására (inkább csak a második világháborút követően) a szovjet ideológia vallásellenes attitűdje miatt.[54] Az örmény nyelv használata viszont a szovjet időszakban sokféle módon kapott támogatást, a mindennapi és a tudományos élteben egyaránt.[55] A szovjet ideológia anyanyelven való terjesztésének hatékonyságát és a szovjet rendszerhez hű káderek kiművelését segítette a hozzá kiépített oktatási intézményi hálózat, a kulturális élet támogatásának különböző módozatai.

A szovjet tagköztársaságként való egzisztálás, a nemzetekfelettiség ideológiája ellenére, további hatótényezőket biztosított a nemzeti mivolt aktivizálására. Ilyen eseményként értelmezhető, amikor Sztálin 1945 decemberében kapacitálta a diszpórákban élő örményeket, hogy térjenek vissza hazájukba, az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságba. Az invitálásra érkező pozitív válasz mutatja a hatalmas érzelmi töltetet és hatóerőt, ami a nemzeti identitás sajátja. Közel 100 ezer ember „tért vissza" az Örmény SZSZK-ban, annak ellenére, hogy valójában a Törökországhoz tartozó területekről származtak.[56] A szovjet rendszer sajátosságai, valamint a szerény életkörülmények miatt azonban nagy volt a csalódásuk, ezért az 1950-es években, majd az 1990-es években közülük sokan választották az elvándorlást.

A szovjet típusú intézményi struktúra, a modern oktatási rendszer szerint kiépített iskolahálózat, a kommunista ideológia terjesztésére kidolgozott kulturális transzfer egyben lehetőség volt az etnikai alapú nemzettudat közvetítésére. Ennek egyik fontos és látványos eleme a földrajzi nevek megváltoztatása. Az Örmény SZSZK területén számos névváltoztatás történt, amit több esetben a kommunizmus ideológiájának érvényre juttatásával

54 Edward, Alexander: The Armenian Church in Soviet Policy. The Russian Review. 14. (1955) 4. 357–362.

55 Kusikyan, Joseph: The Study of Armenian in Soviet Armenia. The Modern Language Review. 39. (1944) 3. 287–289.

56 Laycock, Jo: Survivor or Soviet Stories? Repatriate Narratives in Armenian Histories, Memories and Identities. History and Memory. 28. (2016) 2. 123–151. (A továbbiakban: Laycock, 2016)

indokoltak, de főként azt a célt szolgálták, hogy a török hangzású neveket örményekre cseréljék.[57] Erősítette a kulturális összetartozásnak (nyelv és írás) a térrel (nemzetállammal) való összefonódását. A meggyökeresedés (korenyizációjá) szovjet politikája nem csupán a kommunizmus elveit, hanem a nép területhez való kötődését is megerősítette. Míg előbbit a rendszerváltással levetkőzte a közösség, utóbbi elemi erővel aktivizálta a nemzeti mivolt megélését és vele a megosztottság tudatát.

Ahogyan az örmény nemzetállami lét, úgy az elveszett területek problémájának feloldása is geopolitikai szituációk függvénye. Az orosz és a török állam érdekszférájában minden feloldhatatlannak tűnő nemzeti kérdés egyben lehetőség is a beavatkozásra, a befolyás erősítésére. A genocídium sérelmének el nem ismerése[58] és a kárpótlás elmaradása mellett a török fél a hegyi-karabahi háborúba is folyamatosan beavatkozik az örmény fél ellenében, elmélyítve ezzel az évszázados ellentéteket, ébren tartva a makacsul létező gyűlöletmítoszok közösségre gyakorolt hatását.[59] Ugyanakkor minden nemzeti siker egyben az orosz fél játszmáinak függvénye, hiszen a modernitás időszakában az örmény nemzetállamiság a mindenkori orosz hatalomhoz kötődik.[60]

A nemzeti identitások formálódásában fontos szerep jut a másokkal szembeni önmeghatározásnak. Az örmény nemzeti mivolt esetében a „Másik" éreztét több kulturális tényező és történelmi esemény is befolyásolja, amit a kollektív emlékezet őriz és amit a fentiekben bemutattunk. Ezek eredőjeként a nemzetállamok diskurzusában a legmarkánsabban megfogalmazott „másik" az Oszmán Birodalom utóda, a szomszédos Törökország. Az el nem ismert örmény genocídium, az első világháború végén elfoglalt területek, a független Örményország formálódásában betöltött negatív szerep, a hegyi-Karabahi konfliktus örmény szempontból negatív befolyásolása

57 Saparov, 2003.

58 Adar, 2018.

59 Barsheghyan, 2003.

60 Trenin, Dmitri: Russia in the Caucasus: Reversing the Tide. The Brown Journal of World Affairs. 15. (2009) 2. 143–155.

egyaránt hozzájárulnak a másikkal szembeni önazonosság folyamatos jelenlétének és erősödésének.

Az örmény-török viszonyrendszer tekintetében azonban nem hagyható figyelmen kívül a török fél Kaukázus térségét meghatározó nagyhatalmi játszmákban betöltött szerepe. A 21. század eurázsiai „Nagy Játszmájának" játékosai módosultak a klasszikus 19. századi felálláshoz képest: Oroszország mellett az Egyesült Államok, Irán és Törökország is megjelenik a Kaukázus sorsának formálásában.[61] Mivel vetélkedésük gazdasági, politikai, ideológiai és vallási síkon egyaránt értelmezhető, ezért hatással vannak az itt található nemzetállamokban működő nacionalizmusokra is. Az egyenlőtlen kapcsolat tehát rányomja a bélyegét a viszonyrendszer értelmezésére, elmélyítve a folyamatos fenyegetettség érzetét. Mivel a török fél a kulturális (főként nyelvi) kapcsolatokból adódóan természetes szövetségest lát az azerbajdzsániban, ezért az örmény nemzeti mivolt számára az Azerbajdzsánnal fennálló konfliktus is a „Másikhoz", vagyis Törökországhoz kapcsolódik.[62]

Így lehetséges az, hogy ebben a viszonyrendszerben gazdasági és külpolitikai szempontból felértékelődik a síita iszlám szomszéd, Irán is.[63] Az ország nagy városai (Teherán, Iszfahán, Tebriz) ugyanakkor jelentős örmény diaszpóra-közösségek otthonai, akik egyben az iszlám ország legnagyobb keresztény közösségei. A jelentős lélekszámú diaszpóra révén azonban az Egyesült Államok befolyása sem elhanyagolható az örmény nemzetállam számára.[64]

---

61 Aydin, Mustafa: Turkish Policy Toward the Caucasus. Connections. 1. (2002) 3. 39–48. Begoyan, Anush: United States Policy in the South Caucasus: Securitisation of the Baku: Ceyhan Project. Iran & the Caucasus. 8. (2004) 1. 141–155.

62 Balci, Bayram: Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus. Insight Turkey. 16. (2014) 2. 43–52.

63 Djalili, Mohammad-Reza: Iran and the Caucasus: Maintaining Some Pragmatism. Connections. 1. (2002) 3. 49–58.

64 Begoyan, Anush: United States Policy in the South Caucasus: Securitisation of the Baku: Ceyhan Project. Libaridian, Gerard: A Reassessment of Regional Politics and International Relations in the South Caucasus. Iran & the Caucasus. 6. (2002) 1/2. 237–247. Malek, Martin: NATO and the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan, and Georgia on Different Tracks. Connections. 7. (2008) 3. 30–51. Olcott, Martha Brill: U.S. Policy in the South Caucasus. Connections. 1. (2002) 3. 59–66.

KÖVETKEZTETÉSEK

Megosztottság. Áldozattá válás. Vereség. Elhagyatottság. Megalázottság. Kiszolgáltatottság. Veszteség. Csalódottság. Fájdalom. Az örmény nemzeti mivolthoz kapcsolható érzelmek, melyeket jól kifejez az Ararát szimbolikája. A fővárosból, Jerevánból csodálatos látkép nyílik a szent hegyre, ami elérhetetlen az örmények számára, egy másik országban van. Láthatják, de nem érinthetik. Az övéké, de mégsem. Ráadásul éppen abban az országban van, amelyik nemzetállamtól a legtöbb megaláztatást kellett elszenvedni. A népirtás el nem ismert tényét, milliós embervesztesége, nemzeti területek elvételét, diaszpórák felszámolását és a keleti ellenfél, Azerbajdzsán folyamatos támogatását a háborús konfliktusokban.

A „Másik", mint nemzeti identitást aktivizáló tényező kiemelkedő jelentőséggel bír az örmény nacionalizmusban. Azok az események, amelyek megnyitják a szakadékot két nemzet között a 20. században, kitörölhetetlenül jelen vannak az örmény kollektív emlékezetben. Ugyanakkor a mindenkori hódító szándéknak, a nagyhatalmi játszmáknak különösen kitett földrajzi tér, a diaszpórákban való széttagoltság a közösség számára az állandó igazodás szükségességét is közvetíti – ahogyan ez megmutatkozik a mindenkori támogató hatalomhoz való viszonyulásban.

A történelem mély kútjába merítkező, évezredes hagyományokkal és innovációkkal (a világon egyedülálló egyház, nyelv és írásbeliség) felvértezett, a diaszpórák révén világviszonylatban kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező nemzeti büszkeség, valamint az annak folyamatos, mások által való tiprásából adódó keserűség és elszántság jellemzi a modern örmény nemzettudatból táplálkozó nacionalizmust. A háborús konfliktusokban is megmutatkozó felfokozottságát sokszor félrevezetően leegyszerűsítik a keresztény-iszlám ellentétre, amit egy vallásában unikális közösségnek kell megélnie két világvallás peremén. A fentiekben felvázoltak alapján sokkal inkább érdemes a modernitás révén megváltozó, horizontális szerveződésben feloldódó

elképzelt közösségek diskurzusában[65] átgondolni mindazt, ami az örmény névvel illetett társadalmi konstrukcióhoz kapcsolódó egyének, családok és közösségek sorsát meghatározza a 21. században is.

Ebben a horizontális viszonyrendszerben megnövekedett a „Másik" jelentősége. A többi nemzeté, amelyekkel valamilyen formában kapcsolatba lépnek az örmények. Közöttük is elsősorban azok, amelyek nemzeti attribútumaikban mások, ezáltal segítenek a közösség képének formálásában.[66] Ha ez a másság érdekek ütközésével is jár, akkor az érzelmek sokszorozottan aktivizálhatók a nemzeti mivolt szolgálatában.[67] Az örmény nemzeti diskurzusban így vált a „Másikká" a török és a vele politikailag (és bizonyos kulturális jellemzőiben) összekapcsolt azerbajdzsáni nemzet.[68] Különösen azért, mert a népirtás és a háborúk révén mély, feldolgozhatatlannak tűnő traumák erősítik a másikkal szembeni ellenérzést.[69]

65 Anderson, 2006.
66 Said, Edward W.: Orientalizmus. Budapest, 2000.
67 Adar, 2018.
68 Barsheghyan, 2003.
69 Laycock, 2016.

A POSZTSZOVJET AZERBAJDZSÁNI NACIONALIZMUS

A SZOVJET IDŐSZAK JELENTŐSÉGE AZ AZERBAJDZSÁNI NEMZETKONSTRUKCIÓBAN

A hétköznapi diskurzusokban népek kavalkádjaként ismert Kaukázus részét képezik az ún. transzkaukázusi államok: Azerbajdzsán, Grúzia, valamint Örményország. A térségbeli országokat összeköti az a sajátosság, hogy a Szovjetunió tagköztársaságaiként alakították ki őket a 20. század elején, majd annak széthullásával a korábban konstruált területük vált független nemzetállammá az 1990-es évek elején. Ugyanakkor a három ország nemzetként definiált népei több ezer éves kultúrájuk és államiságuk büszke letéteményeseiként tekintenek önmagukra. Közülük az azerbajdzsániak, saját bevallásuk szerint, az iszlám világ első demokratikus államában élnek.

Ez az öndefiníció már önmagában hordozza perifériahelyzetükből adódó sajátosságaikat. Az iszlám részeként, de a cári orosz expanziós törekvések következtében kapcsolódtak az „elképzelt közösségek”[70] formálódásának folyamatába, amelynek eredményeként 1918-ban kikiáltották rövid életű független nemzetállamukat. Nemzeti identitásuk formálódását azonban a 20. század további részében a szovjet típusú államhatalom határozta meg, ami a politikai vezetés jellegén túl a mindennapokban is kontinuitást mutat a Szovjetunió felbomlása és a függetlenség elnyerése után is.

A szovjet időszak hatásai közül a nemzeti identitás formálódásában külön jelentőséget kap a határok kialakításából következő területi alapú vita Hegyi-Karabah kapcsán a szomszédos Örményországgal, ami már az

70 Anderson, 2006.

1980-as években kiélezte a feszültségeket, majd még a szovjet érában, 1988-ban fegyveres konfliktussá alakult a két ország, valamint Azerbajdzsán többségi nemzete és a kisebbségben elő örmények között. A sokáig befagyott konfliktus utoljára 2020 őszén éleződött ki, amely kishíján háborúvá terebélyesedett Azerbajdzsán és Örményország között. A közös ellenfél és a veszélyeztetett területi integritás különösen erős hatótényezőt jelentett az azerbajdzsáni nemzettudat alakulásában a függetlenség elnyerése utáni években.

Ugyanakkor nem szabad elfelejtkezni arról sem, hogy a jelenlegi Azerbajdzsán határain kívül több millió azeri nyelvű, síita muszlim lakosság él. E közösségek közül a legnagyobb az ország déli határain túl Iránban (főként a Kelet- és Nyugat-Azerbajdzsánnak nevezett szubacionális területi egységekben) lakó több mint 18 millió fő, ami majd két és félszer több, mint Azerbajdzsán azeri lakossága.[71] (lásd melléklet) A szovjet időszakban széles körben elterjedt összeesküvés-elmélet miatt, miszerint az azeri népet szándékosan vágták ketté az osztozkodó hatalmak (az Orosz és a Perzsa Birodalom), a közvélekedésben felerősödött az összetartozás tudata a határ túloldalán élő azeriekkel, ami a rendszerváltás pillanatában határmenti konfliktusokhoz, esetenként illegális határátlépésekhez vezetett. Ez a jelenség a posztszovjet azerbajdzsáni hatalmi elitet – a Hegyi-Karabahhoz kötődő, területi alapú konfliktusából adódóan – érzékeny válaszút elé állította.

Szintén a Szovjetunióhoz köthető az az erőltetett iparosítás, ami a legjelentősebb gazdasági tényezővé emelte az ország stratégiai jelentőségű szénhidrogén vagyonát. Az anyaföldhöz kötött, ezért nemzeti kincsnek tekintett energiahordozó szélsőségesen meghatározza a 21. századi Azerbajdzsán gazdaságát, ezáltal az itt élők megélhetését, mindennapjait, így a 21. századi azerbajdzsáni nemzeti mivolt szerves részét képezi.

Összességében elmondható tehát, hogy az azerbajdzsáni nemzet sajátos posztszovjet jellemzőkkel bír, amelyeket alábbi tanulmányunkban szeretnénk röviden bemutatni. Kifejezetten azokra a sarokpontokra fókuszálunk,

71 Ulasiuk, Iryna: National Minorities and Migration in Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova, Russia and Ukraine. In: CARIM-East Research Report No. 33. 2013.

amelyek a hatalom oldaláról határozták meg az azerbajdzsáni nemzet formálódását. Az azerbajdzsáni nemzettudat esetében (ahogy több más posztszovjet példánál is) a mindenkori orosz és szovjet központi vezetés közvetlen és közvetett befolyása érvényesül.

AZ ELKÉPZELT AZERBAJDZSÁNI KÖZÖSSÉG FORMÁLÁSA

Az azerbajdzsáni nemzeti identitás vizsgálatakor elfogadjuk azt a szemléletmódot, hogy a nyomtatáskapitalizmus elterjedésével, valamint a modernizáció további, kommunikációt segítő hatásainak minél szélesebb körű érvényesülésével, illetve a hatalom által működtetett közigazgatási és oktatási intézmények hatékony szervezésével egyre szélesebb lehetőség nyílik a nemzeti közösségek kialakítására és formálására.[72] Ugyanakkor figyelembe vesszük azt az institucionalista megközelítést is, ami a szovjet utódállamokban a nemzeti mivoltot intézményesült formaként, gyakorlati kategóriaként és esetleges eseményként értelmezi.[73] Nézőpontunkat formálta továbbá a nemzetek etnikai jellegének, valamint ennek hatalmi konstrukciókhoz való viszonyulásának elméleti megalapozása is.[74]

Az azerbajdzsáni nemzeti mivolt posztszovjet jellemzőinek vizsgálatával kapcsolódni kívánunk azokhoz a kutatásokhoz, amelyek a posztszocialista és posztszovjet kifejezések tudományos beágyazottságát segítették elő az elmúlt évtizedekben. Vizsgálatunkban nem időt és teret behatároló tartályként, vagy átmeneti időszakként értelmezzük a posztszovjetet.[75] Sokkal inkább arra helyezzük a hangsúlyt, hogy e térbeli és időbeli kapcsolódások keretrendszerében az egyes folyamatok és jellegzetességek – jelen esetben az azerbajdzsáni nemzeti identitás – jellemzőit lehet posztszovjetként értelmezni.

72 Anderson, 2006.

73 Brubaker, 2006.

74 Eriksen, 2008.

75 Tuvikene, Tauri: Strategies for Comparative Urbanism: Post-socialism as a Deterritorialized Concept. International Journal of Urban and Regional Research. 40. (2016) 1. 132–146.

Mindezen elméleti alapvetésekből kiindulva, a rendelkezésünkre álló szakirodalom segítségével végrehajtott diskurzuselemzés révén vázoljuk fel az azerbajdzsáni nemzeti identitás formálódásának folyamatát. Vizsgálataink segítségével kívánunk rávilágítani az orosz expanzió nyomán megjelenő modernizáció azerbajdzsáni nemzeti közösséget formáló hatásaira. Orosz és szovjet nemzetépítő sajátosságok egyértelmű különválasztásával hívjuk fel a figyelmet azokra az etnikai sajátosságokra, amelyek a szovjet típusú nemzeti identitáskonstrukciók révén erősödtek meg az azerbajdzsáni közösségekben.[76] Ez utóbbiak szerepét hangsúlyozzuk a Hegyi-Karabah kapcsán kibontakozó fegyveres konfliktus hátterének bemutatásakor is. Ugyanakkor a szovjet típusú modernizáció hatásai nyomán átalakuló azerbajdzsáni társadalom sajátosságaira is hangsúlyt fektetünk. A szovjet időszak komplex hatásmechanizmusainak feltárása, valamint Azerbajdzsán ezredfordulós geopolitikai helyzetének bemutatása révén mutatunk rá a 21. századi azerbajdzsáni nemzettudat posztszovjet sajátosságira.

A CÁRI OROSZ HATALOM MEGJELENÉSE ÉS HATÁSAI AZERBAJDZSÁN TERÜLETÉN

A mai Azerbajdzsán teljes területének Oroszországhoz csatolása a 19. század első felében következett be. Szimbolikus jelentőségét adja egyrészt az, hogy a „keleti kérdésként" emlegetett nagyhatalmi játszmák árnyékában történt. Míg azonban az Oszmán Birodalom jövője az európai kontinentális egyensúly szempontjából fontos kérdés volt a nyugati hatalmak számára, a Perzsa Birodalom rovására történő orosz terjeszkedés ekkor még parciálisnak számított (a 19. század második felében viszont az ún. „Nagy Játszma" révén már a perzsák keleti szomszédai kerültek fókuszba).[77] Másrészt viszont

76 Cornell, Svante E.: Religion as a Factor in Caucasian Conflicts. Civil Wars, 1. (1998) 3. 46–64. Cornell, Svante E.: The Nagorno-Karabakh Conflikt. Report no. 46. Uppsala, 1999.

77 Ter-Abrahamian, Hrant: On the Formation of the National Identity of the Talishis in Azerbaijan Republic. Iran & the Caucasus. 9. (2005) 1. 121–144. (A továbbiakban: Ter-Abrahamian, 2005)

összefüggésben állt a cári hatalom megdöntésének orosz nacionalista jellegű mozgalmával, az ún. dekabrista felkeléssel is (1825), amely arra sarkallta a perzsa vezetést, hogy támadást indítson az Alexej Jermolov tábornok vezette kaukázusi orosz hadsereg ellen. A perzsa hadsereg azonban katasztrofális vereséget szenvedett az immáron Ivan Fjodorovics Paszkevics tábornok vezetése alatt álló orosz katonai erőktől, ezért a perzsa sah területveszteségekkel és az orosz befolyás növekedésével járó békekötésre kényszerült 1828. február 13-án Türkmencsaj városában. Ez nemcsak megerősítette a korábbi 1813-as orosz-perzsa (Gülistan) békekötés orosz területi nyereségeit, hanem még jelentős területek kerültek át orosz fennhatóság alá. Ekkor alakult ki a mai határvonal Azerbajdzsán és Irán, valamint Örményország között.[78] A perzsa állam feldarabolásának terve ekkor azért nem valósult meg, mert a legitim uralkodó isteni elrendelésének és sérthetetlenségének egyik utolsó európai képviselője, I. Miklós nem egyezett bele a törvényes perzsa uralkodó hatalomfosztásába.

Ugyanakkor a fent említett békekötésekkel eldőlt, hogy a cári expanzió nyomására Perzsia hatalmi tényezőként kiszorult a Kaukázus területéről. A perzsa hatalomvesztés folyamata ennek következtében gyorsult fel: a Kaukázus északkeleti előterében fekvő, muszlim többségű Dagesztán elvesztése után a mai Grúzia teljes területe, valamint a mai Azerbajdzsán északi része került cári fennhatóság alá, végül 1828-ban kialakult Irán mai napig létező északnyugati határa az Araksz (Arasz) folyó mentén. Ezzel több évszázados perzsa hatalmi befolyás szűnt meg a térségben, amelynek legfontosabb kulturális hozadékai (például a síita iszlám) a mai napig jelen vannak az azerbajdzsáni közösségek életében. Míg utóbbit az orosz nyelv a 20. században szinte teljesen kiszorította, addig az előbbi újfent markáns tényezője az azerbajdzsáni nemzeti identitásnak is.

Ugyanakkor a geopolitikai befolyás változásában az orosz hatalmi tényező fokozatos térnyerése már a 18. századtól érzékelhető a Kaszpi-tenger nyugati

78 Horváth, Csaba: Ethno Demographic Changes in the Caucasus 1860–1960. South-East Europe International Relations Quarterly. 2. (2011) 6. 1–20.

előterében. Közel száz évvel korábban, I. Péter uralkodásának végén már született egy békeszerződés oroszok és perzsák között, ami a tengermelléket és Baku városát is átengedte a hatalmas haderővel (de óriási áldozatokkal) operáló cárnak.[79] A meghódított területet a kibontakozó orosz–oszmán háborúk okán taktikai okokból ugyan ismét átengedték a perzsáknak, de az orosz befolyás erősödése folyamatos maradt a század végéig. Az uralkodása alatt nagyszabású expanziós terveket megvalósító II. Katalin idejében újra felvetődött a Kaszpi-tenger nyugati előterének Orosz Birodalomhoz csatolása. Megvalósításának csak a cárnő halála vetett véget, de a fentiek ismeretében a hódítás végül nem sokat váratott magára. Az Orosz Birodalom történetét megíró Mihail Heller I. Péter és II. Katalin perzsák rovására bekövetkező hódításai kapcsán is a gazdasági jellegű szándékot hangsúlyozta: az India felé kiépítendő kereskedelmi kapcsolatok igényét.[80] Ennek szellemében a két központi szerepkört betöltő és jelentős kikötőforgalmat lebonyolító város, a dagesztáni Derbent, valamint a későbbi azerbajdzsáni főváros, Baku, már a 18. század végén orosz kézen volt.

Az Orosz Birodalom területgyarapodása jelentős migrációt indított el a megszállt területekről Perzsia irányába. Néhány évtizedes katonai közigazgatás után, a 19. század második felében a mai Azerbajdzsán területén két kormányzóságot hoztak létre, amelynek központjai a térség jelentős városai voltak: az Erzsébet cárnéról elnevezett Jelizavetpol, valamint a Kaszpi-tenger legnagyobb kikötője, Baku.[81] A 19. század első felének orosz kormányzata, és ezzel együtt a hatalom közvetítésének eszköz- és eljárásrendszere átmenetnek tekinthető a korábbi kánságok és a cári birodalmi közigazgatás között. Az iszlám szokásjog érvényesülésének területe fokozatosan szorult vissza a családok szintjére, miközben a keresztény alattvalók egyértelmű

79 Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Budapest, 1997.

80 Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.

81 O'loughlin, John – Kolossov, Vladimir – Radvanyi, Jean: The Caucasus in a Time of Conflict, Demographic Transition, and Economic Change. Eurasian Geography and Economics 49. (2007) 2. 135–156.

előnyt élveztek muszlim társaikkal szemben. Utóbbiak az eszközeikben nem válogató orosz térítők célpontjaivá is váltak. Az eltérő bánásmód és a vallási megkülönböztetésből eredő feszültségek különösen a városokban vezettek etnikai ellentétek éleződéséhez: az örmény–azeri szembenállás az orosz hatalom kiépítésével, valamint a modernizáció megjelenésével párhuzamosan mélyült el. A cári adminisztráció kereszténye ket támogató politikájának köszönhető az is, hogy az orosz fennhatósággal jelentős örmény beáramlás is történt, ami sok helyen lazította a muszlim tömböket és növelte az örmény településterületeket a dél-kaukázusi régióban. Ezt a mai azerbajdzsáni kontextusban egyértelműen muszlimellenes ténykedésnek tekintik.[82] Ennek a folyamatnak az eredménye az azeri-örmény lakosság nagyfokú keveredése a 19. század utolsó harmadára. (lásd melléklet)

Az orosz hatalmi tényező területi effektusainak érvényesülése szempontjából Baku változása a leginkább szembetűnő. A kikötőváros kereskedelmének fellendítésével már a 19. század első felében megindult a település bővítése, átépítése, arculatának megváltozása. A kőolaj miatt a város gazdasági jelentőségének növekedésével egyre több bevándorló telepedett le itt az Orosz Birodalom különböző részeiből. A gazdasági növekedés és a népességgyarapodás különösen az 1870-es évektől vált intenzívvé, a kőolajlelőhelyek feltárása és a kitermeléshez, valamint feldolgozáshoz szükségek iparágak megjelenésének hatására.

Itt fúrták a világ első olajkútját (1846), amit röviddel ezután kőolajfinomító (1859), illetve petróleumgyártó üzem építése követett (1863). Az olajipar felfutása a közlekedés (például a transzkaukázusi vasút) és az egyéb szolgáltatások kiépülését, a tömegkommunikáció felfutását vonta maga után, miközben munkaerő-igénye révén a birodalom minden területéről és a szomszédos Iránból is vonzotta a dolgozókat.[83] Baku multikulturális várossá alakulására

82 Gasimov, Zaur T.: Aserbaidschan: Befreiung und Konflikt – der Umgang mit Verlusten in einer postkolonialen Gesellschaft. In: Die geteilte Nation: nationale Verluste und Identitäten im 20. Hrsg. Hilger, Andreas – Von Wrochem, Oliver. München, 2013. 135–151. (A továbbiakban: Gasimov, 2013)

83 McKay, John F.: Baku Oil and Transcaucasian Pipelines, 1883-1891: A Study in Tsarist Economic Policy. Slavic Review. 43. (1984) 4. 604–623.

azonban rányomta az árnyékát a muszlimok háttérbe szorítása: a tulajdonosi kör főként a (keresztény) orosz és örmény befektetőkből került ki.

A gyors gazdasági felfutás és az egyoldalú fejlesztés sérülékennyé is tette az új olajipari központot, ami a 20. század elején, az elhúzódó orosz–japán háború nyomán kibontakozó gazdasági válsággal azonnal éreztette is a hatását. A munkanélküliség növekedésével az etnikai feszültségek is felszínre kerültek, ami muszlim–örmény összecsapásokhoz vezetett. A cári vezetés az ellentétek fenntartásában hatalmának zálogát látta, ezért többször utat engedett az egymás elleni erőszaknak.[84]

A gyors modernizáció révén a világ felé nyitottabbá váló transzkaukázusi kormányzóságokban világnézeti változások is történtek. Az orosz és oszmán világgal való közvetlenebb kapcsolat a radikális társadalmi ideológiák terjedését is magukkal hozták. A század elején például a bakui munkássztrájkok szervezésével hívta fel magára a figyelmet többek között a kommunizmus ideológiáját hirdető és az olajmágnások elnyomó hatalmát bíráló Sztálin, de párttársa és barátja, a szintén grúz származású Grigorij Konsztantyinovics (Szergo) Ordzsonikidze is dolgozott itt.[85] A muszlimokkal szembeni negatív megkülönböztetés közösségformáló erejét radikális azerbajdzsáni értelmiségiek fordították a nacionalista jellegű mozgalmak irányába, amelyek a térség muszlim lakosságának érdekérvényesítéséért küzdöttek. Mindezek alapján elmondható, hogy az azerbajdzsáni nemzeti identitás, illetve a csoporttudatot veszélyeztető ellenségképek bevezetőben említett alapvető elemei már a 19. században jelentkeztek, az orosz cári hatalom által generált társadalmi változások hatására.

Ugyanakkor a vidéki közösségek, illetve részben a fenti iparosítás által kevésbé érintett városi muszlim közösségek (például Tbiliszi, Gandzsa) mindennapjaiban még kevésbé érvényesültek a társadalmi változások. Az iszlám vallási ideológia határozta meg továbbra is az itt élők életét. A patriarchális

84 Guseynov, Rauf A.: Ethnic Situation in the Caucasus. Journal of International Affairs. 1. (1996) 2.

85 Suny, Ronald Grigor: A Journeyman for the Revolution: Stalin and the Labour Movement in Baku, June 1907-May 1908. Soviet Studies. 23. (1972) 3. 373–394.

társadalmi berendezkedés a tradicionális női szerepeket és öltözködési szokásokat preferálta, nehezen engedve utat a cári orosz modernizációs törekvéseknek az oktatásban és a közéletben.[86] Ezzel ellentétben a városi, különösen a bakui muszlim közösségek nyitottabbak voltak az európai kulturális hatásokra, ami érzékelhető volt a szekularizáció erősödésében és a nyugati módon értelmezett női szerepek térnyerésében is. Felvilágosult muszlim gondolkodók és filantrópok (például Mirza Fatali Ahundov, Hadzsi Tagijev) révén a muszlim közösségen belül is megjelent az új keretekhez való igazodás és a benne való érvényesülés igénye.[87]

AZ ÖNÁLLÓ AZERBAJDZSÁN LÉTREJÖTTÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

Az orosz forradalom kitörése és a cári hatalom megszűnése függetlenségi mozgalmakhoz vezetett az Orosz Birodalom európai perifériaterületein, amelyek szervesen illeszkedtek az első világháború nagyhatalmi kontextusaiba. A forradalmi Oroszországban széteső struktúrák gyengítették a perifériaterületek orosz hatalommal való kapcsolatát és aktivizálták más hatalmi érdekek érvényesülését is. Az oszmán befolyás erősödése mellet az intervenció időszakában angol felvonulási területnek számított a Kaukázus, de miután jelentős katonai erőt egyikük sem tudott a térségbe koncentrálni, az így kialakuló átmeneti állapot a Kaukázuson túli területek számára is a függetlenedés lehetőségét hordozta. Ezt pedig a formálódó radikális értelmiség által indított tömegmozgalmak meg is valósították.

Az ún. Transzkaukázusi Köztársaság az oszmán veszély elhárítására, elsősorban keresztény grúz és örmény kezdeményezésre jött létre. A jelentős létszámú muszlim lakosság eltérő érdekei, valamint a fennálló helyzetet értékelő politikai véleménykülönbségek miatt a regionális szerveződés magában hordozta az etnikai jellegű ellentéteket is, amelyek az önálló nemzetállamok kialakulása előtt nyitották meg az utat. A nacionalista jellegű mozgalmak

86 Najafizadeh, Mehrangiz: Gender And Ideology: Social Change And Islam In Post Soviet Azerbaijan. Joumal of Third World Studies. 29. (2012) 1. 81–101.

87 Uo.

1918-ban sikerre vezettek: május 28-án kikiáltották az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaságot.

Az új állam, a mainál nagyobb, de közel azonos területen jött létre, nyugati határai azonban tisztázatlanok voltak. Nevét a szomszédos Perzsia északnyugati tartományaiból kölcsönözte, ahol már létezett a közigazgatási beosztásban Kelet- és Nyugat-Azerbajdzsán. A névválasztással tehát egyben sorsközösséget is vállaltak a perzsa fennhatóság alatt élő, azeri türk nyelven beszélő lakossággal, akik jelentős többséget alkottak Perzsia északnyugati régiójában. Ugyanakkor arra is utaltak, hogy a muszlim hívő lakosság dominanciájával és vezetésével alakult meg az új nemzetállam a Kaukázusban.

Baku városának keresztény (főként örmény és orosz) vezetése és lakossága azonban nem fogadta el a terület szuverenitását. A bakui olajmunkások körében a bolsevikok jelentős tömegbázissal rendelkeztek, ami viszont arra sarkallta a briteket, hogy a vörös veszély elhárítása érdekében elfoglalják a várost. A kibontakozó küzdelmekben gyakran a város muszlim lakossága vált célponttá, azonban a váltakozó erőviszonyok közepette az etnikai ellentétből fakadó összecsapások mindkét fél részéről jelentős áldozatokat követeltek. Baku végül oszmán katonai segítséggel vált az új köztársaság fővárosává. Ez a segítségnyújtás az Oszmán Birodalom utódjaként létrejövő Törökországgal való baráti kapcsolatok ápolásának vált kikezdhetetlen alapjává az újra függetlenedő posztszovjet Azerbajdzsánban is.

A parlamentáris demokrácia működésben a liberális, a szociáldemokrata, a konzervatív nézőpontok egyaránt helyet kaptak, ami jelzi a társadalom fokozódó modernizálódását, és az állam beágyazottságát az európai keretekbe. A Párizs-környéki békékben az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaság is részt vett, tehát de facto is elismerte a nemzetközi közösség független államként, de az újonnan megalakult államok vezetőinek többsége, illetve politikájuk is Európa felé tekintett. Ugyanakkor az orosz polgárháborúból 1920-ra győztesként kiemelkedő bolsevik hatalom egyértelmű fenyegetésként jelent meg a térségben, ami rövidesen katonai támadásokban is realizálódott. A „vörösök” konkrétan újrafoglalták a korábbi Orosz

Birodalomhoz tartozó kaukázusi területeket. A háború azerbajdzsáni részről rengeteg áldozatot követelt, ugyanakkor katonai erejüket megosztani kényszerültek: Hegyi-Karabah területén ugyanis ekkor folyamatosan szerveződtek fegyveres felkelések, miközben nyugati határainak tisztázása háborús konfliktust eredményezett a szomszédos Örményországgal, amely az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársasággal egy napon jött létre. Az örmény–azeri viszonyt tovább feszítette az egykori Oszmán Birodalomban bekövetkezett, örményekkel szembeni erőszakos, százezrek életét követelő fegyveres fellépés, ami migrációt (menekülést) indított el körükben a Kaukázus felé.[88]

A Vörös Hadsereg 1920. április 28-án a későbbi kaukázusi kommunista közigazgatás kiépítését vezető Szergej Kirov, valamint Grigorij Ordzsonikidze részvételével megszállta előbb az Azerbajdzsáni Demokratikus Köztársaságot, majd Örményországot, végül pedig Grúziát. Ugyanakkor azt is fontos hangsúlyozni, hogy a kommunizmus ideológiájának helyben is volt tömegbázisa, különösen a bakui munkások körében, így a véres háború után a kommunista hatalomátvétel jelentősebb ellenállás nélkül megtörténhetett Azerbajdzsánban.[89] Az első világháború átmeneti időszakában tehát nyilvánvalóvá vált, hogy továbbra is a moszkvai hatalmi központ határozza meg az Arasz-folyótól északra élő azerbajdzsánok életét, és ezzel együtt az azerbajdzsáni nemzetépítés folyamatát, illetve annak későbbi lehetőségeit is.

Ugyanakkor a bolsevikok az első világháború után igen aktívan léptek fel a határ másik oldalán, Irán északnyugati részén is. Az ennek nyomán kibontakozó „kommunista" mozgalom – a korenyizácija (meggyökeresztetés) politikájával összhangban – az azeri csoport különállását hangsúlyozta. Ennek hátterében a kommunista ideológia terjeszkedésének vágya és Irán síita muszlimokra gyakorolt hatásának gyengítése húzódott. A perzsa iskolahálózat gyengesége az iráni Azerbajdzsánban a helyi társadalmak viszonylag

88 Mutlu, Servet: Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution. In: Turkish Journal of Population Studies, 25. (2003) 3–38.

89 Brinegar, Sarah: The Oil Deal. Slavic Review. 76. (2017) 2. 372–394.

gyenge kapcsolatát is jelentette Teherán (Irán) felé. Ez a helyzet egyrészt sajátos módon erősítette az azeri nemzettudatot a szovjet időkben is, másrészt a rendszerváltást követően ezt a posztszovjet azerbajdzsáni vezetés „nemzeti demokratikus felszabadító harcként" interpretálta, kifelejtve ezen mozgalmak egyébként internacionalista, bolsevik jellegét.[90]

AZ AZERBAJDZSÁNI IDENTITÁS AZ AZERBAJDZSÁNI SZOVJET SZOCIALISTA KÖZTÁRSASÁGBAN

A szovjet időszak nemzetiségpolitikáját meghatározó ideológiai kettősség, a népek önrendelkezési jogának érvényre juttatása, valamint a világforradalom jövőbeni győzelme érdekében egyben tartott centralizált, többnemzetiségű állam hatékony működtetésének elve a bolsevik hatalom megszilárdításával, valamint Lenin betegségével és Sztálin hatalmának növekedésével egyre inkább a centralizáció irányába tolódott el. Az Orosz Föderáció és a szovjet tagköztársaságok közötti viszony rendezésének mintaokmánya lett később az a szerződés, amit 1920. szeptember 20-án írtak alá Azerbajdzsánnal.[91] A megállapodás rendkívül szoros katonai, valamint gazdasági és pénzügyi szövetségről (tulajdonképpen a szerződők területeinek egyesítéséről és intézményrendszerének összeolvasztásáról) szólt, továbbá megfosztotta a tagállamot az önálló belpolitikától, miután Moszkva folyamatosan beavatkozott a tagköztársaság belügyeibe.

A lenini elvek érvényesülése tette lehetővé, hogy 1922-ben még a föderalizáció jelszavával biztosították az egyes tagköztársaságok szuverenitását és tartották fenn jogukat az esetleges kiválásra, de Lenin halálával és Sztálin hatalmának megszilárdulásával ennek gyakorlati jelentősége rohamosan csökkent. Sztálin a kezdetektől következetesen alkalmazta a kommunista ideológián alapuló érvrendszerét, amiben az iparosodottabb központi területek munkásosztályára támaszkodva tartotta megvalósíthatónak a paraszti

90 Gasimov, 2013.

91 Heller, Mihail – Nyekrics, Alexander: A Szovjetunió története. Budapest, 1996. (A továbbiakban: Heller – Nyekrics, 1996)

dominanciájú periféria átformálását.[92] Ez a Moszkva-központúsággal jellemezhető nézőpont Azerbajdzsán esetében nem csak a külső irányítás érvényesülését, hanem a korábban már végletesen eltávolodó főváros és vidék eltérő megítélését is maga után vonta. A drasztikus politikai változások főként a vidéki társadalom életében okoztak nagy horderejű változásokat azzal, hogy az iszlám alapokon nyugvó közösségszervezést megszüntették, valamint a tradicionális családszerveződést alapjaiban felforgatták a nők munkába állításával.[93]

Az 1920-as évekre jellemző, fent már említett korenyizácija politikájával az Azerbajdzsáni Szovjet Szocialista Köztársaságban (Azerbajdzsáni SZSZK) is lehetőséget teremtettek helyi megbízható pártkáderek felemelkedésére, akik segítséget nyújtottak a lakosoknak a szovjetrendszer és a marxista-leninista ideológiák hatékony befogadásában. Ebben az időszakban tehát igen fontos szerep jutott a fiatal, radikális értelmiségieknek, akiknek főként a helyi kultúra megteremtésében engedélyeztek széleskörű érvényesülést. Az elvnek, hogy minden tagköztársaságnak saját önálló nyelvvel kellett rendelkeznie, a perifériaterületeken, így a Kaukázusban is kettős szerepe volt. Egyrészt a kommunizmus ideológiáját olyan nyelven kívánták terjeszteni a helyi lakosok körében a nyomtatott sajtón és a modernizált, központosított oktatási rendszeren keresztül, hogy az mindenki számára érthető legyen.

Ugyanakkor a tagköztársaságok saját anyanyelvének következetes előtérbe helyezése elősegítette, hogy a perifériaterületeken jelentőségüket veszítsék a korábban használatos, államokat összefogó egységes közvetítő nyelvek – így a Kaukázusban a perzsa – használata az orosszal szemben.[94] Ez egyben távolította (Moszkva felé fordította) a lakosságot a határ túloldalán élő hasonló nyelven, hasonló kultúrával rendelkező csoportoktól is, ugyanakkor egy sajátos két(több)nyelvű környezet formálódott.[95] Ebben a folyamatban

92 Heller – Nyekrics, 1996.

93 Najafizadeh, 2012.

94 Ter-Abrahamian, 2005.

95 Lazarev, Vladimir – Pravikova, Ludmila 2005: The North Caucasus Bilingualism and Language Identity. In: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism.

hasonló szerepet tölt be a nemzeti történelmek konstruálása is, amellyel bizonyítani lehet a periféria népeinek különállását az életüket korábban meghatározó nagyobb államalakulatoktól – Azerbajdzsán esetében főként a Perzsa Birodalomtól.

További tényezőként kell megemlíteni Azerbajdzsán kapcsán, hogy a korenyizácija politikája egyben az iszlám vallási identitás teljes megszüntetését is célozta, amiben nem csak a szovjet típusú oktatási és közigazgatási rendszer bevezetése, hanem az etnikai alapokat építő államnyelv és módosított kollektív emlékezet (a nemzeti mítoszok) is eszközként szolgált.[96] Lelkes helyi pártkáderek segítették a váltást (pl. Mustafa Kuliev, az oktatásügyi népbiztos), igazolva ezzel a gyökereztetés politikájának hatékonyságát. A szekularizáció és az iszlám tradíciók elvetésének látványos formáját jelentette a mecsetek lerombolása, vagy éppen áruházakká, közösségi terekké alakítása.[97] Míg 1929-ben 1360 mecset működött Azerbajdzsán területén, 1933-ra a számuk már csak 17 volt.[98]

Az iszlám visszaszorulását jelentős mértékben segítette a Korán és más arab nyelvű szövegek eltüntetése. Amellett, hogy nem voltak elérhetők, a régi példányok puszta birtoklása is büntetést vont maga után. Így az azerbajdzsánok zöme nem tudta megtanulni az arab/perzsa szövegek olvasását. Így az iszlám tradíciók átadása csak szűk családi körben, szóbeli közlés alapján volt lehetséges. Ennek következtében a vallás a hatalom szempontjából társadalmi perifériára szorult és egyre kevésbé volt kapocs az Iránban élő azerbajdzsániakkal, illetve általában a muszlim világ egészével.[99]

Azerbajdzsán a törökkel szembeni magasfokú kölcsönös érthetőséggel

---

Ed. Cohen, James – McAlister, Kara T. – Rolstad, Kellie – MacSwan, Jeff. Somerville. 1309–1327.

96 O'lear, Shannon: Azerbaijan. In: Nations and Nationalism: volume 4. A Global Historical Overview, 1989 to Present. Ed. Guntram H. Herb – David H. Kaplan. Oxford, 2008. 1714–1721. (A továbbiakban: O'lear, 2008)

97 Najafizadeh, 2012.

98 Uo.

99 Grant, Bruce: Shrines and Sovereigns: Life, Death, and Religion in Rural Azerbaijan. Comparative Studies in Society and History. 53. (2011) 3. 654–681.

rendelkező államnyelvének időben változó kulturális sajátosságait tükrözi az a tény, hogy írásmódja négyszer változott a 20. század folyamán. A század elején még arab írásjeleket használtak az azeri nyelv leírásakor, amit az 1920-as évek szovjet politikája módosított latinbetűs átírásra. Az 1930-as évek erőteljes központosító intézkedései a cirillbetűs váltást hozták, ami végül a Szovjetunió felbomlásáig megmaradt (az 1990-es években viszont az új független állam geopolitikai orientációjának manifesztumaként a latin betűs írásmódra tért vissza).

A szovjet tagköztársaságok látszólagos önállósága ugyan a szűkebb és még szűkebb keretek között érvényesült a Szovjetunió fennállása alatt, de a fent említett kulturális önállóság a későbbi évtizedekben is jellemző maradt, igaz, folyamatosan változó intenzitással. Ugyanakkor a Sztálin által is képviselt ideológiai elvek gyakorlati megvalósulása megmutatkozott a tagköztársaságokba bevándorló idegen, főként orosz munkásokban és az általuk képviselt kulturális hatásokban, valamint a rendszer keretei között értelmezhető társadalmi felemelkedés zálogaként is felfogható szovjet iskolarendszer jelenlétében. Az orosz nyelv ismerete és az orosz anyanyelvűek által képviselt modern életmód elsajátítása, valamint a hozzájuk kapcsolódó kulturális hatások befogadása jelentősen módosította a többségi lakosság kollektív identitástudatát, erősítve a moszkvai központhoz való kötődést, valamint az ún. spontán russzifikáció folyamatát. Az iszlám révén korábban a kollektív identitásban jelen lévő arab és perzsa elemeket az orosz kulturális hatás váltotta fel. Ennek manifesztumaként – főként a városi lakosság körében – a szovjet időszakban általánossá vált az orosz nyelv használata.[100]

HEGYI-KARABAH ÉS A „MÁSIKKAL" SZEMBENI AZERBAJDZSÁN ÖNDEFINÍCIÓ

Amikor az 1990-es évek elején a Szovjetunió megszűnt, az azerbajdzsáni politikai elit jelentősebb változtatások nélkül mentette át hatalmát a

100 O'lear, 2008.

megváltozott geopolitikai helyzetben. A legfelsőbb vezetés döntése alapján már 1990 végén elhagyták az ország hivatalos nevéből a szovjet és szocialista jelzőket, módosították az állami jelképeket (többek között visszaállították az 1918-as zászlót). Az elnöki tisztség létrehozása után választások útján jelölték ki a vezető személyét, majd az Azerbajdzsán Köztársaság Legfelső Tanácsa 1991. aug. 30-án nyilatkozatban mondta ki az ország függetlenségét és elszakadását a Szovjetuniótól, amit népszavazás is megerősített. A Szovjetuniótól függetlenedő Azerbajdzsánnak egy igen komoly politikai és katonai kihívással kellett szembenéznie, ami a mai napig megoldatlan kérdésként árnyékolja be a köztársaság mindennapjait, miközben igen erőteljesen meghatározza az új állam nemzeti identitását.[101]

A transzkaukázusi országok (Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán) az 1990-es években azon területi keretek között kezdték meg független államiságukat, amelyeket az 1920-as években határozott meg számukra a központi szovjet vezetés Moszkvában, közvetlenül azután, hogy katonailag is megszállták a Kaukázuson túli térséget (kiszorítva ezzel az angol és török katonai erőket). Mivel a 20. század első két évtizedének eseményei egyértelművé tették a Kaukázuson túli területek formálódó nemzeti identitásait, a lenini elvek értelmében szükséges lépés volt a független grúz, örmény és azerbajdzsáni állam létrehozása. A konkrét határok meghúzása azonban a szövevényes érdekviszonyok közepette már közel sem volt egyértelmű. A korabeli bolsevik központi vezetés egyik ilyen végzetes döntésének tekinthető a többségében örmények által lakott Hegyi-Karabah Azerbajdzsánhoz csatolása.

Az 1980-as években a Szovjetunió perifériáján jelentkező etnikai jellegű feszültségek különösen a Kaukázus vidékén éleződtek ki annyira, hogy véres háborús konfliktusokat generáljanak az 1990-esévekben.[102] Ezek egyike volt

---

101 Auch, Eva-Maria: Berg Karabach – Krieg um die "Schwarzen Berge". In: Der Kaukasus: Geschichte – Kultur – Politik. Hrsg. von Guppenberg, Marie-Carin – Steinbach, Udo. München, 2008. 111–122. (A továbbiakban: Auch, 2008)

102 Cornell, Svante E.: Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia. Report No. 61. Uppsala, 2002.

az a háború, amit a Hegyi-Karabahban élő örmények indítottak azért, hogy függetlenedjenek Azerbajdzsántól.[103] A polgárháború egyben területi vitát is jelentett a szomszédos Örményország és Azerbajdzsán között. A fegyveres összecsapásoknak az 1994-es fegyverszünet vetett véget Hegyi-Karabah és Azerbajdzsán között. A szovjet időkben autonóm terület, amit Azerbajdzsán a saját államterület részeként kezel, Hegyi-Karabah Köztársaság (Arcah) néven önállósította magát és saját igazgatást épített ki.[104]

A háború elementáris erővel hatott a független Azerbajdzsán többségi népének nemzeti identitására. A mindkét oldalon jelentős áldozatokkal járó összecsapások nyomán mélyültek a törésvonalak örmények és azerbajdzsánok között, erősödött az egymástól való különbözőség hangoztatása.[105] A másikkal szembeni öndefiníció révén kaptak ismét jelentőséget az iszlám tradíciók az azerbajdzsánok körében. Hegyi-Karabah azerbajdzsán lakosságának sorsa (a háborút túlélők elmenekültek, vagy elűzték őket) a létükben való veszélyeztetettség érzésében kovácsolta össze az azerbajdzsánokat, etnikai alapot adva ezzel nemzeti identitásuknak.[106] A közös hazát veszélyeztető örmények képe pedig a nemzeti identitás területi motívumát, a szent és sérthetetlen államterület igényét hívta életre.

A POSZTSZOVJET AZERBAJDZSÁN NEMZETI IDENTITÁS

A második világháború utáni szovjet időszak legbefolyásosabb azerbajdzsáni politikusa, Hejdar Aliev, valamint fia, Ilham Aliev révén a hatalom rendszere kisebb változásokkal tovább él a független Azerbajdzsánban is.[107] A proletár internacionalizmus elve helyett azonban a hatalom ideológiai

103 Yamskov, Anatoly N.: Ethnic Conflict in the Transcausasus: The Case of Nagorno-Karabakh. Theory and Society. 20. (1991) 631–660.

104 Auch, 2008.

105 Croissant, Michael P.: Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. Westport, 1998.

106 Gasimov, Zaur T.: The Caucasus. Mainz, 2011a.

107 Kamrava, Mehran: State-Building in Azerbaijan: The Search for Consolidation. Middle East Journal. 55. (2001) 2. 216–236.

támasza és egyben legitimációs eszköze – ahogyan ez a szovjet érdekszféra számos más államában is megfigyelhető – az etnikai alapú nacionalizmus.

Az egykori szovjet vezetésből lett hatalmi elit a nemzeti jelszavak hangoztatásakor visszatekint egyrészt közvetlenül a szovjet időszak elé, az első demokratikus iszlám állam létezésének időszakára. A „demokrácia" hívó szava azonban kifejezetten a szovjet időszak sajátossága, amely a korábbi „imperialista és zsarnok" cári hatalommal szemben definiálta saját diktatórikus hatalmi rendszerét demokratikusnak. Ugyanakkor a Szovjetuniótól való függetlenedés nemzeti jelentőségének hangoztatása révén a korábbi önálló nemzeti lét hangoztatása különösen nagy jelentőséggel bír a szovjet utódállamok körében.

Másrészt viszont a jelenlegi hatalom operál a szovjet időszakban formált kollektív emlékezet jóval régebbi időkre visszatekintő elemeivel is, ami nem csak az expanzív orosz szomszédtól, hanem a korábbi több évszázados perzsa hatalomtól is elkülöníti az azerbajdzsán népet.[108] Ebben a kontextusban viszont az altáji nyelvcsaládhoz tartozó, türk eredetű azeri nyelvnek, és a pántörök kapcsolatoknak van jelentősége, ami egyrészt a Törökországgal, másrészt a közép-ázsiai egykori szovjet tagköztársaságokkal vezetett szorosabb külpolitikai kapcsolatokhoz.[109] A nyelvi dimenzió kapcsán így ismét megemlíthetjük az azeri cirill betűs írásmódjának lecserélését a latin betűs írásmódra, amely így nem csupán az orosz befolyástól való függetlenedés szimbólumaként kap nagy jelentőséget.[110]

A hatalom által is konstruált azerbajdzsán nemzettudatban központi szerepet kapott az iszlám hit. Ez egyrészt megmutatkozik az 1990-es évek mecsetépítési lázában, aminek köszönhetően ismét 1300 fölé nőtt a mecsetek

108 Gasimov, Zaur T.: Zwischen Europa, Turan und Orient: Raumkonzepte in der modernen aserbaidschanischen Geschichtsschreibung und Geschichtspolitik. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 59. (2011b) 4. 534–558.

109 Sidikov, Bahodir: Aserbaidschan – Machtpoker um die Petrodollars In: Der Kaukasus: Geschichte – Kultur – Politik. Hrsg. Von Guppenberg, Marie-Carin – Steinbach, Udo. München, 2008. 49–63. Suvari, Çakir Ceyhan – Kanca, Elif: Turkey and Azerbaijan: On the Myth of Sharing the same Origin and Culture. Iran & the Caucasus. 16. (2012) 2. 247–256.

110 Ergun, Ayça: Politics of Romanisation in Azerbaijan (1921-1992). Journal of the Royal Asiatic Society. 20. (2010) 1. 33–48.

száma. Ez a kétezres években is tovább folytatódott, így Azerbajdzsánban a mecsetek száma már meghaladta az 1700-at is.[111] Közülük is kiemelkedik a szimbolikus jelentőségű Bibi-Heybat mecset. A 13. század óta létező kultikus helyet 1934-ben lerombolták, de a független állam – szakítva a szovjet múlttal – újjáépíttette 1997-ben, majd kibővíttette 2008-ban. Az épített környezet módosulása a függetlenedő hatalom és a szovjet hatalommal szemben értelmezett nemzettudat jelképeként értelmezhető.

Tehát az azerbajdzsán nemzettudatnak központi eleme az iszlám hit, annak ellenére, hogy a vallását aktívan gyakorlók köre igen alacsony.[112] Azerbajdzsán egy önmagát iszlám államként definiáló, szekularizált állam, ahol az iszlám tradíciók a mindennapokban viszonylag lassan születnek újjá (nem úgy, mint az épített környezetben).[113] A városokban a muszlim jelképnek tekintett női fátyolviselés szinte egyáltalán nem jellemző, a vidéki közösségekben is inkább praktikus okokból van jelen a fejkendő. A szovjet időszak örökségeként tehát sajátos viszony fűzi az azerbajdzsáni lakosságot a valláshoz. Ugyanakkor az emberek túlnyomó többsége (több mint 90 százaléka)[114] muszlimként definiálja önmagát, amit a hatalom is megerősít: Azerbajdzsán deklaráltan az iszlám politikai közösség része. A mecsetépítés mellett a „nemzeti iszlám" jelenlétének igénye hívta életre a Korán fordítását azeri nyelvre. Ugyanakkor a hatalom – szovjet örökségként – drasztikusan ellenőrzi a vallást: minden ilyen jellegű irodalom szigorú állami ellenőrzés alatt jelenhet csak meg.[115]

Az iszlám egy másik, nemzeti mivolthoz kapcsolható kontextusban is jelentőséget kapott az 1990-es években: a keresztény örményekkel szemben megfogalmazott nemzeti öndefinícióban. A szovjet időszakból örökölt Hegyi-Karabah egyelőre megoldatlan kihívás a hatalom számára,

111 Najafizadeh, 2012.

112 Uo.

113 Cohen, Ronen A. – Petrova, Olga: On Religious Issues in Contemporary Azerbaijan. Iran & the Caucasus. 22. (2018) 3. 324-335.

114 Najafizadeh, 2012.

115 Uo.

ugyanakkor a konstruált nemzeti öntudat egyik legfontosabb hatalom által képviselt elemét hívta életre: a területi integritás védelmét és Azerbajdzsán szuverenitásának biztosítását az „örmény agresszióval" szemben.[116] A folyamatosan napirenden lévő/tartott problémát ebben a kontextusban tárgyalja az azerbajdzsáni közmédia, továbbá mélyen benne él a lakosság tudatában is.[117] A fennálló patthelyzet megoldása tehát feltehetően még hosszú időre várat magára.

Ugyanakkor az azerbajdzsán nacionalizmus sajátos elemeként él a köztudatban a kettéosztott nép mítosza. A szovjet időszakban formált kollektív emlékezet egyik fontos eleme volt az a meggyőződés, hogy a két nagyhatalom, az orosz és a perzsa szándékosan osztotta ketté az azerbajdzsán népet az Arasz-folyó mentén a 19. század elején, hogy ne tudjanak erős államot létrehozni. Az egyesítés kérdése paradox helyzet elé állítják a nacionalizmus képviselőit, hiszen Hegyi-Karabah kérdésében a területi integritást hangsúlyozzák, miközben Irán felé a népek önrendelkezését hangoztató, etnikai alapú területgyarapodást szorgalmaznának. A politikai elit egyelőre ezt az ellentmondást azzal küszöbölte ki, hogy lemondott az utóbbi hangoztatásáról.[118] Ugyanakkor folyamatosan hivatkozik a világon élő valamennyi azerbajdzsánra.

A jelenlegi azerbajdzsán önmeghatározás fontos eleme a veszteségek folyamatos szuggerálása. A koncepció alapja az egykori ún. „Nagy Azerbajdzsán", melyet „Nagy Örményország", illetve a perzsa kultúra elég széles területi bázisa, „Nagy-Perzsia" koncepciója ihletett.[119] A mai, kisebb államterület a külső nagyhatalmak – korábban cári Orosz, Perzsa, Szovjet, ma Irán, a putyini Oroszország, illetve Örményország – ármánykodásának

116 Brown, Cameron S.: Wanting to Have Their Cake and Their Neighbor's Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan. Middle East Journal. 58. (2004) 4. 576–596. (A továbbiakban: Brown, 2004) Tokluoglu, Ceylan: The Political Discourse of the Azerbaijani Elite on the Nagorno-Karabakh Conflict (1991–2009). Europe-Asia Studies. 63. 7. 2011. pp. 1223–1252.

117 Brown, 2004.

118 Uo.

119 Gasimov, 2013.

eredménye/eredője. Elsődleges veszteségekként ebben a kotextusban Hegyi-Karabahot (a Szovjetunióból kiszakadt ország területének 15%-a), illetve Észak-Iránt (ez a problematika Tebriz néven ismert az azerbajdzsán táradalomban) nevezik meg. Ugyanakkor a veszteség-diskurzusokat a talis és lezg probléma is erősíti, amennyiben mindkét csoport etnikai területét kettévágja a jelenlegi Azerbajdzsán határa, így jelentős csoportjaik élnek egy tömbben Dagesztánban, illetve Iránban követlenül a határ mentén. (lásd belső borító)

A hatalom által képviselt nemzeti identitásformálásban hazához kötődő elemként jelenik meg „az anyaföld kincse", a szénhidrogén vagyon. Az azerbajdzsáni politikai elit egyben az energiaipar legnagyobb tulajdonosa is, amely minden más gazdasági ágat meghatároz az országban. A kitermelés és feldolgozás megnyitása nemzetközi olajipari cégek előtt egyben a szimbolikus nyitást is jelenti a világ többi része felé. Az olajipar szülővárosaként emlegetett Baku az ezredfordulót követően még inkább elválik az ország többi részétől, ami az épített környezetben is szembetűnő eltérésekhez vezetett, prezentálva a főváros és vidéke végletes elkülönülését.

Az ország olajipar révén kiépített nemzetközi kapcsolatait a szuverenitás védelmében is hangoztatja a hatalom, de az egykori Szovjetuniótól való függetlenedés fontos motívumaként is értelmezhető. Ugyanakkor az oroszországi kapcsolatok fontosságát, a szovjet örökséget hangsúlyozza az a tény, hogy Azerbajdzsán formálisan a Független Államok Közösségének is tagja, így a szomszédos Oroszországgal szoros baráti kapcsolatokat ápol.

KÖVETKEZTETÉSEK

Európa keleti felében a nemzeti identitások formálódását, illetve a nacionalizmusok megjelenését jelentősen befolyásolta a mindenkori orosz/szovjet hatalom. A Kaszpi-tenger nyugati előtere a 18. században vált az egykori Orosz Birodalom befolyási övezetévé, a látványosan növekvő területű állam központi vezetése hathatós katonai beavatkozások révén fejezte ki igényét

a geopolitikában számító régióra.[120] Az expanzív orosz hatalmi politikák keretrendszerében alakult ki a Kaukázus negatívan csengő fogalma, ami a kudarcok mellett tükrözi az itt élők hódítókkal való ambivalens viszonyát, a peremterületi lét sajátosságait.

A rendkívül heterogén összetételű régióban a 20. században, a Szovjetunió létezésének időszakában születtek meg azok a határok, amelyek a 21. században is meghatározzák a nemzetállami lét kereteit. E határokon belül az egységes, homogén identitás kialakítása a pártállami diktatúrák időszakában is folyamatos volt, majd a rendszerváltást követően nyíltan is nemzeti jelleget öltött, amely a tágabb térség etnikai térszerkezetében is megmutatkozik. E folyamat több szempontból sajátos a szovjet utódállamban, Azerbajdzsánban.

Az azerbajdzsáni nemzettudat így az orosz, majd szovjet hatalom által szabályozott keretek között formálódott. Ugyan az azeri nyelvet beszélők Azerbajdzsán határain túl is nagy számban élnek, az azerbajdzsáni nemzeti identitás pedig kifejezetten a modern nemzetállami keretekhez kötött. A szovjet idők örökségeként az azerbajdzsáni társadalom ugyan szekularizált, nemzeti identitását mégis jelentősen meghatározza az iszlám. Mindezek alapján sajátos külpolitikai viszonyrendszer köti a világpolitikában is meghatározó három szomszédjához, Oroszországhoz, Iránhoz és Törökországhoz.[121] Háborús konfliktusokat generáló, máig rendezetlen határvitája a szomszédos transzkaukázusi állammal, Örményországgal a gyűlöletmítoszok és a közös ellenségkép révén befolyásolja nemzeti identitását. Stratégiai nyersanyagbázisa pedig gazdasági szempontból biztosítja államterülete geopolitikai jelentőségét a 21. században.

120 Herzig, Edmund: The new Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia. London, 1999.
121 Companjen, Françoise J.: Nagorno-Karabakh. Atlantisch Perspectief. 34. (2010) 4. 9–14.

2. RÉSZ
ÖRMÉNYEK ÉS AZERIEK A MAGYAR LEVÉLTÁRI FORRÁSOKBAN A PERESZTROJKA IDŐSZAKÁBAN (1985–1991)

MAGYAR–ÖRMÉNY TÖRTÉNELMI SORSKÖZÖSSÉG VAGY MAGYAR–AZERBAJDZSÁN GAZDASÁGI PARTNERSÉG?

Egy kutatási projekt keretében összegyűjtöttem azokat a magyar levéltári iratokat, amelyek az örmény és azeri etnikum 1988–1989-ben – Hegyi-Karabah Autonóm Körzet státusa miatt – kiújult és eszkalálódó konfliktusába, annak magyar recepciójába, illetve az 1985–1991 közötti magyar–örmény és magyar–azeri kapcsolatokba engednek bepillantást. Forrásközlésem kronológiai kereteit a Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár nevével fémjelzett állami és gazdasági reformprogram, a peresztrojka időszaka – és azzal szerves összefüggésben a Szovjetunió dezintegrációjának folyamata, illetve annak végpontja, a szovjet államszövetség szétesése – jelöli ki.

A Magyar Népköztársaság (1989. október 23-tól Magyar Köztársaság), illetve az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság (SZSZK) és az Azerbajdzsán Szovjet Szocialista Köztársaság közötti kapcsolatokra vonatkozó, meglehetősen szórványos hazai levéltári forrásanyag tanulmányozása arra enged következtetni, hogy a magyar érdekek viszonyrendszerében már a Mihail Gorbacsov pártfőtitkárrá választásától (1985. március 11.) az Antall József vezette demokratikus kormány megalakulásának időpontjáig (1990. május 23.) tartó fél évtizedes intervallumban ezt a két külkapcsolati relációt ugyanaz a disszonancia jellemezte, mint manapság. Míg a kereszténység és a XVII. század végén Erdélyben megtelepedő, és a későbbi évszázadok folyamán a magyarsággal sorsközösséget vállaló,[1] a magyar asszimiláció útjára lépő unitus örmények a magyarság és az örmény nép között erős kapcsot

1 Az erdélyi örménység történetére vonatkozó legkorszerűbb monográfia: Gazdovits Miklós: Az erdélyi örmények története. Kolozsvár, 2006.

képeztek,[2] a magyarság és a tőle földrajzi szempontból is távol élő, muszlim vallású azeri népesség között szoros történelmi kötelék nem alakult ki.[3] Azerbajdzsán ugyanakkor a Szovjetunión belüli földrajzi adottságai, demográfiai kondíciói és gazdasági erőforrásai miatt Magyarország számára perspektivikusan jóval vonzóbb partnernek tűnt a gazdasági együttműködés terén, mint a fele akkora népességű, stratégiai nyersanyagkészletekkel nem rendelkező, ráadásul az 1988. évi földrengés miatt természeti katasztrófával és a társadalom jelentős részének elszegényedésével sújtott Örményország.

A Szovjetunió fennállása idején az örmény etnikai törzsterület kiterjedt az Örmény SZSZK határain túlra is. Az 1989. évi – utolsó – szovjet népszámlálás statisztikái szerinti 3 millió 288 ezres lakosságú és 29 800 km² területű Örmény SZSZK[4] közigazgatási területén kívül mintegy 437 ezer örmény élt Grúziában és 391 ezer Azerbajdzsánban.[5] Az örmény etnikum az Örmény SZSZK felől északnyugati irányba, Grúzia történelmi régiójában, Dzsavahetiában kompakt tömbként, míg az Azerbajdzsán SZSZK délnyugati területein, a Hegyi-Karabah Autonóm Körzetben és az attól északra fekvő Saumjanovszki (Sahumiani) járás területén fogaskerék-szerűen nyúlt át a szomszédos köztársaság területére.

---

2 Az erdélyi örménység katolizációjára lásd: Nagy Kornél: Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715). Budapest, 2012. – Az erdélyi örmény kereskedőnépesség XIX–XX. századi hazai recepcióját árnyalja Kránitz Péter Pál legújabb tanulmányában. Kránitz Péter Pál: Örményellenes sztereotípiák a dualizmuskori Magyarországon. Regio. (2021) 1. sz. 5–60.

3 Kétségtelen ugyanakkor, hogy elsősorban a magyar őstörténet kutatásával összefüggő tudományos és kultúrpolitikai érdekek már a XIX–XX. század fordulójától kölcsönös érdeklődést váltottak ki a magyar és az azeri társadalom részéről. Lásd erre a teljesség igénye nélkül: Alijeva, Lala: Azerbajdzsán és Magyarország kulturális kapcsolatai. In: „Magyarország és Azerbajdzsán. A kultúrák párbeszéde." V. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Gazdaság, jogtudomány, történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet. (Előadások, cikkek és rezümék. 2021. november 22–25.). [Szerkesztő nélkül]. Budapest, 2011. 150–156. – Továbbá: Veress Péter: Kulturális párhuzamok az azerbajdzsáni és magyar nép etnogenezisében és korai etnikai történetében. In: Uo. 409–429.

4 Az utolsó általános népességösszeírást 1989. január 12–19-én hajtották végre a Szovjetunióban. Lásd: Naszelenyie SZSZR. Po dannim vszjeszojuznoj perepiszi naszelenyija 1989 g. Red. Goncsarova, J. G. Moszkva, 1990. (A továbbiakban: Goncsarova, 1990.) 9.

5 Ob itogah vszjeszojuznoj perepiszi naszelenyija 1989 goda v Armjanszkoj SZSZR. Kommunyiszt (Golosz Armenyii), 1990. május 24. 1–2.

1989–1990-ben etnikai értelemben már nem, de történelmi értelemben Örményország csakúgy, mint Magyarország, „önmagával volt körülvéve". A Konstantinápolyi Örmény Patriarchátus 1912. évi sematizmusa az Oszmán Birodalom keleti vilajetjei területén („Nyugat-Örményországban") élő, s az Örmény Apostoli Egyház joghatósága alá tartozó örmények számát 2 millió 100 ezer főre tette,[6] úgy, hogy az örménység addigra az 1895–1896. évi népirtás következtében – örmény kútfők szerint – már mintegy 200 ezer fős vérveszteséget szenvedett.[7] A sematizmus szerint az Orosz Birodalommal és a Perzsa Birodalommal határos vilajetek közül a Van vilajetben 53%-os, a Bitlisiben 47%-os, a Trabzoniban 41%-os, míg az Erzerumiban 34%-os volt az örmények számaránya, de a törökök és a harmadik jelentős etnikum, a kurdok mellett az Erzerumi vilajet kivételével mindenhol ők alkottak többséget.[8] Az 1920. augusztus 10-i, az Oszmán Birodalom és az Antant-hatalmak által kötött sèvres-i békeszerződés értelmében az előbbi elismerte az 1918. május 30-án kikiáltott Örmény Köztársaságot szabad és független államként. A két ország alárendelte magát Woodrow Wilson amerikai elnök rendezési tervének, amely szerint Örményország megkapta volna a Bitlisi és Van vilajetek területének kétharmadát, az Erzerumi vilajet nagy részét és a Trabzoni vilajet keleti felét, összesen mintegy 100 ezer km² kiterjedésű területet, amely amellett, hogy tengeri kijárathoz juttatta volna Örményországot, magában foglalta az 1915–1916. évi genocídium előtt jelentős részben még örmények lakta történelmi Nyugat-Örményországot is („Wilsoni Örményország"). Az 1920. őszi–téli török–örmény háborút lezáró alexandropoli béke (1920. december 20.) értelmében azonban Örményország elvesztette a teljes „Wilsoni Örményországot".[9]

---

6 Bryce, James – Toynbee, Arnold: The Treatment of the Armenians of the Ottoman Empire 1915–1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce. Ed. Sarafian, Ara. New Jersey, 2000. (A továbbiakban: Bryce – Toynbee, 2000.) 629.

7 Kévorkian, Raymond: The Armenian Genocide. A Complete History. London–New York, 2011. (A továbbiakban: Kévorkian, 2011.) 9–15.

8 Bryce – Toynbee, 2000. 657–658. – Lásd még: Kévorkian, 2011. 272–278.

9 Yousefi, Vahid – Kóbori Judit: Az örménység viszontagságos történelme az ókortól

Karabah státusának kérdése, illetve az azt övező örmény–azeri ellenségeskedés hol a felszínen, hol a felszín alatt, végig jelen volt a Szovjetunió történelmében, a szovjet föderáció létrejöttétől kezdve egészen az 1987–1988-as történelmi korszakig.

A Szovjetunió megalakulását követően Karabah területe az Azerbajdzsán SZSZK része lett. Igaz, még az erre vonatkozó döntéshozatal is elég vitatható módon zajlott. 1921 nyarán az Oroszországi (Bolsevik) Kommunista Párt (OKP) Kaukázusi Irodájának (Kavbjuro) plénuma alig több, mint egy hónap leforgása alatt kétszer is módosította az álláspontját Hegyi-Karabah kérdésében. A grémium 1921. június 3-i, az úgynevezett „zangezuri kérdésről" hozott határozatának 5. pontja arra ösztönözte Szovjet-Örményország Népbiztosainak Tanácsát, hogy mondja ki Hegyi-Karabah csatlakozását Szovjet-Örményországhoz. Ennek megfelelően, június 12-én Szovjet-Örményország Népbiztosainak Tanácsa dekrétumban nyilvánította ki Karabah hegyvidéki részének csatlakozását Szovjet-Örményországhoz. Ennek ellenére a Kavbjuro július 4-én újabb ülést tartott a kérdésben, amelyen négy lehetőséget vitattak meg: 1) Hegyi-Karabahot az Azerbajdzsán SZSZK-hoz kell csatolni, 2) egész Karabah területén népszavazást kell kiírni a terület hovatartozásának kérdésében, 3) Karabah hegyvidéki részét az Örmény SZSZK-hoz kell csatolni, 4) csak Karabah hegyvidéki részén kell népszavazást tartani. Ezt a négy opciót a jegyzőkönyv 5. pontjában részletezték, s a vita után meghozott határozat egyértelműen kimondta, hogy Hegyi-Karabahot az Örmény SZSZK-hoz kell csatolni, és csak annak a területén kell referendumot tartani. Mindazonáltal a jegyzőkönyv 6. pontjában – Nariman Narimanov azeri bolsevik politikus intervenciójára, miszerint Hegyi-Karabah kérdése rendkívüli fontossággal bír Azerbajdzsán számára – a Kavbjuro végül úgy határozott, hogy a kérdés összetettsége miatt a döntést elnapolja, és azt az OKP Központi Bizottsága elé utalja a végleges álláspont kialakítása végett.[10] Ennek ellenére, másnap, július 5-én

napjainkig. Valóság. (2017) 4. (A továbbiakban: Yousefi – Kóbori, 2017.) 28–29.

10 A Kavbjuro ülésének jegyzőkönyvét közli: Avetisyan, Vigen: Resenyie Kavbjuro po Karabahu 4. 07. 1921 goda. Vnye sztrok, 2019. november 18. https://vstrokax.net/istoriya/

a Kavbjuro hatálytalanította előző napi határozatát, és végleges döntést hozott arról, hogy Hegyi-Karabahot – széleskörű autonómiát biztosítva számára – „meghagyják" Szovjet-Azerbajdzsán részeként. A július 4-i és 5-i ülésen az OKP Központi Bizottságát Joszif Sztálin képviselte, ám a jegyzőkönyvek tanúsága szerint nem szólalt fel és nem is szavazott a vitás kérdésekben.[11] A végső döntés meghozatala során tehát jobban respektálták az azeri területi aspirációkat, mint az örmény nemzeti érdekeket, az autonómia kialakítását pedig egy kompromisszumos megoldásként interpretálták.

1923. július 7-én az Azerbajdzsán SZSZK örmény többségű járásai egy részének (Dzsebrail, illetve a Dzsevansiri és a Zangezuri járások egy része) egyesítésével megalakították a Hegyi-Karabah Autonóm Körzetet. Alá kell azonban húznunk, hogy a Saumjanovszki (Sahumiani) és Hanlari járások örmény többsége az autonómia keretein kívül rekedt,[12] ezért etnikai értelemben még a földrajzi-közigazgatási autonómia létrehozásával sem sikerült mindenki számára kielégítő megoldást találni. A terület jogi státusát a Szovjetunió 1936. és 1977. évi alkotmányai is szentesítették, majd ezeket a jogi kereteket az Azerbajdzsán SZSZK Legfelső Tanácsa által 1981. június 16-án a Hegyi-Karabah Autonóm Körzetről elfogadott törvény erősítette meg.[13]

Az azeri pártvezetés folyamatosan azt kommunikálta mind Moszkva, mind a nemzetközi közvélemény felé, hogy a karabahi autonómia keretei biztosítják a feltételeket az örmény kisebbség integritásának a megőrzéséhez, hiszen mind a szociális, mind a művelődési és oktatási intézményrendszerrel való ellátottsága terén Hegyi-Karabah Autonóm Körzet a köztársaság egyéb régióihoz képest felülreprezentált.[14] Valójában azonban az 1980-as évek má-

reshenie-kavbyuro-po-karabahu/ Letöltés: 2022. május 2.

11 Erre részletesen lásd: Zverev, Alekszej: Nagornij Karabah i armjano-azerbajdzsanszkij konflikt (1988–1994). In: Contested Borders in the Caucasus. Ed.: Coppieters, Bruno. Brussels, 1996. (A továbbiakban: Zverev, 1996.) 10–12.

12 Sztarovojtova, Galina: Nacionalnoe szamoopregyelenyie. Podhodi k izucsenyiju szlucsajev. Szankt-Petyerburg, 1999. 41.

13 Zverev, 1996. 10–12.

14 Lásd a 18. sz. iratot.

sodik felében az azeri vezetés politikai és gazdasági eszközökkel egyaránt, például az örmény káderek leváltásával, az azeri elem „csendes beszivárgásának" inspirálásával az azeri etnikai szupremácia megteremtésére törekedett. Az autonóm terület lakossága az 1959. évi 130 ezer főről 1989-re 180 ezer főre növekedett. Az örmények lélekszáma ugyanakkor jóval kisebb ütemben emelkedett: 130 ezerről 145 ezerre, míg az azeri népesség száma 18 ezerről 43 ezerre gyarapodott, vagyis több mint a duplájára nőtt. Ez azt jelentette, hogy az örmények aránya az 1959-es 84,4%-ról 76,4%-ra csökkent, míg az azeriek 13,8%-ról 22,4%-ra izmosodtak. 1989-ben az autonóm tartomány öt járása (Hadruti, Martuni, Susai, Martakerti, Aszkeráni) közül egyetlen volt azeri többségű, a történelmi székhelyet is magában foglaló Susai. Ebben az egy járásban a korábbi szovjet cenzusok is minden alkalommal azeri többséget mutattak ki.[15]

A Szovjetunió keretein belül meghúzott örmény–azerbajdzsán határba és Karabahnak az örmény etnikai törzsterülettől történő elválasztásába az örmények nem törődtek bele: a régiót sújtó azerbajdzsáni nemzet- és gazdaságpolitikai kurzusra hivatkozva számos alkalommal felvetették a terület státusának kérdését.[16] 1954-ben a Krím-félsziget átadása az Oroszországi SZSZSZK-tól az Ukrán SZSZK-nak ilyen tekintetben precedensértékű is volt, s kifejezetten inspirálóan hatott az örményekre. Ezek a kezdeményezések nem mentek ugyan túl a peticionálás keretein, s Moszkva minden egyes esetben negligálta és elhallgatta azokat, ahogy azonban azt az 1963-ban 2500 karabahi örmény aláírásával személyesen Nyikita Hruscsov pártvezető számára eljuttatott kérvény ügye jelezte,[17] arra mégiscsak alkalmasak voltak, hogy az örmény–azerbajdzsán viszony rendezetlenségét továbbra is a szovjet nemzeti-nemzetiségi politika homlokterében tartsák.

---

15 Szudzsjan, Szerob: Demograficseszkaja szituacija v Nagorno-Karabahszkoj Reszpublike. 21-j Vek. (2010) 1. 50.

16 Osztrovszkij, Alekszandr: Gluposzty ili izmena? Rasszledovanyie gibeli SZSZSZR. Moszkva, 2001. 138.

17 Cornell, Svante E.: The Nagorno-Karabakh Conflict. Uppsala, 1999. (A továbbiakban: Cornell, 1999.) 11.

Míg az 1980-as évek közepéig a Karabah státusát érintő mindennemű kezdeményezést elfojtottak, és azok semmilyen nyilvánosságot nem élvezhettek, addig a peresztrojka légkörében ezek egyre erőteljesebben artikulálódhattak, s végső soron elvezettek az örmények körében uralkodó hangulat radikalizálódásához. Ennek egyik tanújele volt az úgynevezett Karabah-bizottság létrehozása, amelynek kezdetei egészen 1985–1986-ig nyúlnak vissza. Magját eredetileg a karabahi felmenőkkel rendelkező Igor Muradian közgazdász, az Örmény SZSZK Állami Tervhivatala Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa körül tömörülő értelmiségi csoport alkotta.[18]

A véres eseménysor kezdőpontját közvetve minden bizonnyal nem is az autonóm tartomány területén, hanem attól északra, a Samhori (Samkiri) járásban lévő településen, Csardahluban (Csangibel) 1987 nyarától húzódó helyi konfliktusnál kell keresni. Az azeri származású járási első titkár leváltotta a többségében örmény lakosságú falu szovhozának örmény nemzetiségű elnökét, akinek a helyére egy azeri apparatcsikot ültetett. A döntés ellen október 18-án Igor Muradian és hívei, mintegy 250 személy, tüntetést szerveztek a jereváni Puskin parkban. December 1-re az illetékes pártvezetők részvételével falugyűlést hirdettek Csardahluba, amely tiltakozásba torkollt, a település örmény lakosai közül az azeri rendőrök sokakat súlyosan bántalmaztak és őrizetbe vették. A falu képviselői december 3-án egy petíciót küldtek Alekszandr Rekunovnak, a Szovjetunió főügyészének, majd december 16-án hasonló tartalmú levéllel keresték meg Alekszandr Vlaszov belügyminisztert is, amelyekben azt vélelmezték, hogy nem elszigetelt esetről van szó, hanem a helyi azeri pártvezetés jól előkészített tervéről, amelynek célja az örmények végső kiszorítása.[19] A Csardahluban történtek elég plasztikusan szemléltetik, hogy 1987 őszére-telére az örmény–azeri etnikai kontaktzónában bárhol elegendő volt egy szikra ahhoz, hogy a Karabah körüli indulatok fellángoljanak.

---

18 Muradian tevékenységére részletesen lásd: de Waal, Thomas: Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York–London, 2003. (A továbbiakban: Waal, 2003.) 16–18.

19 A csardahlui eseményekre részletesen lásd: Grigorjan, Marina: Csardahlu. Pervij iszhod 25 let szpusztyja. Golosz Armenyii, 2012. december 13. 2.

Az októberi jereváni gyűlés után mind az Örmény SZSZK, mind a Hegyi-Karabahi Autonóm Körzet területén az örmények egyre elszántabbak lettek, aláírásokat kezdtek gyűjteni Karabah Örményországhoz csatolása érdekében, az akciót annak szervezői „referendumnak" hirdették meg. Egyes források szerint mintegy 75-80000 aláírás gyűlt össze, amelyeket különféle állampolgári levelekkel, követelésekkel együtt december 1-jén egy karabahi örményekből álló delegáció adott át Moszkvában. Ezt követően 1988 januárjában és februárjában egymás után még két karabahi örmény delegáció kereste fel a Kreml illetékeseit. Míg a szovjet pártvezetés az 1987. decemberi örmény küldöttekkel szóba sem állt, az aláírásokat és a dokumentumaikat pedig az SZKP Központi Bizottsága Titkárságának az ügyfelek fogadására létesített irodában vették át, addig 1988. januárban és februárban már mindkét esetben egyeztethettek Vjacseszlav Mihajlovval, az SZKP KB Nemzetiségi Kapcsolatok Alosztályának vezetőjével. Az első esetben fogadta őket Pjotr Gyemicsev, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének első helyettese is, a második alkalommal viszont Andrej Gromiko is időt szánt rájuk, aki akkor a kollektív államfői testület, a Legfelső Tanács Elnökségének elnöke volt. Ez utóbbi fejlemény egyértelműen arra utal, hogy a konfliktus veszélyeit a szovjet vezetés is felismerte.[20]

A gyújtópontot minden kétséget kizáróan a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Legfelső Tanácsának 1988. február 20-i határozata jelentette, amelynek örmény népi küldöttei egy határozatot szavaztak meg arról, hogy az autonóm tartományt az Örmény SZSZK részének tekintik.[21] Egészen eddig a pontig Hegyi-Karabah területi státusának megváltoztatása érdekében kifejtett örmény erőfeszítések még viszonylag demokratikus keretek között mozogtak. A népszuverenitás elve alapján az örmények különféle csatornák és módszerek (aláírásgyűjtés, tüntetés, delegációk küldése, tárgyalások kezdeményezése, kérvények és egy választott testület határozata) révén kinyilvánították a moszkvai központi vezetés felé az akaratukat az etnikai

20 Babanov, Igor – Voevogyin, Konsztantyin: Karabahszkij krizisz. Szankt-Petyerburg, 1992.

21 Lásd a 6. sz. iratot.

viszonyokat jobban tükröző területi változtatások mellett. Az első vérontásra 1988. február 22-én Aszkerán városa mellett került sor, ennek során két azeri nemzetiségű személy vesztette életét.

A magyarországi rendszerváltás idején az örménység hazai recepcióját nem csak a két nemzet XX. századi történelmi fejlődése közötti párhuzam, vagyis az a sajátosság határozta meg, hogy az állami-közigazgatási határok nem estek egybe az etnikai határokkal, hanem az az aktuálpolitikai tényező is, hogy 1988–1989-ben az egyik „határon túli" örmény entitás, a hegyi-karabahi – az „anyaországi" örmények hathatós támogatásával, meglehetősen kilátástalan helyzetben – küzdelmet indított az Azerbajdzsán közigazgatási területébe ékelt Hegyi-Karabah Autonóm Körzet státusának megváltoztatása céljából. A magyar közvélemény – a szovjet hírközlő szervek tudósításai révén – 1988. február 24-én értesülhetett először a Hegyi-Karabah Autonóm Körzetben és ezzel együtt az Örmény és az Azerbajdzsán SZSZK-ban kialakult feszültségről. A magyar pártsajtó eleinte átvette a szovjet pártszerveknek az eseményekkel kapcsolatos narratíváját, s jellemző, hogy az első híradások még „szélsőséges elemeknek" bélyegezték a követelésüket megfogalmazó karabahi örményeket.[22] Március és április folyamán azonban már a magyar sajtóban is napvilágot láttak részletesebb hírmagyarázatok, háttéranyagok, tényfeltáró tárcák és riportok, amelyek etnikai villongásokról szóltak, s bemutatták a konfliktus történelmi hátterét, továbbá a mélyben rejlő indulatok okait.[23] A Népszabadság megírta azt is, hogy a nemzetközi és hazai tekintélynek is örvendő, „szélsőséges elemnek" aligha tekinthető Andrej Szaharov akadémikus is síkra szállt Karabah Örményországhoz csatolása mellett.[24]

---

22 Lásd erre az MSZMP központi orgánumában megjelent tudósítást: Örmény nacionalisták megmozdulása az Azerbajdzsáni SZSZK-ban. SZKP KB: Következetes, lenini nemzetiségi politikát. Népszabadság, 1988. február 24. 2.

23 Lásd erre például Dunai Péter: Örmények és azerbajdzsánok. Népszabadság, 1988. március 5. 10. – A karabahi események háttere. Népszabadság, 1988. április 5. 3. – Miklós Gábor: Karabah. Népszabadság, 1988. április 6. 4.

24 Dunai Péter: Továbbra is feszült a helyzet Sztyepanakertben. Szaharov levele Gorbacsovhoz. Bírálat az események sajtójáról. Népszabadság, 1988. március 31. 2.

Azt a Külügyminisztériumban is érzékelték, hogy a konfliktus hivatalos szovjet recepciója nem teljesen fedi a valóságot. Az eseményeket értékelő első magyar diplomáciai jelentések ugyanis felhívták a figyelmet arra, hogy nem csupán néhány „szélsőséges elem" zavarkeltéséről van szó, hanem egy tömegmozgalomról, amelynek akarata egy legitim népképviseleti szerv, a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Legfelső Tanácsának örmény népi küldöttei által február 20-án megszavazott határozatban öltött testet.[25] Páldi András kijevi főkonzul szerint még maguk a szovjet apparatcsikok is botrányosnak ítélték az eseményekre vonatkozó pártkommunikációt, voltak, akik egyenesen úgy vélték, hogy a hírközlő szervek elferdítik a tényeket.[26]

A kaukázusi régió rendkívül távolinak tűnt Magyarországról nézve, a magyar közvélemény mégis feszült figyelemmel kísérte a Karabah körül kibontakozó és a szovjet központi vezetés ingerküszöbét is elérő örmény és azeri indulatok felerősödését. A többségi közegben etnikai enklávét képező – igaz, az örmény etnikai törzsterülethez tapadó – karabahi örménység kisebbségi sorshelyzetéből, különösen az 1988. február 27–29-i szumgaiti vérengzés után,[27] a hazai közvélemény önkéntelenül is egyre inkább azokra a kedvezőtlen perspektívákra asszociált, amelyek a romániai magyarság nemzeti identitásának a megőrzését vetítették előre.

Amint azt a magyar történeti feldolgozások már kimutatták, éppen 1988 volt az az esztendő, amikorra Nicolae Ceauşescu Romániájában az erdélyi magyar kisebbség virtuális és fizikai eltűntetését célzó intézkedések, a kisebbségi oktatási rendszer és kulturális élet beszűkítése, a magyar nyelvhasználat drasztikus korlátozása kicsúcsosodott.[28] Ekkor vette kezdetét a

25 Lásd a 6. sz. iratot.

26 Lásd a 7. sz. iratot.

27 A szumgaiti pogromra részletesen lásd: Waal, 2003. 31–44.

28 Erre lásd: Politikatörténeti olvasókönyv. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához. Szerk. Vincze Gábor. Csíkszereda, 2011. Bevezető: XXV–XXVI. tábla. – Holtvágányon. A Ceauşescu-rendszer magyarságpolitikája. II. 1974–1989. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Novák Csaba. Csíkszereda, 2016. 17–25. – Bárdi Nándor: Románia magyarságpolitikája 1918 és 1989 között. In: Magyarok Romániában (1990–2015). Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Szerk. Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv. Kolozsvár, 2020. 23–24.

grandiózus falurendezési terv („falurombolás") is. A román államfő és pártfőtitkár április 29-én – vagyis alig több mint két hónappal azután, hogy 1988. február 20-án Hegyi-Karabah Autonóm Körzet Legfelső Tanácsának örmény tagjai kimondták a tartomány csatlakozását az Örmény SZSZK-hoz – jelentette be, hogy az elmaradottnak ítélt falusias településhálózatot fel kell számolni, s annak helyén úgynevezett agráripari komplexumokat kell létrehozni. 1988. június 27-én a román „szisztematizálási tervek" ellen mintegy százezer fős tömeg tüntetett Budapesten a Hősök terén.[29] Ez elég plasztikusan szemléltette a magyar társadalom egyre erősödő tettrekészségét, hogy fellépjen a határon túli magyar nemzetrészek érdekei védelmében.

Az 1989. évi népszámlálás szerint a 86 600 km² kiterjedésű Azerbajdzsán SZSZK lakossága 7 millió 38 ezer főt tett ki, vagyis területét tekintve háromszor, a népességszámát illetően pedig több mint kétszer nagyobb volt örmény szomszédjánál. Ráadásul az 1979. évi cenzushoz képest a lakosság száma jóval gyorsabb ütemben növekedett, mint Örményországban: 1989-ben a tíz évvel korábbihoz képest 117%-os volt a népességgyarapodás, míg Örményországban csak 108%.[30] Az ország rejtett kincsének a stratégiai energiahordozónak minősülő olaj- és gázkészletek számítottak. Noha a Káspi-tengeri olajlelőhelyek extenzív kiterjesztése érdekében 1965–1975 között jelentős beruházásokat hajtottak végre, az elhibázott szovjet export- és fejlesztéspolitika miatt az azeri olajkitermelés nem tudta kiaknázni a tengeri self kínálta mesés kapacitásokat.[31] A Szovjetunión belüli rangsort tekintve az Azerbajdzsán SZSZK 1987-ben még így is, a napi 280 ezer barrel mutatóval az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság (11 millió 390 ezer barrel/nap) és a Kazah SZSZK (490 ezer barrel/nap) után a kőolajkitermelés terén a dobogós harmadik helyet foglalta el. A 12,5

29 Erre részletesen lásd: Szekér Nóra: Átkelés a Rubiconon. Az Erdély-tüntetés 1988-ban. Rendszerváltó Archívum, 2018/2. sz. 4–13.

30 Goncsarova, 1990. 9.

31 Erre részletesen lásd: Cssijeva, Maja: Aktualnie problemi razvityija nyeftyjanoj promislennosztyi v SZSZSZR vo vtoroj polovinye XX veka. Prioritetnie naucsnie napravlenyija (Novoszibirszk), 2014/12. sz. 44–46.

milliárd km³ mennyiségű éves gázkitermelésével pedig az ötödik helyre jutott az Oroszországi SZSZSZK, a Türkmén SZSZK, az Üzbég SZSZK és az Ukrán SZSZK után. Ugyanebben az évben az Azerbajdzsán SZSZK a Szovjetunió elektromosáram-termelésének 1,4 %-át, míg az Örmény SZSZK annak 0,9%-át adta. Az 1988. évi, tehát döntően a földrengés előtti időszakot magában foglaló statisztikák szerint az Azerbajdzsán SZSZK ipari termelésének részesedése a Szovjetunió teljes ipari termeléséből 1,5% volt, míg az Örmény SZSZK-é 1%.[32]

Az 1990. évi adatok szerint a mezőgazdasági termelés volumenét még nagyobb különbség jellemezte: míg Azerbajdzsán 1,6%-kal részesedett a Szovjetunióban előállított mezőgazdasági javakból, addig Örményország csak 0,5%-kal.[33] 1990-ben a Szovjetunió bruttó nemzeti összterméken (GDP) előállításából Azerbajdzsán 2%-kal, Örményország csupán 0,4%-kal részesedett. 1990-ben Örményország bruttó nemzeti összterméke 2,3 milliárd dollár volt, míg Azerbajdzsáné 6,5 milliárd dollár.[34] Az 1990. év mutatóinak értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a földrengés után, a lakossági aggodalmak miatt, 1989. március 18-án leállították a mecamori atomerőművet, az ország áramellátásában súlyos zavarok keletkeztek, s mindezt csak tetézték a földönfutóvá váló tízezrek. Ráadásul 1989 nyarától Azerbajdzsán Törökországgal összehangolt blokád alatt tartotta Örményországot, amelyet a szárazföldön egyedül Grúzia és Irán irányából lehetett megközelíteni, ellátni. Ez súlyos tehertételt jelentett az ország gazdaságára nézve, hiszen a fő energiaellátási útvonalak és vasútvonalak is Azerbajdzsánon keresztül érték el az Örmény SZSZK-t, az ország az export- és importforgalmának 80%-át azerbajdzsán fennhatóság alatt álló területeken keresztül bonyolította le.[35]

---

32 Kalabekov, Ivan: SZSZSZR i sztrani mira v cifrah. Szpravocsnoje izdanyie. Moszkva, 2020. 8.

33 Uo. 6.

34 Uo. 9.

35 Merenics Éva: Örmény ellenségkép és önkép a karabahi háborúban. In: 10. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Szerk. Erőss Zsolt. Pécs, 2012. 241.

A magyar–azeri gazdasági kapcsolatok már az 1980-as évek első felében látványos fejlődésnek indultak, aminek szimbolikus kezdőpontját minden bizonnyal Marjai Józsefnek, a Minisztertanács elnökhelyettesének 1982. január 27-i bakui látogatása jelentette. A Hejdar Alijevvel, az Azerbajdzsán Kommunista Párt első titkárával folytatott megbeszéléseinek központi kérdése éppen az Azerbajdzsán SZSZK és a Magyar Népköztársaság közötti közvetlen gazdasági kapcsolatok létrehozása volt. Ennek feltételrendszerét a Magyar–Szovjet Gazdasági és Műszaki-Tudományos Együttműködési Kormánybizottság egy nappal korábbi tbiliszi ülésén elfogadott megállapodás teremtette meg, amely lehetővé tette a Magyar Népköztársaság és négy szovjet tagköztársaság (Azerbajdzsán SZSZK, Ukrán SZSZK, Moldáv SZSZK, Grúz SZSZK) között a közvetlen gazdasági kapcsolatok kiépítését.[36] Ezeken a megbeszéléseken megállapodtak arról, hogy magyar közreműködéssel egy csirkenevelő-telepet létesítenek Azerbajdzsánban.[37] A sajtótudósítások szerint erről a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát és az azerbajdzsán Ptyiceprom állami vállalat már 180-ban kötött egy elvi megállapodást.[38] A sziazanyi csirkefarm felépítéséről szóló szerződést 1983. július 21-én, a Kádár János vezette magyar párt- és kormányküldöttség moszkvai látogatása alkalmával írták alá a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát és a szovjet Traktoroexport vállalat vezetői. Az évente mintegy 10 millió brojlercsirke felnevelését biztosító telep üzembe helyezéséhez nemcsak az alapanyagot, hanem a műszaki hátteret és a szakmai tudást is Magyarország biztosította: 168 darab, egyenként 1100 négyzetméteres könnyűszerkezetes alumíniumépület, egy állategészségügyi diagnosztikai és egy takarmányvizsgáló laboratórium építőanyagának szállítását és megfelelő technológiájú

36 Marjai József tárgyalásai Grúziában és Azerbajdzsánban. Népszabadság, 1982. január 28. 5. – A magyar–szovjet gazdasági együttműködés új formái. Befejeződött a kormányközi bizottság ülése. Népszabadság, 1982. január 29. 2.

37 Tovább fejlődik a magyar–szovjet kereskedelem. Sajtótájékoztató Moszkvában az együttműködés eredményeiről. Népszabadság, 1982. február 18. 5.

38 Érsek Iván: Bábolnai technológia a Kaspi-tengernél. Hogy csirkehúsból is bőséges legyen a kínálat Azerbajdzsánban. Világgazdaság, 1985. április 4. Melléklet. 3.

helyszíni felszerelését vállalta.[39] Ez a 93 millió rubel összértékű beruházás[40] lett a magyar–azeri gazdasági együttműködés zászlóshajója.

A Külügyminisztérium 3. Területi Főosztályának egy későbbi, 1992. március 5-én kelt értékelő feljegyzése külön kiemeli, hogy az 1982-ben szerződésbe foglalt négy szovjet tagköztársaság közül Magyarország élénk kereskedelmi kapcsolatokat tudott kialakítani az Azerbajdzsán SZSZK-val is. Az 1980-as évek második felében megnőtt az Ikarus-buszok, Rába-futóművek és a gyógyszeripari termékek exportja Azerbajdzsánba.[41] 1984–1985-től pedig Azerbajdzsánban előállított fogyasztási cikkek (tea, gyümölcsök) jelentek meg a magyarországi élelmiszerboltok polcain,[42] és az 1985. évi Budapesti Nemzetközi Vásáron bemutatkozott az Azerbajdzsán SZSZK is.[43] Erre a relációra a Magyar Kereskedelmi Kamara is különös hangsúlyt fektetett.[44]

Az 1980-as évek első felétől a gazdasági együttműködés fejlesztésének alapjai magyar–örmény viszonylatban elvileg ugyanígy adottak voltak, elsősorban annak köszönhetően, hogy 1972-től Győr-Sopron megye[45] testvérrégiójává szovjet részről az Örmény SZSZK-át jelölték. Erről az SZKP Központi Bizottságának Titkársága, az MSZMP 1971. november 16-án megfogalmazott kérésének megfelelően,[46] 1972. január 18-án hozott hatá-

39 Újabb jelentős magyar–szovjet gazdasági szerződést írtak alá Moszkvában. Népszabadság, 1983. július 22. 2. – A beruházásra lásd még: Péter József: Utazás a tüzek földjén 3. A bábolnai kapcsolat. Ország-Világ, 1987. június 10. 18–19.

40 Lásd a 2. sz. iratot.

41 Tóth Lórándnak, a Külügyminisztérium 3. Területi Főosztálya FÁK-referensének ismertetője az Azerbajdzsán Köztársaságról és a magyar–azeri kapcsolatokról. Budapest, 1992. március 5. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium, Általános iratok (a továbbiakban: XIX–J–1–k), 1992/67. doboz, 2790/1992. sz.

42 Választékcsere a barátokkal. Népszabadság, 1984. május 4. 5.

43 Megnyílt a Budapesti Nemzetközi Vásár. Népszabadság, 1985. május 23. 1.

44 Lásd: Tovább bővül a magyar–szovjet kamarai együttműködés. Népszabadság, 1984. február 21. 5.

45 A helyi önkormányzatokról szóló, 1990. szeptember 30-tól hatályos LXV. sz. törvény révén vált lehetővé, hogy az új önkormányzati rendszer keretében Győr-Sopron megye hivatalos elnevezését Győr-Moson-Sopron megyévé változtassák.

46 O. G. Koroljovnak, a budapesti szovjet nagykövetség első titkárának jelentése a Szűrös Mátyással folytatott megbeszéléséről. Budapest, 1971. november 22. Orosz Állami

rozatot.[47] A két terület pártvezetése közötti személyes kapcsolatfelvételre a Pataki László megyei első titkár által vezetett Győr-Sopron megyei pártdelegáció 1972. szeptember 3–10. közötti jereváni látogatásán került sor.[48]

A testvérmegyei kapcsolatok létesítését mindkét fél részéről – általában véve – három tényező motiválta. Az egyik fontos szempont az volt, hogy ezen a kapcsolatrendszeren keresztül erősítsék a két ország dolgozóiban a szocialista internacionalizmus szellemiségét. Az állandósuló kapcsolat, a turistacsoportok, a különféle zenei és táncegyüttesek, az úttörőcsapatok utaztatása révén ugyanis jelentős tömegek juthattak el abba a szocialista országba, amelyben a testvérmegyéjük volt. A másik országba utazó magyar vagy szovjet átlagpolgár a saját szemével győződhetett meg arról, hogy a szocializmust nem csak egy országban építik, hanem „külföldön" is vannak hasonló gondolkodású és érzelmű, ugyanolyan rendszer és társadalmi berendezkedés keretei között boldoguló emberek. A testvérmegyei kapcsolatok kiépítésének másik mozgatórugója az volt, hogy annak segítségével ágazati, vállalati és üzemi tapasztalatcserét hozhassanak létre regionális szinten. Harmadik szempontként szerepet játszott ebben, hogy az illetékes helyi pártszervek kölcsönösen tanulmányozhassák a másik munkájából nyerhető tapasztalatokat. Ennek elsősorban nem is szovjet részről, hanem sokkal inkább a kelet-európai testvérpártok felől nézve mutatkozott meg a jelentősége. Általánosan elterjedt ugyanis az a nézet, hogy mivel az SZKP jóval hosszabb állampárti múltra tekinthet vissza, ennélfogva jóval erőteljesebben beágyazódott az ország politikai, gazdasági és társadalmi szervezetébe, sokkal nagyobb tapasztalattal rendelkezik a helyi szintű gazdasági vagy szociális problémák kezelése terén.

A kapcsolatépítés jellegét és hatósugarát ezek a fenti tényezők determinálták. Az úgynevezett „testvérmegyei kapcsolatokra" inkább a szocialista

---

Legújabbkor-történeti Levéltár – Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv novejsej isztorii (a továbbiakban: RGANI), f. 5, op. 63, gy. 398, l. 320–323.

47 Gennagyij Kiszeljovnak, az SZKP KB Nemzetközi Osztálya helyettes vezetőjének emlékeztető feljegyzése az SZKP KB Titkárságának január 18-i határozatáról. Moszkva, 1972. március 13. RGANI, f. 5, op. 63, gy. 64, l. 170.

48 Küldetésünket teljesítettük Szovjet-Örményországban. Interjú Pataki Lászlóval. Kisalföld, 1972. szeptember 17. 7.

internacionalizmus keretrendszerén belül megvalósuló jelenségként, erős ideológiai töltettel rendelkező, lokális szinteken megvalósuló pártszervezeti és társadalmi hálózatépítésként kell tekintenünk, amiből hiányoztak a valós gazdasági, társadalmi és kulturális igények és érdekek, leginkább a mesterkélt és a helyi tradícióktól idegen szocialista társadalmi szertartások megerősítésében játszottak szerepet. A szocialista interregionális kapcsolatok létrehozásának egyik nyíltan hirdetett célja, az ágazati tapasztalatcsere, a megyei gazdálkodó szervezetek, vállalatok közötti „tudástranszfer" létrehozása Győr-Sopron megye és az Örmény SZSZK viszonyában az eddigi kutatásaink alapján nem eredményezett olyan szintű strukturális gazdasági kooperációt, mint amilyen az 1980-as évek első felében magyar részről megvalósult az Azerbajdzsán SZSZK-val. Az MSZMP Külügyi Osztályának 1987. május 20-i utasítása értelmében a megyei pártbizottságoknak részletes jelentést kellett tenniük a testvérmegyei együttműködés során szerzett tapasztalataikról.[49] Az MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága által elkészített június 29-i beszámoló szerint az üzemek és üzemi kollektívák kooperációja terén éppen az 1986–1987. gazdasági évad hozott érdemi változást, ekkorra sikerült szélesebb alapokra helyezni ezt az együttműködési területet. Ekkor hét megyei vállalatnak, termelőszövetkezetnek volt közvetlen örményországi munkakapcsolata, igaz, a beszámolóban megjegyezték, hogy az ipari üzemek szakmai kapcsolattartása során gondot jelent a nem azonos termelési profil, így egyes esetekben ésszerű lenne inkább, ha ezek a termelési egységek a Szovjetunió más tagköztársaságaiban keresnének maguknak megfelelő partnert.[50]

Mindazonáltal a Győr-Sopron megye és az Örmény SZSZK közötti „testvérmegyei" kapcsolatok történetében egy eredményt elkönyvelhetünk. Az örmény turistacsoportok, szakszervezeti delegációk, a Szovjet–Magyar Baráti Társaság örményországi tagozatának küldöttségei, illetve

49 Kótai Gézának, az MSZMP KB Külügyi Osztálya vezetőjének utasítása Lakatos Lászlónak, az MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága első titkára számára. Budapest, 1987. május 20. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL GYMSML), MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága (a továbbiakban: XXXV/415. sz. fond), 2. doboz.

50 Lásd az 5. sz. iratot.

az úgynevezett „barátság vonatok" révén 1972–1989 között örmény nemzetiségű szovjet állampolgárok ezrei juthattak el Magyarországra, és fordítva, magyar állampolgárok ezrei léphettek örmény földre. Ez a szocialista internacionalizmus mesterkélt és erőltetett küldetéstudatának örve alatt ténylegesen kondicionálta a magyarok és örmények közötti személyes és közösségi hálózatok kialakulását. Ennek kézzelfogható jelei igazán csak az örményországi földrengés utáni humanitárius segítségnyújtás tekintetében mutatkoznak meg előttünk. Nem sokkal a földrengés után, 1989 áprilisában Szakács Ferenc megyei titkár vezetésével az MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottságának küldöttsége a helyszínen igyekezett tájékozódni a természeti katasztrófa következményeiről. A delegáció öt napot töltött Örményországban, ellátogattak a földrengés sújtotta körzetekbe, és felmérték a magyar segítségnyújtás iránt megmutatkozó igényeket is.[51] Az 1989. január 11-i állapot szerint a Magyarországon közadakozásból összegyűjtött mintegy 20 millió forint[52] több mint egynegyede, azaz 5,5 millió forint Győr-Sopron megyében gyűlt össze.[53]

Március-áprilisban a Rába Magyar Vagon- és Gépgyár két dolgozója, Horváth Barnabás és Izsáki László egy új típusú Rába-tehergépjárművel vitte el a vállalat adományát, élelmiszereket és tisztítószereket Jerevánba és Leninakánba, a kamiont a vállalat adományaként ugyancsak az Örmény Vöröskereszt rendelkezésére bocsátották. Hazaérkezésük után a Kisalföld című lapnak adott interjúban beszéltek az utazás viszontagságairól. A legnagyobb szorongással azt a 70 kilométeres távot tették meg, amely Azerbajdzsánon át vezetett, mert ott többször megtámadták az örményeknek szánt szállítmányokat, a Jerevánt jelző táblákról pedig lekaparták a feliratokat. Az azerbajdzsán–örmény határon hadiállapotra emlékeztető látvány fogadta őket: mindenhol drótakadályok, katonaság, milicisták.[54] A Rába dolgozói valóság-

51 Győri delegáció. Kisalföld, 1989. május 2. 1.

52 A humanitás szép példái. Önzetlen segítség Örményországnak. Kisalföld, 1989. január 11. 1.

53 Segítség Örményországnak. Kisalföld, 1989. január 23. 8.

54 Hat nap – 3800 kilométer. Teherautóval Örményországba. Kisalföld, 1989. április 10. 3.

hű képet festettek az ottani viszonyokról, mivel a két kaukázusi köztársaság között ekkor már valóságos hadiállapot uralkodott. A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége 1989. január 12-től rendkívüli állapotot hirdetett ki az Örmény SZSZK és a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet területén.[55] Egyes források szerint az örmény–azeri konfliktust övező erőszak addigra már 87 halálos áldozatot szedett, és mintegy 1500 sebesültje volt.[56]

A MAGYAR–ÖRMÉNY ÉS A MAGYAR–AZERBAJDZSÁN DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATOK FELVÉTELÉNEK ELŐZMÉNYEI

1989. december 1-jén az Örmény SZSZK Legfelső Tanácsának és a Moszkva által el nem ismert Hegyi-Karabah Nemzeti Tanácsának együttes ülésén kimondták az Örmény SZSZK és Hegyi-Karabah egyesülését. A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége ugyanakkor 1990. január 10-én hatálytalanította ezt a jogi aktust. 1990. augusztus 23-án ebben a politikai patthelyzetben proklamálta a májusi népképviseleti választások után népfrontos többségű Örmény Legfelső Tanács az ország függetlenségét s az Örmény Köztársaság megalakulását. Az erről szóló deklarációban hivatkoztak a népképviseleti szerv 1989. december 1-jei határozatára is.[57] Feltűnő, hogy ezt követően, 1990–1991-ben Örményország valóságos „diplomáciai offenzívát" indított Magyarország irányába.

Levon Ter-Petroszian örmény elnök 1990. november 5-én az Antall József miniszterelnökhöz írt levelében arra kérte a kormányfőt, hogy támogassa Örményország részvételét megfigyelői státusban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet 1990. november 19–21-i párizsi konferenciáján és ezt követő tanácskozásain.[58] Petroszian minden bizonnyal azért tanúsított kitüntetett figyelmet Antall iránt, mert utóbbi még ellenzéki pártvezetőként, 1989 decemberében egy terjedelmes interjút adott a jereváni Hayk

55 Waal, 2003. 70.
56 Cornell, 1999. 21.
57 Waal, 2003. 111.
58 Lásd a 26. sz. iratot.

című folyóiratnak. Ebben az MDF elnöke, párhuzamot vonva Erdély és Karabah sorsa között, hangsúlyozta, hogy el kell ismerni a népek, így a karabahi örmények önrendelkezési jogát.[59] 1991. július 1-jén Petroszian Göncz Árpád köztársasági elnökhöz fordult azzal a kéréssel, hogy Magyarország küldjön megfigyelőket az 1991. szeptember 21-re kiírt népszavazásra.[60] A függetlenséget megerősítő referendum után, 1991. szeptember 26-án ismét a magyar köztársasági elnökhöz folyamodott, hogy segítse elő Örményország elismerését a Magyar Köztársaság részéről.[61] 1991 novemberében és decemberében pedig Raffi Hovaneszian örmény külügyminiszter két ízben is, személyesen interveniált magyar külképviseleteken (Moszkva, Strasbourg) a független Örmény Köztársaság elismertetése érdekében.[62]

Az Örmény SZSZK Legfelső Tanácsának 1990. augusztus 23-i proklamációja a Szovjetunióból való de jure kilépéssel, az örmény állam függetlenségének kikiáltásával volt egyenértékű. Nyilvánvaló tehát, hogy 1990. augusztus 23-tól Jereván önálló nemzetközi jogalanyként próbálta magát pozícionálni, noha erre a Szovjetunió de jure széteséséig nem sok esélye nyílt. Az 1990. novemberi párizsi EBEÉ-konferencián még megfigyelői státusban sem vehetett részt, míg a Szovjetunió teljes jogú tagként megjelenhetett. Meg kell jegyezni, hogy nem tudjuk, mit válaszolt, és válaszolt-e/válaszolhatott-e egyáltalán Antall József miniszterelnök Petroszian 1990. november 5-i leveleire.[63] Az a gyanúm keletkezett, hogy a Külügyminisztérium – valamilyen okból kifolyólag – ezeket a leveleket nem továbbította a Miniszterelnökségre. Önmagában véve elgondolkodtatott, hogy a külügyi akta az eredeti, az örmény államfő által szignált leveleket tartalmazza. Azokban az esetekben ugyanis, amikor egy másik ország államfője írt hivatalos levelet magyar partnerének, vagy a magyar miniszterelnöknek, s azt diplomáciai csatornán juttatta el, a külügyi

59 Lásd: Martiroszian, Vahram: Petakan mtácoghutjune iskhanutjun glukh. Hayk, 1989. december 6. 2–3.

60 Lásd a 27. sz. iratot.

61 Lásd a 28. és 29. sz. iratot.

62 Lásd a 32. és 33. sz. iratot.

63 Lásd a 26. sz. iratot.

tárca az eredeti okmányt továbbította az államfői vagy a miniszterelnöki hivatalba, s az aktában rendszerint egy másolatot hagytak. A Miniszterelnökség nyílt iktatott iratait lajstromozó iktatókönyvek ebből az időszakból az utókorra maradtak, ezekben minden esetben feltüntették, ha a beadványt vagy átiratot a Külügyminisztérium nyújtotta be, külön rubrikában megnevezték annak tárgyát és elintézési módját is. A Miniszterelnökségre 1990. szeptember 14. és december 12. között érkező és ott külön iktatott hivatalos iratok lajstromát magában foglaló iktatókönyv ugyanakkor nem tartalmaz arra vonatkozó bejegyzést, hogy 1990. november 12. után a Külügyminisztérium az örmény elnökkel vagy Örményországgal kapcsolatban bármilyen iratot továbbított volna a Miniszterelnökségre.[64]

A Külügyminisztérium Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött archívumában semmilyen dokumentum nem utal arra, hogy ekkoriban Azerbajdzsán a nemzetközi politikai kapcsolatokban is adekvátnak értelmezhető lépést tett volna a magyar kormányzat felé, nincs nyoma annak, hogy bármilyen kezdeményezést, aktivitást fejtett volna ki Magyarország irányába.

Erre minimális jogalapja elvileg lehetett volna, hiszen az 1977. évi szovjet alkotmány IX. fejezetének 80. cikkelye kimondta, hogy a Szovjetunió szövetségi köztársaságai diplomáciai és konzuli kapcsolatokat létesíthetnek külföldi államokkal, egyezményeket köthetnek velük, illetve részt vehetnek nemzetközi szervezetek munkájában.[65] A szovjet tagköztársaságok közül negyedikként – az Észt SZSZK, a Litván SZSZK és a Lett SZSZK után – az Azerbajdzsán SZSZK népképviseleti szerveként funkcionáló Legfelső Tanácsa már 1989. szeptember 23-án elfogadott egy szuverenitási nyilatkozatot. Igaz, ezek a jogi keretek mégsem jelentették azt, hogy Azerbajdzsán de facto önálló aktorként jelent meg a nemzetközi porondon. A szovjet

64 Lásd: MNL OL, Antall József irathagyatéka (XIX–A–150–j), Miniszterelnökség nyílt iktatott iratai (A-sorozat), 326. kötet.

65 Konsztitucija (Osznovnoj zakon) Szojuza Szovjetszkih Szocialisztyicseszkih Reszpublik. Prinjata na vnyeocserednoj szegymoj szesszii Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR gyevjatovo szoziva 7 oktyabrja 1977 g. In: Vedomosztyi Szjezda narodnih deputatov SZSZSZR i Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR, 1977/44. sz. 340.

alkotmány biztosította kompetenciákkal a centralizált államszervezet keretein belül egyik tagköztársaság sem élt, élhetett, az egyes köztársasági külügyminisztériumok működése szinte kizárólag a testvérvárosi kapcsolatok koordinálására szorítkozott, a szovjet egységállam diplomáciai tevékenységét érdemben nem befolyásolták. A szuverenitási nyilatkozat sem jelentette automatikusan a Szovjetunióból való kilépést, csak a szovjet alkotmány keretei közötti köztársasági kompetenciák de facto kiszélesítését és a moszkvai központi államigazgatási szervektől való függőség csökkentését.[66]

Az Örmény Köztársaság Legfelső Tanácsa az össz-szövetségi szerződés alternatívájaként 1991. március 1-jén köztársasági népszavazást hirdetett szeptember 21-re Örményország Szovjetunióból való kilépéséről. Ezzel nyilvánvalóan nemcsak a függetlenségi nyilatkozat társadalmi legitimitását akarta biztosítani, hanem az örmény államiság nemzetközi jogi elismertetésére irányuló törekvések mozgásterének szélesítését is a nemzetközi színpadon. Ezzel összhangban állt az is, hogy az örmény hatóságok – Azerbajdzsánnal ellentétben – nem engedélyezték az ország területén az újjáalakuló – vagyis a szuverén köztársaságok új szövetségi szerződésén alapuló – Szovjetunió jövőjéről 1991. március 17-én megtartott össz-szövetségi referendumot. Ezen utóbbi referendumon – a szavazásra jogosultak 75,1%-ának részvételével – Azerbajdzsán lakosságának 93,3%-a a Szovjetunió megőrzése mellett,[67] míg a szeptember 21-i örményországi köztársasági népszavazáson – a szavazásra jogosultak 95%-ának részvétele mellett – az ország lakosainak 94,4%-a a Szovjetunióból való kilépés mellett tette le a voksát.[68]

A szovjet államszövetségből kiszakadó Örményország megpróbált az európai országok és az Amerikai Egyesült Államok felé orientálódni.

---

66 Erre részletesen lásd: Sinkareckaja, Galina: Kak raszpadalszja Szojuz Szovjetszkih Szocialisztyicseszkih Reszpublik. https://igpran.ru/kak_raspadalsya_SSSR. (Utolsó letöltés ideje: 2022. április 10.)

67 Lásd: Szoobscsenyie Centralnoj komisszii referenduma SZSZSZR ob itogah referenduma SZSZSZR, szosztojavscsegoszja 17 marta 1991 goda. Pravda, 1991. március 27. 1–2.

68 Más adatok szerint a szavazáson részt vett polgárok 99,5%-a voksolt a függetlenség mellett. Nohlen, Dieter–Grotz, Florian–Hartman, Christof: Elections in Asia and the Pacific. A Data Handbook. Volume I. Middle East, Central Asia and South Asia. Oxford, 2001. 332.

Ebben fontos szerepet játszott a jelentékeny gazdasági önerővel rendelkező európai és amerikai örmény diaszpóra is, amelyre e történelmi krízishelyzetben az anyaország fokozottan támaszkodni tudott. Azerbajdzsán ugyanakkor a megújuló szovjet föderatív struktúra keretein belül látta biztosítottnak az integritása védelmét. Abban, hogy 1990–1991-ben, a Szovjetunió de jure megszűnése előtt a két ország nemzetközi integrációs affinitásai eltértek egymástól, nyilván a belpolitikai fejlemények is szerepet játszottak. Örményországban 1990 nyarán az egyre inkább a nacionalistákhoz húzó kommunista vezetést a Karabah Bizottsághoz kötődő és az Örmény Nemzeti Mozgalom nevű szervezetben tömörülő függetlenségiek váltották fel Levon Ter-Petroszian vezetésével, akit augusztus 4-én a Legfelső Tanács elnökévé választottak. Ő jelentős szerepet játszott az augusztus 23-i függetlenségi nyilatkozat elfogadtatásában. Ezzel szemben az 1990. január 19–20-i bakui szovjet katonai beavatkozás nyomán megygyengült a függetlenségpárti Azerbajdzsán Népfront radikális szárnya, s 1990. január 25-től a központi hatalom fegyveres erejére támaszkodó Ajaz Mutallibov lett az Azerbajdzsán KP első titkára, majd május 19-től az Azerbajdzsán SZSZK (1991. február 5-től az Azerbajdzsán Köztársaság) elnöke, centralista kurzust képviselve.[69] Azerbajdzsán birtokon belül tartása Moszkva geostratégiai érdekei szempontjából is kulcsfontosságú volt, hiszen Azerbajdzsán és az ekkor éppen örmény blokád alatt álló nahicseváni exklávéja biztosította számára a földrajzi, infrastrukturális, logisztikai összeköttetést Irán és Törökország felé. Mindezek fényében nem is meglepő, hogy Azerbajdzsán csak az 1991. augusztusi moszkvai „operettpuccs" kudarca után, augusztus 30-án deklarálta teljes függetlenségét és a Szovjetunióból való kiválását.[70]

1991 folyamán a Külügyminisztérium III. Területi Főosztálya öt tervezetet is készített a szovjet tagköztársaságokkal való kapcsolatok alakítására és a velük való diplomáciai érintkezés felvételére; ezekre akár úgy is

69 Marosvári Csaba: A hegyi-karabahi konfliktus (1988–1994). Grotius Közlemények, 2013. október 16. 10–11.

70 Lásd: Konsztitucija. Baku, 2009. 82–83.

tekinthetünk, mint az idő előrehaladtával a Szovjetunión belüli politikai viszonyok átrendeződésének lenyomataira. Az első tervezet még február 27-én készült, s alapvetően az 1991. január 12–13-i litvániai puccs után elmélyülő politikai bizonytalanságot és annak magyar konzekvenciáit tükrözi. Ekkor még de jure létezett a Szovjetunió. Már ebben az első eddig ismert tervezetben kitapintható az a motívum, amely a későbbiekben a többi feljegyzésen is végigvonul. Nevezetesen az, hogy Magyarországnak differenciáltan kell kezelnie kapcsolatait az egyes tagköztársaságokkal, mivel különböző érdekei fűződnek hozzájuk, ugyanakkor ezeket a kapcsolatokat, amíg a Szovjetunió fennáll, és a magyar–szovjet viszonyrendszert nem sikerül egyezményes formában rendezni,[71] nem szabad a Moszkvával fennálló kapcsolatok szintje fölé helyezni. A tervezet Ukrajna, Moldávia és a három balti köztársaság vonatkozásában fogalmazott meg bizonyos konzekvenciákat, alapvetően azt javasolva, hogy a magyar–szovjet alapszerződés aláírása után kezdődjék meg velük a szakértői tárgyalásokat.[72]

Az április 8-i tervezet is utal arra, hogy az új magyar–szovjet alapszerződés kidolgozásának elősegítése érdekében az azt megelőző hónapokban magyar részről „visszafogták" a magasszintű kapcsolatokat a tagköztársaságokkal. Ugyanakkor aláhúzza, hogy módosítani kell ezen a magyar álláspontón, mert a tagköztársasági vezetők sűrűsödő megkereséseire a válasz halogatása feszültséget kelthet Magyarország és az egyes tagköztársaságok viszonyában, ami belpolitikai szempontból is indokolatlannak tűnik. Mindazonáltal a tervezet leszögezi, hogy Antall József moszkvai látogatása prioritást élvez, a tagköztársasági vezetőkkel tervezett találkozók időpontját ennek függvényében kell kialakítani. Az előzőhöz képest újdonság

71 A magyar–szovjet biztonsági partnerséget feltételező alapszerződés megkötését a magyar fél kezdeményezte. A szerződés gondolatát először Antall József miniszterelnök vetette fel Mihail Gorbacsov államelnöknek 1990. november 21-én az EBEÉ párizsi csúcsértekezletén. Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához. I. kötet. (1990. május–1991. december). Budapest, 2015. /VERITAS Könyvek 3./ 164–169.

72 Kontra Ferenc és Monori István feljegyzése a Magyarország és a szovjet tagköztársaságok közötti kapcsolatok módozatairól. Budapest, 1991. február 27. MNL OL, Külügyminisztérium, TÜK-iratok (a továbbiakban: XIX–J–1–j), 1991/61. doboz, 00414/2/1991. sz.

ebben a dokumentumban, hogy a partnerek sorában megjelenik az egyik kaukázusi köztársaság, Grúzia is.[73]

A szeptember 17-i feljegyzés már az augusztusi puccs bukása utáni viszonyokból indul ki, és kész tényként kezeli a Szovjetunió szétesését. Ráadásul ekkorra – szeptember 6-án – már a Szovjetunió Legfelső Tanácsa is elismerte a balti államok függetlenségét. A dokumentum szerzői úgy vélték, hogy az egykori szovjet tagköztársaságok függetlenségének elismerése és a diplomáciai kapcsolatok felvétele már csak gyakorlati kérdés, az irat Ukrajnát, Oroszországot, Kazahsztánt, Belorussziát, Moldvát és a balti államokat említi ebben a tekintetben. Fordulat figyelhető meg ugyanakkor Grúzia megítélésében, az irat leszögezi, hogy tekintettel a köztársaságban tapasztalható antidemokratikus intézkedésekre, a nemzetiségekkel szembeni türelmetlenségre, s mindezek rendkívül kedvezőtlen nemzetközi visszhangjára, a diplomáciai kapcsolatok felvételétől egyelőre el kell tekinteni. A többi köztársaság kapcsán a feljegyzés szerzője még ekkor is úgy vélte, hogy a kölcsönös érdekeltségi viszonyok magyar részről nem indokolják a sietséget, a velük való kapcsolatok alakítását még ekkor is a magyar–szovjet államszerződés függvényévé tette.[74] Örményországot és Azerbajdzsánt még az október 11-én kelt összefoglaló sem nevesíti, Közép-Ázsia és a Kaukázus kapcsán megismétli a szeptember 17-i dokumentumban foglaltakat: „A többi köztársasággal [tehát Azerbajdzsánnal és Örményországgal is – S. A.] a kapcsolatok szintje nem indokolja a sietséget. Velük a Szovjetunió sorsának alakulása függvényében, az érdekeltségünk alapján megállapított sorrend szerint alakítsuk a kapcsolatainkat."[75]

A december 19-i elaborátum említi először Örményországot és Azerbajdzsánt Grúziával egyetemben, ugyanakkor ez a dokumentum már

73 Kontra Ferenc és Monori István feljegyzése a Magyarország és a szovjet tagköztársaságok közötti kapcsolatok módozatairól. Budapest, 1991. április 8. Uo. 001317/1991. sz.

74 Kontra Ferenc és Monori István feljegyzése a Magyarország és a szovjet tagköztársaságok közötti kapcsolatok módozatairól. Budapest, 1991. szeptember 17. Uo. 001317/1/1991. sz.

75 Kontra Ferenc és Monori István feljegyzése a Magyarország és a szovjet tagköztársaságok közötti kapcsolatok módozatairól. Budapest, 1991. október 11. Uo. 001317/2/1991. sz.

előre is vetíti a diplomáciai kapcsolatok felvételének perspektíváját. Eszerint ugyanis a Külügyminisztérium III. Területi Főosztálya egyik illetékes munkatársának 1992. január–február folyamán a három kaukázusi ország fővárosába kellene utaznia, hogy ott szakértői szintű egyeztetéseket folytasson a diplomáciai kapcsolatfelvétel kérdéseiről, sőt a magyar tárgyaló delegátusnak magával kellene vinnie Jerevánba, Bakuba és Tbiliszibe a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó jegyzék magyar tervezetét.[76] Noha Antall József 1991. december 6-án még megkötötte Moszkvában Mihail Gorbacsovval a Magyar Köztársaság és a Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság közötti alapszerződést,[77] két nappal később az orosz, az ukrán és a belorusz államelnök a belorussziai Belovezsszkaja Puscsában aláírta a Független Államok Közösségének megalakítására vonatkozó szerződést. Az aláírást követően Borisz Jelcin, az Oroszországi Föderáció elnöke úgy nyilatkozott, hogy a belovezsi megállapodás nem szüntette meg a Szovjetuniót, csupán konstatálta a Szovjetunió addigra már bekövetkezett megszűnését. Nyilvánvalóan a december 19-i külügyminisztériumi összegzés már ennek az új államközösség megszületésének a reflexiójaként is értelmezhető: noha a Szovjetunió szétesését formálisan még valóban ki kellett mondania a Szovjetunió Legfelső Tanácsának, a belovezsi folyamat utat nyitott a magyar–örmény és a magyar–azerbajdzsán kapcsolatok kiépítése előtt is. December 21-én, az egykori szovjet tagállamok elnökeinek részvételével tartott Alma-Ata-i csúcstalálkozón a Független Államok Közösségéhez csatlakozott Örményország és Azerbajdzsán is.

76 Kontra Ferenc és Monori István feljegyzése a Magyarország és a szovjet tagköztársaságok közötti kapcsolatok módozatairól. Budapest, 1991. december 19. Uo. 001317/4/1991. sz.

77 Az államközi alapszerződés előkészítésekor még nem lehetett előre látni, hogy a Szovjetunió 1991 decemberében véglegesen szétesik. Az 1990 novemberében Antall József által kezdeményezett szerződés szövegét utoljára 1991. szeptemberben egyeztették egymással a felek, s a szovjet fél novemberben már nem volt hajlandó megtenni a magyar kormány által kért változtatásokat. Ezért a szerződés aláírása előtt a felek megállapodtak abban, hogy a Szovjetunió felbomlása, illetve egy utódunió létrejötte esetén elvégzik a szerződésben az új helyzet által megkövetelt változtatásokat. Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához. II. kötet. (1991. január–1991. december). Budapest, 2018. /VERITAS Könyvek 11./ 249–250.

A magyar kormány még 1991. december 19-én határozatot hozott arról, hogy nagyköveti szintű diplomáciai kapcsolatokat létesít a Szovjetunió volt tagköztársaságaival, s felhatalmazta Jeszenszky Géza külügyminisztert: tegyen erre vonatkozó előterjesztést Göncz Árpád köztársasági elnökhöz.[78] Az államelnök 1992. január 6-án jóváhagyta a kormány előterjesztését.[79] Ennek megfelelően a Külügyminisztériumban 1992. január 23-ra elkészültek a Jeszenszky Géza miniszter által a Levon Ter-Petroszianhoz és Ajaz Mutallibov azerbajdzsán elnökhöz intézendő levelek és az azokhoz csatolt jegyzékek orosz nyelvű tervezetei. A rendelkezésre álló dokumentumok alapján nem sikerült egyértelműen megállapítanom a levelek és jegyzékek átadásának módját, de feltételezhető, hogy azokat Monori István, a Külügyminisztérium III. Területi Főosztályának vezetője nyújtotta át személyesen Jerevánban és Bakuban.[80] Az örmény–magyar jegyzékváltásra végül a moszkvai magyar nagykövetség útján került sor: a teljesen formális, protokolljellegű örmény jegyzéken az 1992. február 26-i,[81] míg a magyar válaszjegyzéken a március 20-i dátum szerepel, így ez utóbbit tekintik magyar részről a diplomáciai kapcsolatok felvétele hivatalos dátumának.[82] Ehhez képest a magyar–azeri jegyzékváltásra több mint egy hónappal később került sor: az azerbajdzsán válaszjegyzéken az április 27-i dátum van feltüntetve, s csak ezen okmány alapján feltételezhetjük, hogy a magyar jegyzék április 14-én született meg.[83]

A fentiekből kiindulva, a történelmi hűség kedvéért egy mozzanatot mindenképpen rögzítenünk kell. Ha Örményország és Azerbajdzsán elismerését Magyarország részéről kronologikus rendben és az események

78 A Magyar Köztársaság kormányának 3559/1991. sz. határozata. Budapest, 1991. december 19. MNL OL, XIX–J–1–k, 1992/67. doboz, 813/1992. sz.

79 A Magyar Köztársaság elnökének 102/1992. sz. határozata. Budapest, 1992. január 6. Uo.

80 Kontra Ferenc sürgönye a Moszkvai Nagykövetséghez. Budapest, 1992. január 23. Uo. 815/1992. sz.

81 Uo.

82 Magyar Külpolitikai Évkönyv 1992. Szerk. Torda Endréné. Budapest, [1993]. (A továbbiakban: MKÉ, 1992.) 18.

83 Az Azerbajdzsán Köztársaság Külügyminisztériumának orosz nyelvű válaszjegyzéke. Baku, 1992. április 27. MNL OL, XIX–J–1–k, 1992/67. doboz, 3149/3/1992. sz. – Lásd még: MKÉ, 1992. 29.

folyamatában nézzük, akkor kijelenthető, hogy magyar–örmény relációban egyértelműen Örményország volt a kezdeményező, az örmény diplomácia tette meg az első lépéseket a magyar kormány irányába, míg magyar–azeri viszonylatban ez éppen fordítva történt, Magyarország kezdeményezte a hivatalos kapcsolatfelvételt.

Hangsúlyoznom kell azt is, hogy a Külügyminisztérium számára fontos szempont volt, hogy Magyarország részéről a diplomáciai elismerésre egyszerre kerüljön sor. Mint láttuk, a diplomáciai kapcsolatfelvételre irányuló procedúra 1992 március-áprilisában, párhuzamosan zajlott, s bő egy hónapos eltéréssel, március 20-án, illetve április 27-én perfektuálódott. A magyar diplomácia Örményország egyoldalú elismerését 1991 végén kockázatos lépésnek tartotta, hiszen azt mind az azerbajdzsán államvezetés, mind a világ közvéleménye egyértelmű állásfoglalásnak vette volna az örmények pártján az egyre jobban éleződő, s 1991 decemberében már két független állam háborújává transzformálódó örmény–azeri konfliktusban.[84] A magyar külügyi vezetés óvatossága indokolt volt: éppen az örmény külügyminisztérium (kezdeményező) jegyzékének napján (1992. február 26.) történt a világszerte megdöbbenést keltő úgynevezett „hodzsali tragédia": február 25-ről 26-ra virradó éjszaka a karabahi örmény erők a Hodzsali városa elleni offenzíva során több száz azeri civilt gyilkoltak meg, köztük gyermekeket is.[85]

84 Örményország – hivatalosan – nem volt hadviselő fél a konfliktusban, azt a karabahi önvédelmi erők vívták az azerbajdzsán hadsereg alakulataival. Az Örmény Köztársaság az 1996-ban kikiáltott Arcah Köztársaságot sem ismerte el. Mindenki számára nyilvánvaló volt azonban, hogy Örményország hathatós segítséget nyújt a karabahi testvéreinek, mind fegyverzet, mind anyagiak tekintetében, Örményországból önkéntesek ezrei csatlakoztak a karabahi örmények fegyveres alakulataihoz.

85 A Sztyepanakerttől 10 kilométerre északra fekvő, s 1990-ben várossá nyilvánított Hodzsali stratégiai jelentőséggel bírt a karabahi fegyveres konfliktus kimenetele szempontjából. A város két útvonal, az Agdam–Susa és az Aszkerán–Sztyepanakert csomópontjában helyezkedett el, ráadásul itt épült fel Karabah egyetlen repülőtere is. Az azeri erők az itteni magaslatokról folyamatosan tűz alatt tartották a tartomány székhelyét, Sztyepanakertet. Az 1992. február 25–26-i örmény offenzívának a hivatalos azerbajdzsán adatok szerint 613 civil esett áldozatul. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy az offenzíva során az örményeket támogatta a Független Államok Közösségének 366. számú gépesített lövészszázada is.

IRATOK[86]

86 Az iratok eredeti tagolásán és elrendezésén nem változtattam. Az örmény, azeri, török, orosz, illetve az örmény és azeri személynevek oroszos vagy angolos fonetikával lejegyzett írásmódját meghagytam úgy, ahogy azok az iratokban szerepelnek. A lábjegyzetekben ugyanakkor igyekeztem egységes névhasználatot alkalmazni: mind az örmény, mind az azeri személy- és földrajzi neveket a magyar fonetikus kiejtés szerint írtam át. (Tehát például: Siyəzən helyett Szijazan stb.). Kivételt tettem az oszmánli török (törökországi török) személynevekkel, amelyeket a török eredetiben alkalmazott diakritikus jeleket meghagyva használok. A diplomáciai jelentéseket jegyző magyar diplomaták eredeti aláírásait és szignóit kurzíváltam. Egy-egy alacsonyabb beosztású diplomata vagy politikus nevéhez nem írtam lábjegyzetet, mert az életrajzi adatait nem tudtam kideríteni, vagy pedig azért, mert személye irreleváns az iratok tanulmányozása szempontjából. Ugyanígy jártam el a közismert állami vezetők, mint például Joszif Sztálin, Josip Broz Tito stb. esetében.

1.

Barabás János moszkvai ideiglenes ügyvivő[87] jelentése a Külügyminisztériumnak az úgynevezett „örmény kérdésről" a Szovjetunióban

Moszkva, 1985. április 12.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1985/139. doboz, 002276/1985. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
66/SZ.T./85
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Bejczi Miklós

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1985. április 23.
Tárgy: Értesülések az úgynevezett „örmény kérdésről"

Külügyminisztérium
Budapest

A Szovjet–Magyar Baráti Társaság örmény tagozatának meghívására sajtótanácsosunk 1985. április 2–5. között Jerevánban tartózkodott azzal a céllal, hogy nagykövetségünket képviselje a hazánk felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából szervezett rendezvényeken.

A vendéglátóival folytatott beszélgetések során azt érzékelte, hogy az úgynevezett „örmény kérdés", az ezzel kapcsolatos fejlemények élénken foglalkoztatják őket. Egyikük úgy nyilatkozott, hogy a Szovjet-Örményországban élő

87 Barabás János (szül.: 1940): diplomata, 1983–1989-ben a moszkvai magyar nagykövetség tanácsosa, 1990. február 15-től 1991. október 1-ig a Külügyminisztérium Politikai Elemző és Tájékoztatási Főosztályának vezetője, 1991–1996 között a Külügyminisztérium Dokumentációs és Iratkezelési Főosztályának vezetője, 1996–2000 között iszlamabadi nagykövet. Részletes életrajzát lásd: Diplomaták a változó világban. Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990. Szerk. Gecsényi Lajos – Baráth Magdolna. Budapest, 2015. / Magyar történelmi emlékek. Adattárak/. (A továbbiakban: Gecsényi – Baráth, 2015.) 136.

örmények általában abban bíznak, hogy a kérdés (az elvesztett területek visszaszerzése, az örmények egy államban való egyesítése) a történelem menetében egyszer valahogyan majd mégis megoldódik. Volt olyan beszélgetőpartner, aki jól tájékozott volt az úgynevezett Örmény Felszabadító Hadsereg tevékenységéről,[88] a fenntartására szervezett külföldi akciókról, a gyűjtésekről és szimpatizált azzal, ahogyan ez a szervezet igyekszik napirenden tartani az „örmény kérdést". („Ha ez a palesztinoknak hasonló módszerekkel sikerült, akkor az ő esetükben is igazolt az eljárás" – mondta.) Munkatársunk tapasztalta azt a széleskörű rokonszenvet is, amely a nem hívők részéről is megnyilvánul az örmény egyház tevékenysége, a tradíciók fenntartásában és a külföldön élő örményekkel való kapcsolatok ápolásában folytatott munkálkodása iránt.

A témának most különös aktualitást ad az, hogy közeleg április 24-e, a Törökország által 1915-ben végrehajtott örmény népirtás 70. évfordulója. A beszélgetőpartnerek részletesen szóltak az 1965-ös jereváni eseményekről, amikor az 50. évfordulón a hivatalos szervek hallgatása és az illegális ellenzéki szervezetek aktív tevékenysége következtében nagyméretű, viharos tömegtüntetés robbant ki, melyet csak a karhatalom és harckocsikkal megerősített katonai egységek erőteljes beavatkozásával sikerült elfojtani. A hivatalos szervek azóta felkarolták a népirtás évfordulójáról való megemlékezést (emlékművet is állítottak, melyet munkatársunk ottjártakor éppen renováltak).[89] Az illegális ellenzéki szervezetek ereje és befolyása is jóval ki-

88 Az 1975-ben Bejrútban megalakult, nevének angol rövidítése révén ismertté vált ASALA (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) nevű örmény terrorszervezetről van szó, amely 1975 és 1991 között körülbelül 65 merényletet követett el főleg török diplomáciai célpontok ellen. Az ASALA egyik utolsó akciója az 1991. december 20-án a budapesti török nagykövet ellen elkövetett sikertelen merénylet volt. Az ASALA a különféle felhívásait, politikai követeléseit, proklamációit a magyar külképviseletekhez is eljuttatta. Lásd erre például Misur György római nagykövet jelentését a Külügyminisztériumnak az ASALA Franciaországból postai úton a nagykövetséghez eljuttatott felhívásáról. Róma, 1987. március 9. MNL OL, XIX–J–1–k, 1987/52. doboz, 184–16/1987. sz. – Lásd még Sztankovics Imre bejrúti nagykövet jelentését a Külügyminisztériumnak a Dasnak Forradalmi Mozgalom nagykövetséghez eljuttatott kommünikéjéről. Bejrút, 1986. január 23. MNL OL XIX–J–1–k, 1986/63. doboz, 11.360/1986. sz.

89 1965. április 24-én, a konstantinápolyi örmények tömeges bebörtönzésének és kivégzésének, egyben a deportálások kezdetének, vagyis az úgynevezett „örmény genocídium" 50. évfordulóján Jerevánban legalább százezer fős tömeg részvételével, 24 órás demonstrációt

sebb ma, mint akkor. Az örmény párt- és kormányzati szervek most is arra készülnek, hogy a 70. évfordulóról megemlékezzenek. Az 1965-ös zavargásokat két alapvető ok váltotta ki (a hivatalos szervek hallgatása miatti felháborodás, valamint az „örmény kérdés" létezése),[90] és ezek közül az utóbbi még ma is fennáll.[91] Ezért – mondották munkatársunknak a beszélgetőpartnerek – nem zárható ki az, hogy az április 24-i megemlékezést az ellenzéki elemek most is megpróbálják majd megzavarni azzal a céllal, hogy az „örmény kérdésre" újólag felhívják a figyelmet.

Barabás János
ideiglenes ügyvivő

---

tartottak az Örmény Nemzeti Akadémiai Operaszínház előtti téren. A tüntetők azt követelték, hogy a szovjet kormány hivatalosan ismerje el az ifjútörökök által elkövetett genocídiumot és engedélyezze egy központi emlékmű felépítését az örmény fővárosban. A tüntetők emellett megfogalmazták „az örmény kérdés igazságos megoldásának" szükségességét, felvetették Nyugat-Örményország, Karabah és Nahicseván problémáját is. A szovjet vezetés végül elébe ment az emlékmű felépítésére vonatkozó követeléseknek, és 1967-ben, a genocídium 52. évfordulójára, a Cicernakaberd hegyen felavatták az örmény genocídium központi emlékhelyét. Erre lásd: Merenics Éva: Az örmény népirtás kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban. Kisebbségkutatás, 2014/3. sz. 158–159.

90 Fontos aláhúzni, hogy az örmény genocídium 50. évfordulóján világszerte tartottak megemlékezéseket, felvonulásokat, tömegdemonstrációkat, azokban az országokban, ahol nagyobb örmény diaszpórák éltek (USA, Libanon stb.). Ez ugyancsak stimulálta a jereváni demonstrációt.

91 Erre lásd még a 20. sz. iratot.

2.

Rajnai Sándor[92] moszkvai nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak az Azerbajdzsán SZSZK-ban tett látogatásáról

Moszkva, 1985. október 29.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1985/138. doboz, 001506/1985. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
212/SZT/1985
Készült: 3 példányban
Kapják: 2 példány Központ
1 példány Irattár
Készítette: Szilágyi György
Gépelte: Törőné

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1985. október 29.
Tárgy: Rajnai Sándor nagykövet látogatása az Azerbajdzsán SZSZK-ban

Külügyminisztérium
Budapest

Folyó év október 20–22. között hivatalos látogatást tettem az Azerbajdzsán SZSZK-ban, melynek során fogadott Bagirov K. M.,[93] az Azerbajdzsán KP Központi Bizottságának első titkára és Szeidov G. N.,[94] a minisztertanács

92 Rajnai Sándor (1922–1994): kommunista titkosszolgálati vezető, hírszerző, diplomata. 1957. áprilistól a Belügyminisztérium Politikai Nyomozó Főosztály helyettes vezetője. Az 1956. évi forradalom leverése után a Kádár-kormány megbízásából irányította a forradalom vezető személyiségeinek letartóztatását, Romániában ő tartóztatta le és szállíttatta onnan magyar vizsgálati börtönbe Nagy Imrét és társait. 1962-től a moszkvai magyar nagykövetségen tanácsos, 1964-től első beosztott, 1966-ban visszahívták belügyi állományba. 1978–1982-ben bukaresti, 1982. augusztustól 1989. júniusig moszkvai nagykövet. Teljes életrajzát lásd: Gecsényi – Baráth, 2015. 242.

93 Kamran (Mamedovics) Bagirov (1933–2000): azeri kommunista politikus, 1982. december 3-tól 1988. május 21-ig az Azerbajdzsán KP első titkára.

94 Haszan (Neimatovics) Szeidov (1932–2004): azeri kommunista politikus, 1981. január 21-től 1989. január 27-ig az Azerbajdzsán SZSZK Minisztertanácsának elnöke.

elnöke. Állandó kísérőm, Kafarova E. M.,[95] a köztársaság külügyminisztere, vacsorát adott.

Bagirov K. M. elvtárs látogatásomkor üdvözölte a szovjet–magyar, benne a magyar–azerbajdzsán közvetlen kapcsolatok fejlődését. Egyetértett azon véleményemmel, hogy még sok kihasználatlan lehetőségünk van, melynek[96] érdekében aktivizálni kell az irányító szervek, a vállalatok, az intézetek együttműködését. Meleg hangon emlékezett vissza magyarországi látogatására. Méltatta mezőgazdaságunk eredményeit és tapasztalatainkat, melyeket figyelmesen tanulmányoznak.

Az első titkár ismertette, hogy a köztársaság nagy lelkesedéssel készül az SZKP XXVII.[97] és az Azerbajdzsán KP XXXI. kongresszusára.[98] A fő figyelem az 1985-ös évi[99] terv sikeres befejezésére, az 1986. évi terv előkészítésére, valamint az SZKP KP plénumán előterjesztett új pártdokumentumok széleskörű megvitatásának megszervezésére irányul. Mint mondotta, óriási feladatot tűzött ki a szovjet párt: 15 év alatt meg kell duplázni a nemzeti jövedelmet, az ipari termelés volumenét, elsősorban a termelés intenzifikálása, a tudományos-műszaki haladás meggyorsítása, a rend és fegyelem megnövelése révén.

A köztársaság sikeresen teljesíti, és várhatóan november 7-ig befejezi az 1985. éves terv[100] feladatait. Az elmúlt ötéves időszakban az ipari termelés 31%-kal, a mezőgazdasági termelés 32%-kal növekedett. Határidő előtt teljesítették a gabona, a szőlő, a tea, a dohány és a primőr zöldségek termelési

---

95 Elmira (Mikaliovna) Kafarova (1934–1993): azeri kommunista politikus, 1983. december 1-től 1987. december 22-ig az Azerbajdzsán SZSZK külügyminisztere, 1989. június 22-től 1991. november 6-ig az Azerbajdzsán SZSZK Legfelső Tanácsa Elnökségének, majd Legfelső Tanácsának elnöke.

96 Sic!

97 Az SZKP XXVII. kongresszusa volt a párt első kongresszusa Leonyid Brezsnyev, Jurij Andropov és Konsztantyin Csernyenko halála után, amelyet 1986. február 25-től március 6-ig tartottak Moszkvában. A kongresszuson választották meg az SZKP vezető szerve, a Központi Bizottság 307 tagját.

98 Az Azerbajdzsán KP XXXI. kongresszusát 1986. január 31– február 1-jén tartották Bakuban.

99 Sic!

100 Sic!

tervét. Most minden figyelem a nyersgyapot begyűjtésére irányul (eddig 700 ezer tonnát takarítottak be). Az öntözött területeken igen jó termesztési eredményeket értek el (búzában 50 q/ha,[101] kukoricában 70–80 q/ha). Arra törekszenek, hogy az öntözött területek növelésével stabilizálják és garantálják a magas termesztési eredményeket. Átmenetileg nehézséget okoz, hogy az öntözött területekből viszonylag kevés jut a takarmánytermesztésre. Ez visszahat az állattenyésztés fejlődésére. Egyelőre más köztársaságok hússzállítására szorulnak. A korlátozott lehetőségek miatt az egy főre eső húsfogyasztás 36 kg/év. A baromfitelep építésében való együttműködésünknek kiemelt jelentősége van.

A párt köztársasági plénuma a közelmúltban vitatta meg a következő ötéves terv előirányzatát, melyben 22-25%-os ipari termelésnövekedést céloztak meg. 1986-ra 4%-os nemzeti jövedelem- és ipari termelésnövekedést irányoznak elő. Ezt a termelésnövekedést alapvetően a hatékonyság növelésével, az energia és nyersanyagok takarékosságával kell biztosítani.

Jelentős feladatok vannak a szociális ellátás javítása területén. Ebből kiemelkedik az 1,6 milliós Baku víz- és energiaellátásának, a 120 kilométer hosszúságban elnyúló főváros csatornázásának problémája. A városok mellett nagy figyelmet fordítanak a mezőgazdasági települések szociális fejlesztésére is. Az első titkár kiemelte, hogy a köztársaság pártszervezetei – az SZKP KB határozatai alapján – 1969 óta nagy erőfeszítéseket tesznek a termelési fegyelem és rend megszilárdítása, a tervfeladatok következetes teljesítése érdekében.

Sokat tettek a mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisának, energia-ellátottságának javítása érdekében. A továbbiakban a hegyvidéki területekre fognak megkülönböztetett figyelmet fordítani, ahol iparszerű foglalkoztatást kívánnak megszervezni. Ehhez többek között a jó minőségű dohánytermesztés is alapot nyújt.

Bagirov elvtárs külön szólt az alkoholizmus elleni harc feladatairól. A köztársaság sajátos történelmi-vallási tradíciói miatt az alkoholizmus nem

101 A mázsa (q) és a hektár (ha) rövidítései.

volt széleskörű veszély. Ennek ellenére e probléma megoldása nem néhány hónapos feladat. A fő gond a szőlőtermesztés távlati problémájának megoldása. Korábbi határozatok révén a szőlőtermesztésre „szakosodtak". Ez évben eddig 1,6 millió tonna szőlőt takarítottak be, 1990-re megcélozták a 3 millió tonnás termelést. A szőlőtermesztésben, borfeldolgozásban 185 ezer fő dolgozik. Most a megrendelők egymás után mondják le a szállításokat. Külön programot dolgoznak ki a csemegeszőlő-termelésre történő gyorsított ütemű átállás megszervezésére, valamint a szőlő bázisán az alkoholmentes italok gyártásának kibővítésére. Kiemelte, örömmel venné, ha e probléma megoldásában partnerek lennénk.

Bagirov elvtársat tájékoztattam gazdasági helyzetünkről, a párt XIII. kongresszusán[102] kijelölt feladatokról, a következő tervidőszak fő vonásairól. Méltattam a magyar–szovjet kapcsolatok eredményes fejlődését, a tervkoordináció előrehaladását. Kiemeltem: pártunk és népünk nagyra értékeli a rendkívül jó politikai kapcsolatainkat, a legutolsó legfelső szintű találkozó eredményeit. Külön megköszöntem a köztársasági pártszervek támogatását, melyet a közvetlen kapcsolatok építésében nyújtanak. Elbúcsúzáskor Bagirov elvtárs megemlítette, hogy szívesen tenne Magyarországon ismét látogatást.

Szeidov G. N. elvtárs másnap tett látogatásomkor azzal fogadott, hogy Bagirov elvtárs már tájékoztatta találkozónkról, és megbízást adott a közvetlen köztársasági kapcsolatok aktivizálására.

Azerbajdzsán gazdasági helyzetéről szólva a miniszterelnök megismételte, hogy az 1985. évi terv befejezése sikeresen halad, a novemberi ünnepekre teljesítik az ötéves terv előirányzatait. Átmenetileg az esős időjárás nehezíti a gyapotbegyűjtést. Ha nem is érik el a tavalyi 824 ezer tonnás eredményt, az éves tervelőirányzatot mégis teljesíteni tudják.

---

102 Az MSZMP XIII. kongresszusára 1985. március 25–28-án került sor. A kongresszus határozatában a társadalmi, politikai viszonyok fejlesztésének szükségessége mellett a népgazdaság teljesítőképességének fokozását, a gazdasági egyensúly megteremtését és megszilárdítását, az életszínvonal és az életkörülmények fokozatos javítását tűzte ki célul. A kongresszus elfogadta az MSZMP új szervezeti szabályzatát is.

Az ipari termelés növekedési üteme a IX. ötéves terv 40%-ához viszonyítva csökkenő tendenciájú. A jelen ötéves terv 30%-os eredménye mellett, a XII. tervidőszak előirányzata 25%. A köztársaság demográfiai helyzete kedvező, így a fiatalokat – 2 évre – más építkezésekre is el tudják küldeni. A fűtőanyag-termelésről szólva ismertette, hogy az olajtermelés az 1949. évi 23 millió tonnáról 13 millió tonnára csökkent. Míg a korábbi időszakban a szárazföldi kutak adták a termelés nagy hányadát, most egyre jobban nyomulnak be a Kaspi-tengerbe. A kitermelés jelenlegi mélysége 3500-4000 méter, de jelentős tartalékok vannak 6000 méter alatt. A gépipar most készül az ehhez szükséges berendezések gyártására. Évente 14 milliárd m³ gázt termelnek ki, melynek igen kicsi a kéntartalma. A petrolkémiai ipar feldolgozó kapacitása 22 millió tonna/év. Ennek terhelése érdekében Szibériából és a Kaukázusból hoznak – magasabb kéntartalmú – olajat.

Az utóbbi években jelentősen nőtt a gépipar súlya, elsősorban a progresszív ágazatok: az elektronika, a rádió-, repülőgép-, erősáramú és műszeripar, valamint a kőolajipari gépgyártás fejlődött. A könnyűipar – mindenekelőtt a textil- és cipőipar – fejlődése hozzájárult a lakossági ellátás nagymértékű javításához. A mezőgazdaságról szólva Szeidov elvtárs is hangsúlyozta a köztársaság szakosított növénytermesztési ágazatainak eredményeit. A húsellátás javítása érdekében nagy figyelmet fordítottak a baromfitermelés[103] gyors ütemű fejlesztésére. Több új baromfitelepet építenek, köztük bábolnai közreműködéssel a sziazanyi üzemet.[104] Ezt a létesítményt személyesen is ellenőrzi, így közvetlen ismerete van a magyar vállalat jó szállításairól, a kiküldöttek munkájáról. Mint mondotta, a szovjet baromfiipar vezetői – személyesen Bahtyin elvtárs is – igen nagyra értékelik a sziazanyi telep építésében elért készültségi fokot, az üzembe helyezésben elért eredményeket. (1984-ben 2,4 m[illió] darab, 1985-ben 4,6 m[illiár]d[105] darab broyler csirke.) Szeidov elvtárs

103 Sic!

104 Siazany: a Szovjetunió közigazgatási rendszerében 1959-től 1991-ig az Azerbajdzsán SZSZK Divicsi járásának egyik városa, majd 1992-től az Azerbajdzsán Köztársaság Szijazani járásának székhelye.

105 Sic! Az 1984. évi adatnál az „m" rövidítés, az 1985. évi adatnál az „md" rövidítés szerepel.

köszönetet mondott a magyar „segítségért", amely hozzájárult ahhoz, hogy 2-3 éven belül biztosított legyen a köztársaság tojás- és baromfihús-ellátása.[106] A szociális kérdések közül egyedül a városfejlesztések problémáját emelte ki.

Szeidov elvtárs is említést tett az SZKP KB októberi plénumáról, az azerbajdzsán párt XXXI. kongresszusára történő felkészülésről. Mint mondotta, a legnehezebb az emberek pszichológiáját megváltoztatni.

Ezt követően a miniszterelnök is méltatta a szovjet–magyar kapcsolatokat, a legfelsőbb szintű találkozó sikerességét. A szófiai találkozóról, mint a szocialista országok egységdemonstrálásáról beszélt.[107] A közvetlen köztársasági kapcsolatokat „jól fejlődőknek" jellemezte. Korábban csak különféle konzervipari és fénytechnikai berendezéseket szállítottunk. A közvetlen kapcsolatokat szervező munkabizottság tevékenysége és a kiállítások révén bővülnek a tudományos, valamint a kulturális kapcsolatok. Örömmel üdvözölte, hogy az Ikarus szervizszolgálata kapcsán Magyarországnak már „állandó képviselője" van Bakuban. Megnyílt a Budapest–Baku repülőjárat, bár egyelőre csak naposcsibét szállítunk. Kérdésemre sajnálattal mondta, hogy 1967-ben átutazóban csak néhány órát töltött Magyarországon.

Válaszomban ismertettem, hogy Magyarországon stabil a politikai helyzet, melyet az új választási rendszerünk is igazolt. A tömegek aktivitását mi is igyekszünk a gazdasági élet megélénkítésére hasznosítani. Beszámoltam a gazdasági mechanizmus fejlesztésének, a vállalati vezetők választásának tapasztalatairól. Röviden vázoltam gazdasági helyzetünket, további célkitűzéseinket. Méltattam a szocialista országoknak a tudományos-műszaki haladás meggyorsítása érdekében megtett és előirányzott közös erőfeszítését.

Kiemeltem, hogy kétoldalú kapcsolataink jól alakulnak. Megelégedéssel tölt el bennünket, hogy azon belül a köztársasági kapcsolatok is fejlődnek. Népszerű és látogatott volt a tavaszi BNV-én az azerbajdzsán kiállítás. Köszönetet mondtam a bakui „agráripari komplexum" kiállításunk,

---

Nyilván nem milliárd, hanem millió darabról van szó.

106 A sziazanyi beruházás részleteire lásd a bevezető tanulmányt.

107 A Varsói Szerződés tagállamainak legfelső politikai döntéshozó szerve, a Politikai Tanácskozó Testület 1985. október 22–23-án tartotta XIX. ülését Szófiában.

valamint a magyar gasztronómiai napok rendezvény megszervezésében nyújtott segítségért. Egyetértettem Szeidov elvtárssal, hogy további erőfeszítéseket kell tenni közvetlen kapcsolataink fejlesztése érdekében.

Kétnapos bakui tartózkodásom alatt – a történelmi és kulturális nevezetességek mellett – lehetőségem nyílt a Bakkondicioner vállalatot[108] és a sziazanyi baromfitelep építését meglátogatni.

A Bakkondicioner Termelési Egyesülés japán licenc alapján és alapvetően japán berendezéseken mintegy 10 éve gyártja a BK-1500, 2000, 2500 típusú háztartási klímaberendezéseket. Éves termelésük 400 ezer darab, melynek jelentős részét exportálják, Magyarországra is szállítanak. Számítógépes automatizált termelésirányítási rendszer segítségével hangolják össze az egyes üzemek programját. A jól szervezett gyártás, a rend és tisztaság benyomása mellett azonban szembetűnő, hogy viszonylag sok a kézi munka, a robotizálást még csak most kezdik. A termelőüzemek mellett megtekintettem a szociális létesítményeket és a poliklinikát[109] is.

A dolgozókról való gondoskodás érdekes formája, hogy az üzem saját szolgáltató műhelyt létesített. Itt munkaidőn kívül cipő-, óra-, háztartási villamoskészülék, TV és rádióvevők javítását, fodrász-szolgáltatást és ruharendelést lehet igénybe venni. A helybe hozott szolgáltatás jelentős időmegtakarítást, jobb munkahelyi légkört eredményez.

A Bakutól mintegy 100 kilométerre lévő Sziazanyban épülő baromfitelep meglátogatásakor Kaszimov H. G. mezőgazdasági-építési miniszterhelyettes, Mehtijev L. M. járási első titkár, valamint Abbaszov A. N., a telep vezetője fogadott. Jelen voltak Harmati Attila, a szerelés csoportvezetője és Lenti Imre állattenyésztő is.

A 93 millió rubeles beruházási költséggel épülő, évi 10,6 millió darab broylercsirke kapacitású baromfitelep (a hozzátartozó szociális, kulturális létesítményekkel, lakóteleppel együtt) építése az eredeti időponthoz képest

108 Az 1975. december 25-én átadott, háztartási aggregátorokat, légszűrő és légkondicionáló berendezéseket gyártó Bakinszkij zavod bitovih kodicionyerov (BZBK) nevű állami vállalatról van szó.

109 Poliklinika: rendelőintézet.

1 évet késik. A 168 épülethez mindent leszállítottunk, 136 istálló már felépítve és beszerelve. Az építkezést irányító kormánybiztos, Kaszimov elvtárs megelégedéssel szólt a magyar szerelésvezetők munkájáról, a jó együttműködésről. Ismertette, hogy újabb együttműködési kérdésekben dolgoznak a magyar szakemberekkel.

36 istállóban a tenyésztés megkezdődött, a 63 napos ciklus alatt az állatok elérik az 1,5 kilogrammos súlyt. Abbaszov telepvezető dicsérte a naposcsibe-szállítás példás rendjét. A napokban érkezett 90 ezer darabból csak 138 darab volt az elhullás.

Abbaszov elvtárs két kérdésben kért támogatást. A helyi viszonyok miatt a tenyésztés során az egészséges naposcsibék gumboró fertőzést kapnak, mely ellen ismereteik szerint jó védelmet nyújt a Phylaxia által gyártott vakcina. A vakcinaszállítások szükségessége miatt hivatalos megkeresést indítanak. A szerződés szerint további, mintegy 15 fős szakember-csoport kiképzését szeretnék mielőbb megvalósítani. Mahtijev elvtárs elismerését fejezte ki a baromfitelep építésében és üzembe helyezésében való közreműködésünkért. Mint mondotta, a Divicsi járás[110] szívesen bővítené közvetlen kapcsolatait Bábolnával.

Összefoglalóan megállapítható,[111] hogy látogatásom hasznos volt. Mind a felsőszintű, mind a szakértői találkozókon elismeréssel nyilatkoztak közvetlen kapcsolataink alakulásáról, és őszinte igény mutatkozott azok bővítésére. Látogatásomról, a párt első titkárával folytatott beszélgetésről hírt adott a köztársasági központi sajtó és TV.

Rajnai Sándor
nagykövet

110 Az Azerbajdzsán SZSZK 1930-ban megalakított közigazgatási egysége. 2010-től Azerbajdzsán Sabran székhelyű Sabrani járása.

111 Aláhúzás géppel az eredetiben.

3.

Rajnai Sándor moszkvai nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak az Iránban élő azeri kisebbségről

Moszkva, 1986. október 23.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1986/136. doboz, 005122/1986. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
250/Szt./1986
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Vajda József

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1986. október 23.
Tárgy: Azerbajdzsáni vélemények Iránról

Külügyminisztérium
Budapest

Az MSZBT[112] küldöttségének bakui látogatása során[113] szinte minden megbeszélésen, egyéni beszélgetés közben a vendéglátók részéről felmerült Azerbajdzsán megosztottsága, illetve az azerbajdzsáni-iráni kapcsolat helyzete. Ezeket fájó, kényes kérdéseknek nevezték.

A beszélgetések során több adat hangzott el az Irán területén élő azerbajdzsánok számára vonatkozóan. A Baráti Társaságnál 15 milliót, az Azerbajdzsán KP Központi Bizottságában pedig 17-18 milliót említettek. (Szovjet-Azerbajdzsán lakossága jelenleg 7,5 millió, amelynek a statisztika

112 Vagyis a Magyar–Szovjet Baráti Társaság.

113 Az MSZBT titkára, Sudár István által vezetett háromtagú delegáció 1986 októberében járt Azerbajdzsánban. A delegáció tagja volt még Kővári Tibor, az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának alosztályvezetője. Lásd: MSZBT-delegáció járt Azerbajdzsánban. MSZBT Híradó, 1986/6. sz. 29. – Lásd még a 4. sz. iratot is.

szerint 78,1 %-a azerbajdzsán.)

A Központi Bizottság Nemzetközi Osztályának vezetője, amikor rövid tájékoztatást adott a köztársaság földrajzi helyzetéről, kijelentette azt, hogy Azerbajdzsán délen Dél-Azerbajdzsánnal határos, amely jelenleg Iránhoz tartozik. Azerbajdzsán ugyanúgy kettészakított ország, mint Németország vagy Korea. Megosztott két városa is: Antara és Dzsulfa.

A sah[114] idejében Iránnal jobban tartották a kapcsolatokat. Akkor közvetlen vonatközlekedés is volt Azerbajdzsán és Irán között. Az azerbajdzsánok lakta iráni területen jelenleg nincs anyanyelvi iskola, sőt beszélni sem szabad azerbajdzsánul. A rokoni kapcsolatok ma már nem nevezhetők szorosnak.

Két nagyobb bevándorlási hullám volt Azerbajdzsánba. Az első 1953-ban, amikor Iránban felerősödtek a demokratikus mozgalmak elleni fellépések. Ekkor mintegy húszezren jöttek át iráni területről. A második hullám a Khomeini[115] hatalomra kerülése utáni időszakra tehető. Khomeinit elítélik, mert saját céljaira használta fel az iszlámot, testvérgyilkosságokat követett el és folytat most is, amivel megsértette a Koránt. A nép ezt sohasem felejti el neki – mondotta a Baráti Társaság magyar tagozatának elnökhelyettese.

Az Azerbajdzsáni Baráti Társaság illetékes osztálya a lehetőségekhez mérten rendszeres kapcsolatok fenntartására törekszik az Irán területén élő azerbajdzsánokkal. Információs anyaggal látja el őket és kérésre sokakat meghívnak Azerbajdzsánba.

Megjegyzés: A fentieket a Központ tájékoztatására szánjuk, mivel a küldöttség külön útijelentést készít.

Rajnai Sándor
nagykövet

114 Mohammad Reza Pahlavi (1919–1980) Perzsia (Irán) utolsó sahja 1941. szeptember 26-tól de facto 1979. január 16-ig. Az iszlám forradalom miatt családjával Egyiptomba menekült.

115 Ruholláh Muszavi Homeini (1902–1989): iráni vallási és politikai vezető, 1979. december 3-tól 1989. június 3-ig Irán ajatollahja, az ország vallási elöljárója és tényleges politikai vezetője.

4.

Rajnai Sándor moszkvai nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak az Azerbajdzsán SZSZK helyzetéről

Moszkva, 1986. október 23.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1986/117. doboz, 005123/1986. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
251/Szt./1986.
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Vajda József

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1986. október 23.
Tárgy: Értesülések és vélemények Azerbajdzsán helyzetéről

Külügyminisztérium
Budapest

A Sudár István MSZBT-titkár által vezetett küldöttséget[116] bakui látogatására elkísérte a nagykövetség munkatársa. A delegációt fogadta az Azerbajdzsán KP KB Nemzetközi Osztályának vezetője, valamint az Azerbajdzsán Baráti Társaság vezetői. A küldöttség látogatást tett a bakui mérőműszer-gyárban, a Szerebrovszkij nevét viselő kőolaj-kitermelő vállalatnál és a köztársaság Kuba kerületében működő szovhozban.

A látogatás és a beszélgetések során a legtöbb helyen egyáltalán meg sem említették a gyorsítás koncepcióját és a „peresztrojkát". Még a Központi Bizottságban is csak külön kérdésre tértek ki rá. A meglátogatott kolhoz elnöke nem is nagyon értette meg az erre vonatkozó kérdést. A megbeszélések

116 A delegáció látogatására lásd még a 3. sz. iratot is.

során csak az SZKP KB 1985. áprilisi plénumára[117] és a XXVII. kongresszusra hivatkoztak, név szerint egyetlen központi, vagy helyi vezetőt sem említettek. Meglepő volt, hogy közvetlenül a reykjavíki csúcs[118] utáni napokban nemzetközi kérdéseket szinte nem is említettek.

A központi bizottságban rövid tájékoztatást adtak a köztársaság gazdasági és kulturális életéről, a jelenlegi feladatokról. Az elmondottakból – küldöttségünk egyöntetű véleménye szerint – bizonyos fokú nacionalista hangvétel csendült ki.

A KB Nemzetközi Osztályának vezetője két problémára utalt, az egyik az olajtermelés helyzete, a másik pedig az utóbbi időszakban a hústermelés területén kialakult krízis. Ami az olajtermelést illeti, ebben az évben az eredmények már jobbak. A húsproblémát pedig két éven belül megoldják – mondotta.

A mezőgazdasággal kapcsolatosan kitért a termények betakarítása, szállítása és raktározása során keletkező nagy veszteségekre (a megtermelt termény egyharmada), amelyek nélkül a köztársaság önellátó lehetne. Ezen a téren szerinte hasznosítani lehetne a magyar tapasztalatokat.

A mezőgazdaságban jelentkező problémák gyökerét három tényezőben jelölte meg:

– A Hruscsov-időszak hibás politikájában, amely azt hangoztatta, hogy az állam képes ellátni a lakosságot mezőgazdasági termékekkel. Ennek hatására a gazdák levágták állataikat, illetve nem termeltek.

– Kissé meglepő volt a második ok kifejtése, miszerint hibás a modern tömegkommunikáció, konkrétan a televízió is. Elvonja a lakosság figyelmét a munkától, késő estig nézik a műsorokat. E tényt felméréseik mutatták ki, s most propagandamunkával igyekeznek a helyzeten változtatni.

---

117 Az SZKP Központi Bizottságának 1985. április 23-i plénumáról van szó, amelyen Mihail Gorbacsov meghirdette az ország társadalmi, gazdasági fejlődésének felgyorsítására irányuló politikája kezdetét.

118 Az izlandi fővárosban, Reykjavíkban 1986. október 11–12-én tartott amerikai–szovjet csúcstalálkozó Ronald Reagan amerikai elnök és Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár részvételével, melynek célja a nukleáris fegyverek korlátozásáról szóló megállapodás megvitatása volt. A két vezető egy évvel később, 1987. december 8-án írta alá Washingtonban a közepes hatótávolságú és a stratégiai harcászati rakéták leszereléséről és megsemmisítéséről szóló egyezményt.

– Általában elhanyagolták falun a szociális kérdések megoldását (víz, gáz, kulturális létesítmények stb.).

Komoly gondot okoz a köztársaságban az alkoholizmus-ellenes törvényerejű rendeletek megvalósítása, amely hatással van a lakosság életszínvonalára is. A bortermelésről átállni a szőlőlé gyártására nehéz folyamat, hatalmas pótlólagos beruházásokat igényel.

A meglátogatott szovhoz csaknem 200 kilométerre esik Bakutól, s az út mentén látható volt, hogy vágják ki a szőlőt. A szovhozban elmondták, hogy a szőlőtermő területet 50%-kal kell csökkenteni.

A gyorsítás, az átépítés folyamatára vonatkozó kérdésre válaszolva az osztályvezető hangsúlyozta az emberi tényező fontosságát, amelyet egy ideig elhanyagoltak, abból a téves nézetből kifolyólag, hogy az emberek már mindent tudnak. A káderek szerepét hangsúlyozva Sztálinra hivatkozott, aki azt mondotta, hogy a káderek mindent képesek megoldani.

Hangsúlyozta a bürokratizmus elleni harc nehézségeit. Nehéz megállapítani, ki az igazán bürokrata, és ki nem, mivel igyekeznek rejtve maradni.

A gazdaság átalakításával kapcsolatosan elmondta, tanulni kell a tapasztalatokból, a kapitalizmustól is át kell venni, ami hasznosítható, ettől nem kell félni. Kiemelte a bankok szerepének fokozását, amelyek jelenleg csak másodlagos helyet foglalnak el a gazdaságban. A vállalatoknál nehezen, lassan megy a brigádmódszer alkalmazása. Ezt azzal indokolta, hogy a brigádokban nincsenek közgazdászok.

Magyarországról, s általában a magyar–azerbajdzsán kapcsolatokról pozitívan nyilatkoztak. A KB Nemzetközi Osztályának vezetője közvetlen gazdasági kapcsolatainkat jónak értékelte, de vannak még ki nem használt lehetőségek. Hangsúlyozta, hogy mindenféle együttműködési javaslatot támogatnak. Konkrétan említette a könnyűipari rekonstrukcióban (Május 1. Ruhagyár) való részvételünk lehetőségét. A közvetlen kapcsolatokról úgy nyilatkozott, hogy azok eléggé bürokratikusan bonyolódnak, bátrabban kell azokat fejleszteni. Kérte, hogy az MSZBT a saját eszközeivel is járuljon hozzá e kapcsolatok fejlesztéséhez.

Megjegyzés: A fentieket a Központ tájékoztatására jelentjük, mivel a küldöttség saját útijelentést készít.

Rajnai Sándor
nagykövet

5.

Az MSZMP Győr-Sopron Megyei Pártbizottságának beszámolója az MSZMP KB Külügyi Osztálya számára a Győr-Sopron megye és az Örmény SZSZK közötti testvérmegyei kapcsolatokról

Győr, 1987. június 29.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Sopron Megyei Levéltára, XXXV/415, 2. sz. doboz

MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottság
Propaganda és Művelődési Osztály

Bizalmas
Iktatószám: T/3/20/87.
Készült: 2 példányban

Jelentés testvérmegyei kapcsolatunk helyzetéről az Örmény Szovjet Szocialista Köztársasággal[119]

Győr-Sopron megye 1972-től tart fenn testvérmegyei kapcsolatokat az Örmény Szovjet Szocialista Köztársasággal a Magyar Szocialista Munkáspárt Győr-Sopron Megyei Bizottsága és az Örmény Kommunista Párt Központi Bizottsága közötti megállapodás alapján.

A kezdeti időkben a kapcsolattartást a pártdelegációk kölcsönös tapasztalatszerző útja jelentette évenkénti váltásban.[120] Az eleinte csak pártkapcsolatok folyamatosan kiszélesedtek a tömegszervezetek, vállalatok, egyesületek közvetlen kapcsolatainak irányában.

119 A jelentést Kreiter Mária, az MSZMP Győr-Sopron Megyei Pártbizottsága titkára küldte el Kótai Gézának, az MSZMP KB Külügyi Osztálya vezetőjének 1987. június 29-én.

120 Ebben az időszakban, 1974. június 18-tól 1985. március 9-ig Háry Béla (1926–2004), majd 1985. március 9-től 1989. szeptember 5-ig Lakatos László (szül.:1937) volt az MSZMP Győr-Sopron Megyei Pártbizottságának első titkára.

I. Pártkapcsolatok

A pártdelegációkban minden alkalommal helyet kapott a Győr-Sopron Megyei Tanács képviselője, hogy a személyes kapcsolatok örmény barátainkkal ezáltal is mélyülhessenek és ismereteinket gazdagíthassuk. A hozzánk érkező pártdelegációk fogadásában is együttműködtünk a megyei tanáccsal.

A Központi Bizottság első titkára[121] vagy titkára által vezetett delegációk minden alkalommal tájékoztatást kaptak a megyénkben folyó gazdasági-társadalmi építőmunka helyzetéről, arányairól, jellegzetességeiről, az országban elfoglalt helyünkről. Több alkalommal történelmi évfordulók ünnepségéhez kapcsolódott a látogatás. A programokat úgy szerveztük, hogy a delegáció minden tagja szakmai érdeklődésének megfelelő helyszínek, események szerepeljenek benne.

A küldöttségek leggyakrabban a mezőgazdasági nagyüzemeink tevékenysége iránt érdeklődtek, a modern mezőgazdasági nagyüzem lehetőségeiről, új technológiákról, a nagyüzem és háztáji gazdaság viszonyáról, a tsz-tagok jövedelméről. Szívesen ellátogattak a gazdaságirányítási rendszer tanulmányozására jelentősebb ipari létesítményeinkbe. Szinte minden alkalommal kérésként is elhangzott a Rába Magyar Vagon és Gépgyárral való ismerkedés igénye, a munkaszervezés, a szervezettség minőségének tanulmányozása. A Bős-Gabcikovói[122] vízlépcső építkezés megkezdése óta igyekszünk annak megtekintését is beiktatni a programba, vendégeink érdeklődnek az építkezés módja és a vízlépcsőrendszer beindulása után várható környezeti változások iránt.

Vendégeink nagy figyelemmel kísérik a demokrácia fejlesztését, választási rendszerünk változásait. A kettős jelölés közhangulati elemei iránt

121 Ebben az időszakban, 1974. november 27-től 1988. május 21-ig Karen Demircsian (1932–1999) örmény kommunista pártfunkcionárius volt az Örmény KP KB első titkára. Később, a független Örményországban 1999. május 30-tól parlamenti képviselő, 1999. június 10-től az Örmény Parlament elnöke. 1999. október 27-én egy örmény újságíró meggyilkolta a képviselőház ülésterében.

122 Sic!

érdeklődtek. A vállalati tanácsok működése, szerepe a vendégekkel folytatott tartalmas eszmecserék során esetenként számunkra is finomodott. A megyénkkel való ismerkedés során összehasonlításokat is tettek településszerkezet, településfejlesztés, tanácsi irányítás témakörökben.

A pártközi kapcsolatokban lektorcserék bővülése jelentkezik: nagy érdeklődés kíséri az előadásokat, ennek egyik fokmérője, hogy általában sok kérdésre kell válaszolni az előadónak. Lektorcsere keretében a Nagy Október 70. évfordulója tiszteletére rendezendő regionális, valamint megyei tudományos ülésszakunkra egy-egy előadót hívtunk Örményországból.

Pártalapszervezeteink irányításával élénk, sokirányú barátsági munka folyik az immáron több, mint 80 MSZBT tagcsoportban. A munkahely sajátosságainak megfelelően szerteágazó tevékenységi formákat választanak a kollektívák. Ennek hangsúlyos része az örmény tudósok, szakemberek, művészek, turistacsoportok fogadása és részvétel közös programokon. Rendszeres a kapcsolattartás a helyőrségekkel, családok között is kialakulnak barátságok. A tagcsoportok a Szovjet Kultúra és Tudomány Háza[123] programjaiból bőségesen válogathatnak, és igényüknek megfelelően az egyes programokra a műhely támogatásával gyakran el is utaznak.

A barátsági tevékenység sajátos és kedvelt formája a barátságturizmus. Évente 2-3 különvonvat, vagy repülő viszi megyénk aktivistáit a Szovjetunióba, az út legtöbb élményt adó része az örményországi tartózkodás. Örvendetes tény, hogy feloldották a munkahelyi támogatásról szóló tilalmat. Így valóban elismerésként vehetnek részt aktivistáink az utazásokon.

II. Tömegszervezetek

A testvérmegyei együttműködés fokozatosan bővült a KISZ-Komszomol külön szerződésben rögzített tevékenysége során. Ennek részét képezi az úttörők üdültetése, idén például örmény pionírokat fogadunk a Brennbergbánya-i

123 Az 1973. november 9-én Budapesten megnyílt szovjet kulturális diplomáciai intézményről, a Szovjet Kultúra és Tudomány Házáról van szó.

művészeti táborban. Felsőoktatási intézményeink hallgatói a szakmai ismereteken túl az ország megismerésében is nagy jártasságra tettek szert a termelési gyakorlat cseréken. A Megyei Úttörőelnökség kezdeményezésére sok általános iskolában levelezési szakkörök alakultak, a levelezés során kapott emléktárgyakat kiállításokon, „barátság sarkok"-ban teszik közszemlére a gyerekek.

A Szakszervezetek Megyei Tanácsa jelenleg delegációcsere szinten tartja a kapcsolatot. Az együttműködésben a brigádmozgalom helyzetét, a munkaverseny-szervezés hasonló és eltérő vonásait tanulmányozzák. A Hazafias Népfront barátságútszervező-tevékenységével 1987 őszén nagyobb csoport indul Jerevánba.

III. Kulturális kapcsolatok

Jelentős helyet foglalnak el együttműködésünkben a kulturális kapcsolatok. A széles palettán fontos hely van a nagy létszámú neves együttesek kölcsönös fellépéseinek (Örmény Központi Folklór Együttes, Győri Balett, Hajasztan Néptáncegyüttes) ugyanakkor ez okozza számunkra a legnagyobb háttérgondot elsősorban pénzügyi oldalról. Nincs elegendő megyei forrás az itt-tartózkodás költségeinek és esetleges tiszteletdíjaknak a biztosítására. Ez időnként kínos szituációkat teremt, mivel világjárt együttesekről van szó, illetve a mi együtteseink ellátása, fogadtatása Örményországban egyenletesebb színvonalon történik.

Már több kezdeményezésünk volt illetékes központi szerveknél, hogy a Győr-Sopron megyei, illetve örmény együttesek kerüljenek be nagyobb számban az államközi kulturális cserékbe, valamint az ilyen módon Magyarországra érkező örmény együttesek programjainak alakításába megyénk kapjon lehetőséget (például az Örmény Kultúra Napjai Magyarországon 1988-ban, amiről Örményországban szereztünk tudomást).

Feszítő gond, hogy az együttesek utaztatására Örményországból egyre nagyobb a vállalkozó kedv, amit mi nem tudunk ellentételezni, és ennek

alkalmasint az egyenrangú partneri viszony sínyli meg a kárát.[124]

Nagy volt a sikere és eredményessége a színházi rendezői cserének, a kölcsönös darabbemutatóknak.

Sopron új lakótelepének évek óta dísze az örmény művész által készített „Barátság" szobor, a KISZ-Komszomol együttműködés eredményeként Győrben is készülünk örmény szobor felállítására.

IV. Tömegkommunikáció

Intézmények között is egyre rendszeresebb a tapasztalatcsere: A „Kisalföld" és a „Kommunyiszt" rendszeresen közölnek összeállításokat, élménybeszámolókat, esetleg cikkfordításokat a másik terület életéről, történelméről.

Az MRT és az örmény Goszteleradio közös kétnyelvű irodalmi műsort rögzített megyénkben neves művészek közreműködésével.

A „Műhely" és a „Lityeraturnaja Armenyija" folyóiratok több számot szenteltek már a testvérterület klasszikus és mai irodalmi, képzőművészeti alkotásainak bemutatására.

V. Üzemek együttműködése

A két évre szóló együttműködési megállapodások sorában minőségileg újat hozott az 1986-87-re szóló megegyezés:

A korábbi évek törekvései „beértek", és szélesebb alapokra helyezhettük az együttműködést. Ennek alappillére az ipari-mezőgazdasági nagyüzemek, intézmények, társadalmi és tömegszervezetek közvetlen kapcsolatainak konkrét kiaknázása.

A személyes ismeretségek által felélénkültek, új tartalommal telítődtek ezek az együttműködési kapcsolatok és a tapasztalatok gazdasági hasznosíthatóságán túl (géptől-gépig mozgalom, szakemberek cseréje, technológiák tanulmányozása) nagy támogatást jelentenek a munkahelyi MSZBT

124 Sic!

tevékenységben is. Kölcsönös igény a dolgozók üdültetése a vállalati, intézményi üdülőkben. Jelenleg a következő megyei vállalatoknak van örmény kapcsolata: Graboplast Pamutszövő- és Műbőrgyár, győri Tejipari Vállalat, Rábatext Textilipari Vállalat, soproni Állami Gazdaság, Kisalföld Állami Gazdaság, Pannonhalma Tsz, Megyei Postaigazgatóság.

Az ipari üzemek szakmai kapcsolattartásánál néha gondot jelent a nem egyező profil, ilyen esetben bizonyára ésszerű a megfelelő partner keresése, illetve a vele való kapcsolattartás a Szovjetunió más köztársaságaiban (Rába Magyar Vagon- és Gépgyár, Richards Finomposztógyár). A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 70. évfordulója tiszteletére a Győr Megyei Állami Építőipari Vállalat 1987. januárban munkaverseny felhívással fordult megyénk üzemeihez, és a külföldi partnervállalatokhoz. A Jereváni Építőipari Kombinát is elfogadta a versenyfelhívást és közösen kidolgozták az értékelés módját.

VI. Szakemberek tapasztalatcseréje

A bővült együttműködés része a szakmai delegációcsere: ez az egészségügy területén elkezdődött, a mezőgazdasági, a közművelődési szakembercsere szervezés alatt van – a költséghéttér biztosítása több munkahely részéről nehézségeket jelent.

Az egyetemek, főiskolák együttműködésében a hangsúlyt a tudományos kapcsolatokra helyezzük (részvétel ülésszakokon, publikációcsere).

A MTESZ[125] együttműködésében az örmény partnerrel a következő témákat emelték ki: gépjárműközlekedés, útépítés, elektronikus számítógépek alkalmazása, vízgazdálkodás, műbőr, lakk- és festékgyártás, környezetvédelem, földgáz és hőellátás, a vállalatirányítási formák, szilikátipari termékek gyártása.

A Magyar Honvédelmi Szövetség Megyei Szervezete az örmény DOSZAAF-fal[126] megállapodott delegációcserékben, amelyet a későbbiek-

125 Vagyis: Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége.

126 Az 1951. augusztus 21-én létrejött szovjet honvédelmi szövetség nevének (Vszeszojuznoje dobrovolnoje obscsesztvo szogyejsztvija armii, aviacii i flotu SZSZSZR) rövidítése.

ben bővítenék a honvédelmi neveléshez kapcsolódó rendezvényeken való nagyobb létszámú kölcsönös részvétellel.

A Magyar Bélyeggyűjtők Egyesületének Országos Szervezete és a megyei egyesület eddig három alkalommal rendezett bélyegkiállítást Örményországban, illetve megyénkben.

VII. Testvérvárosi kapcsolatok

Ez évben elindultak a közvetlen kapcsolatok városaink között: Mosonmagyaróvár–Kirovakan, Sopron–Leninakan, Csorna–Dilizsán, Kapuvár–Szeván, Győr–Jereván között a kezdeti lépés 2-2 fős küldöttségcsere jelenti.[127]

VIII. Az együttműködés további tervei

A testvérmegyei együttműködés terveit, formáit a delegáció- és lektorcserék során alakítjuk, finomítjuk az örmény féllel.

A pártkapcsolatokban az eddig bevált formákat (küldöttség- és lektorcsere) folytatjuk.

Az üzemi kapcsolatokban az együttműködés hangsúlyos része az ipari, mezőgazdasági üzemek kapcsolatának kiszélesítése. A hagyományos politikai, barátsági munka ápolásán túl a műszaki tudományos fejlesztés tapasztalatainak cseréjét, a munkaszervezés modern formáit, a Centrum Áruház

127 Az 1964–1972 közötti időszakban a még korábban létrehozott testvérvárosi együttműködéseket a szocialista országok közötti kapcsolatokban mindenhol a megyék szintjére helyezték át. A szocialista országok egyes városainak Városi Tanácsai (és azok Végrehajtó Bizottságai) ettől kezdve nem létesítettek egymással testvérvárosi kapcsolatot. Arról van szó, hogy az MSZMP adott városi pártbizottsága és az SZKP nevezett örményországi városi pártbizottsága között létesült közvetlen kapcsolat. Az ilyenek létesítését a városi pártbizottságok rendszerint külön határozatban mondták ki. A Mosonmagyaróvár és Kirovakan közötti kapcsolatot az MSZMP Mosonmagyaróvári Városi Bizottsága kezdeményezte 1987. január 7-én. Lásd: MNL GYMSML, XXXV/415, 2. doboz. PMO3/2/1987. sz. – Ugyanebben a mappában található meg az MSZMP Csornai Városi Bizottságának 1987. március 13-i válaszlevele az SZKP Dilizsáni Városi Bizottságának a két városi pártbizottság közötti közvetlen kapcsolatok felvételére. Uo. PMO 3/7/1987. sz.

Vállalat által lebonyolított árucserék, a dolgozók üdültetését szorgalmazzuk.

A felsőoktatásban a Soproni Erdészeti és Faipari Egyetem az Örmény Mezőgazdasági Egyetemmel, a Keszthelyi Agrártudományi Egyetem Mosonmagyaróvári Mezőgazdaságtudományi Kara a Jereváni Mezőgazdasági Főiskolával, a Széchenyi István Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola a Jereváni Marx Károly Műszaki Egyetemmel, az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola az Abovjan Pedagógiai Főiskolával veszi fel a kapcsolatot.

A felsőoktatási intézmények együttműködésében a tudományos kapcsolatokra helyezzük a hangsúlyt, ami kiegészítője a Magyar Tudományos Akadémia és az Örmény Tudományos Akadémia érvényes együttműködésének.

A kulturális kapcsolatokban az iskolai kiállítások, színházi szakemberek, oktatási és közművelődési szakemberek cseréjére, szólisták fogadására, küldésére törekszünk.

A sajtókapcsolatokban a jelentésben felsorolt intézmények együttműködését szorgalmazzuk (az örmény fél a legutóbbi találkozás alkalmával hangsúlyozta, hogy ezen intézmények együttműködését kiemelt területnek tekinti).

Az örmény közéletben nagyobb a szerepe a baráti társaságoknak, mint nálunk. Az Örmény Baráti Társaságok Szövetségében kifejezték fokozódó igényüket arra, hogy az ő szervezésükben, mozgósításukban valósuljon meg a szakemberek, családok turizmusa. Javaslatunk szerint a hazai partnerintézmény ennek lebonyolítására a Hazafias Népfront lehetne. Itt jegyezzük meg, hogy a kapcsolattartás minden szintjén gondot jelent az átszállással történő hosszú utazás. Már felvetődött a gondolat egy esetleges Jereván-Budapest közvetlen repülőjárat indításáról.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 70. évfordulójára MSZBT-tagcsoportjaink az Országos Elnökség éves terve alapján összeállított saját eseménysorral készülnek. Folyamatos igényként jelentkezik szovjet előadók meghívása elsősorban a belpolitikai eseményekről szóló tájékoztatásra.

A testvérmegyénkkel való folyamatos kapcsolattartásban a szokásos levelezési, telefonkapcsolatunk mellett jelentős segítséget nyújt a Szovjetunió

Magyarországi Nagykövetsége, a továbbiakban is igényeljük ezt a segítséget.

Ugyanúgy számítunk a Szovjet Kultúra és Tudomány Házával való együttműködésre a kapcsolatok fejlesztésében, mint ahogy ez eddig is történt. Bizonyára a jövőben is lesz ennek az együttműködésnek olyan kiemelkedő eseménye, mint az 1983-ban Győrött megrendezett Örmény Népgazdasági Kiállítás.

Összességében megállapíthatjuk, hogy kapcsolataink fokozatosan szélesednek, amit örvendetesnek tartunk.

Kérésünk, hogy az önálló tanácsi kapcsolatok ügyét a központi bizottságok szintjén lehessen rendezni, ugyanis a távlatokat tekintve ebben látjuk a kulturális kapcsolatok anyagi és szervezési kérdéseinek megoldási módját, formáját.

Fontosnak tartjuk, hogy a központi bizottságok tekintsék át a testvérmegyei együttműködést, benne főképpen a kapcsolatok kereteit, kontingenseit, nagyságrendjét, mivel azt tapasztaljuk, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága egy magasabb kontingenssel megvalósuló aktívabb testvérkapcsolatot vár el a köztársaságoktól. Ennek teljesíthetősége a mi lehetőségeink függvénye, és a kapcsolattartásban arra törekszünk, hogy a paritás elvét tartani tudjuk.

Győr, 1987. június 29.
Összeállította: Szilágyi Magdolna
politikai munkatárs

Steller Imre
Dr. Tóth László
PMO vezetők

6.
Barabás János ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak a karabahi helyzetről
Moszkva, 1988. február 24.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/96. doboz, 001302/1988. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
44/SZT/1988
Készült: 3 példányban
Kapják: 2 példány Központ
1 példány Irattár
Készítette: Szilágyi György
Gépelte: Buriánné

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1988. február 24.
Tárgy: Értesülések a Karabah-hegyvidéki területen történt eseményekről

Külügyminisztérium[128]
Budapest

Az utóbbi időben az örmény nacionalisták követeléseinek középpontjába került a Karabah-hegyvidéki autonóm területnek az Örmény Köztársasághoz történő csatolása.

A Karabah-hegyvidéki autonóm területet 1923. július 7-én az Azerbajdzsán Köztársaság részeként alakították meg. A mintegy 100 kilométer hosszú és 34-40 kilométer széles etnikai sziget az Azerbajdzsán Köztársaság déli részén fekszik, s mindössze egy 25-30 kilométeres folyosó választja el az örmény határtól. Ez a folyosó azonban Lacsin[129] város körzetében 4 kilométeres távolságra szűkül le.

128 Az irat másolatát a Külügyminisztérium átküldte az MSZMP KB Külügyi Osztályának is. Lásd: MNL OL, M-KS 288. f., 32. csop., b-sorozat, 104. ő. e., 976. dob., 427–429. p.

129 Azerb. Laçin, örm. Berdzor.

A 4,4 ezer km²-es területen mintegy 180 ezer fő él. Lakói 49 nemzetiséget képviselnek, a legnagyobb etnikai csoport az örmény, számuk körülbelül 115 ezer fő lehet.

A vitatott terület az Örmény Köztársaság[130] területének 14,7%-át, az itt élő örmény nemzetiségűek pedig a szovjet örmény lakosság összlétszámának 3,4%-át teszi ki.

Az autonóm terület központja Sztepanakert. A terület jelentős részét erdők, legelők borítják. Gazdasági jelentőségét elsősorban a mezőgazdasági termelés határozza meg: gabona, gyapot, dohány, szőlő termesztése folyik, fejlett az állattenyésztés. Iparának fejlettségét a könnyű- és élelmiszeripar, a fafeldolgozás, a márvány- és mészkőkitermelés jellemzi. Új ágazatként a villamosgép-gyártás bontakozik ki. A területet átszeli az észak–déli irányú magisztrális gázvezeték.

A február 11. óta Sztepanakertben és Jerevánban folyó nyugtalanságokról és rendbontásokról február 23-án a TASZSZ[131] hivatalos közleményt publikált. E szerint az elmúlt hónapokban örmény nemzetiségűek csoportja leveleket küldött az össz-szövetségi szerveknek – Gromiko A. A. elvtársnak[132] is –, melyben követelték az autonóm területnek az Örmény Köztársasággal történő egyesítése kérdésének megvizsgálását.

Az örmény és azerbajdzsán köztársasági szervek valószínű nem vették komolyan az egyéb hiányosságok és elégedetlenség bázisán erősödő nemzetiségi fellépést.

Az „Izvesztyija" február 23-i esti kiadása szerint február 11-én Sztepanakertben röplapok és nyílt felhívások jelentek meg, 13-án a területi pártbizottság előtt tömeggyűlés volt, az iskolákban és a pedagógiai

130 Sic! Nem teljesen világos, hogy itt az „Örmény Köztársaság" véletlen elírás eredménye, vagy a jelentés készítője, Szilágyi György az autonóm Karabah területét összeadta az Örmény SZSZK területével, és ebből számította ki annak százalékarányát.

131 A szovjet távirati iroda (Tyelegrafnoje agensztvo Szovjetszkovo Szojuza) nevének rövidítése.

132 Andrej Andrejevics Gromiko (1909–1989): szovjet politikus, diplomata, 1957. február 15-től 1985. július 2-ig a Szovjetunió külügyminisztere, 1985. július 2-től 1988. október 1-ig a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke.

egyetemen a diákok jelentős része tüntetőleg távolmaradt. Tüntetés volt az azerbajdzsán területeken is: Nahicsevánban, az autonóm köztársaság fővárosában, ahol a lakosság zöme azerbajdzsán, valamint az autonóm területtel határos Agdam azerbajdzsán városban. Február 20-án Sztepanakertben a területi tanács küldötteinek egy csoportja összeült, és a hivatalos ülésszak dokumentumaként orosz és örmény nyelven a „Szovjet Karabah" területi napilapban közzétették határozatukat, melynek lényege: a terület elcsatolási kérdésének vizsgálatára szóló felhívás.

Jerevánban napok óta tömeges megmozdulások vannak. Kezdetben a környezetvédelem jegyében – egy vegyi üzem létesítésének betiltása kérdésében voltak felszólalások, aztán a követelések átcsaptak az autonóm terület hovatartozásának kérdésére. A nyíltan fellépő hangadók – az újságírók szerint a város egyik terén „bárki mikrofon elé léphet" – az örmény Legfelső Tanács soron kívüli ülésszaka összehívását, a köztársaság vezetőivel való tárgyalásokat követelik.

A hangulatot elmérgesítette, hogy a helyi lapok elhallgatták az eseményeket, az örmény párt KB első titkára megkésve szólalt meg a televízióban.

Úgy tűnik, a helyi szerveknek a kezéből kicsúszott az események ellenőrzése.

Február 22-én este Razumovszkij,[133] Gyemicsev P. N.[134] elvtársak jelenlétében területi pártaktívát tartottak Sztepanakertben.

Razumovszkij közölte az SZKP KB hivatalos álláspontját, mely szerint a területi elcsatolás követelését a két szövetséges baráti nép érdekeivel ellentétesnek minősíti. Mind a köztársaságban, mind az autonóm területen sürgős intézkedéseket kell tenni a megoldatlan kérdések rendezésére és a gazdasági

133 Georgij Petrovics Razumovszkij (szül.: 1936): szovjet pártfunkcionárius, 1985–1988 között az SZKP KB Pártszervezeti és Pártmunka Osztályának vezetője, 1986. március 6-tól 1990. július 13-ig az SZKP KB titkára, egyúttal 1988–1990 között az SZKP KB Pártépítési és Káderpolitikai Osztályának vezetője, majd Pártépítési és Káderpolitikai Bizottságának az elnöke.

134 Pjotr Nyilovics Gyemicsev (1918–2010): szovjet pártfunkcionárius, 1964. november 16-tól 1988. szeptember 30-ig az SZKP KB Politbüro tagjelöltje, egyúttal 1986. június 18-tól 1988. október 1-ig a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének első elnökhelyettese.

és kulturális életben meglévő hiányosságok felszámolására.

A „Pravda" február 24-i számában közzétett TASZSZ-közlemény ismerteti az SZKP KB-nak az örmény és azerbajdzsán lakossághoz intézett felhívását, hogy óvakodjanak a nacionalista elemek provokációjától, minden erővel erősítsék a szocializmus nagy vívmányát: a szovjet népek testvéri barátságát.

Az SZKP Központi Bizottsága megbízta az azerbajdzsán és örmény kommunista pártok központi bizottságait a szükséges intézkedések megtételére, a közrend helyreállítására, a szocialista törvényesség betartására.

A karabahi események ismételten arra irányítják a figyelmet, hogy a helyi problémák megoldásának elhanyagolása a közhangulat általános romlását, a lakosság elégedetlenségét eredményezi, melynek bázisán a nacionalista erők könnyű mozgásteret találnak.

Ismeretes, hogy az örmény apostoli egyház meghirdetett filozófiája: a nagy örmény állam újrateremtése széleskörű támogatást élvez mind a szovjet örmény lakosság, mind az örmény emigráció körében. Mértékadó vélemények szerint a külföldön élő örmények jelentős összegeket gyűjtenek az elvesztett területek egy részének visszavásárlása céljából.

Úgy tűnik, hogy a felkorbácsolt nemzeti érzelmek talaján egyes csoportok gyors megoldást kívántak elérni az örmény etnikai sziget visszacsatolásának követelése kapcsán.

Megítélésünk szerint várható, hogy a nemzetiségi kérdés kezelésében elkövetett hibákért és más, már régebben húzódó problémák miatt az örmény pártvezetésben személyi felelősségre vonást is alkalmazni fognak és nem zárható ki Demircsján első titkár elmozdítása sem, akit a központi sajtóban már többször név szerint is bíráltak.

Barabás János
ideiglenes ügyvivő

7.

Páldi András[135] kijevi főkonzul rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak a nemzetiségi ellentétek kiéleződéséről a Szovjetunióban és az azerbajdzsáni örmény kisebbségről

Moszkva, 1988. február 29.

Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/97. doboz, 00913/3/1988. sz.

Kiev
Érkezett: 88. 02. 29. 15.00
Készítette: AL–BO 88. 02. 29. 15.40

Szigorúan titkos!
Ellenőrizte: L.
T: Az azerbajdzsáni örmény kisebbség

Rejtjeltávirat

A glasznoszty szabadabb légköre ugrásszerűen felerősítette a Szovjetunióban a nemzetiségi törekvéseket. Jól informált helyről nyert értesülésem szerint ma már az ország minden táján felszínre kerülnek a nemzetiségi követelések.

A legerősebb mozgolódás a baltikumi köztársaságokban van, ahol a nyugtalanság sokkal nagyobb annál, mint ahogy azt az újságok feltüntetik. Szinte naponta vannak szovjetellenes tüntetések. Gyakran ugyanabban a városban van szovjetellenes és nyugati beavatkozás ellenes tüntetés is.

Jelenleg a legnagyobb gondot az azerbajdzsáni örmény kisebbség követelése jelenti. A közvélemény csak annyit tud, hogy az Azerbajdzsánhoz tartozó, de az Örményországgal nem határos Nagorno-Karabah autonóm

135 Páldi András (szül.: 1927): diplomata, 1977–1982 között a moszkvai nagykövetségen tanácsos, 1983–1986 között a Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai Osztályának vezetője, 1986. július 7-től 1992. március 21-ig főkonzul, a kijevi főkonzulátus vezetője, 1992. március 21-től november 10-ig kijevi nagykövet. Életrajzát részletesen lásd: Gecsényi – Baráth, 2015. 233. – Diplomáciai szolgálatára lásd még a saját visszaemlékezéseit: Páldi András: Egyre távolabb Moszkvától. Budapest, 1996.

terület lakosai közül néhány szélsőséges elem a terület Örményországhoz való csatolását követeli. A pártbizottság leváltotta az első titkárt, és nem ért egyet az ilyen követeléssel.

Informátorom szerint a hírközlő szervek elferdítik a tényeket. Valójában az történt, hogy az autonóm terület pártbizottsága döntött úgy, hogy Örményországhoz tartozónak tekinti magát. Ez tehát nem csak néhány szélsőséges elem követelése volt. A hírre Jerevánban egész napos tüntetés tört ki. Körülbelül 400 ezer ember követelte a csatlakozás véglegesítését. Jelenleg két KB-titkár, Lukjanov[136] és Razumovszkij tartózkodik a helyszínen.

Az informátor elmondta azt is, hogy Közép-Ázsiában szintén erősödnek a helyi nyelvek oktatását követelő mozgalmak. Sőt, kialakulóban van egy pán-türk (pán-ázsiai) mozgalom, amely az európai problémáktól való elfordulást, a közép-ázsiai összetartozást, a régi kultúra megőrzését hirdeti. Vannak olyan jelek, amelyek arra utalnak, hogy Csingiz Ajtmatov[137] szimpatizál ezzel a felfogással. Ezt veszélyesnek tartják Moszkvában, mert ő nemzetközi tekintély.

Lássa: Kiss J[ános] elvtárs Páldi
Lássa: Birnbauer elvtárs

136 Anatolij Ivanovics Lukjanov (1930–2019): szovjet pártfunkcionárius, 1987. január 28-tól 1988. szeptember 30-ig az SZKP KB jogi és igazgatási ügyekért felelős titkára, 1990. március 15-től 1991. szeptember 4-ig a Szovjetunió Legfelső Tanácsának elnöke.

137 Csingiz Ajtmatov (1928–2008): kirgiz származású szovjet író, 1958-ban megjelent Dzsamila szerelme című novellájával világhírnévre tett szert. A peresztrojka idején az egyik legbefolyásosabb szovjetunióbeli író, 1988–1990 között az Inosztrannaja Lityeratura főszerkesztője, 1966–1989 között a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Nemzetiségi Tanácsának kirgiz küldötte, 1989–1991 között a Szovjetunió népi küldötte és a Szovjetunió Elnöki Tanácsának tagja, a Szovjet Írószövetség és a Kirgiz Írószövetség Titkárságának tagja.

8.
Rajnai Sándor moszkvai nagykövet rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak a szumgaiti vérengzésről
Moszkva, 1988. március 3.
Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/96. doboz, 001457/1988. sz.

Moszkva
Érkezett: 88. 03. 03. 14.10
Készítette: KI

Szigorúan titkos!
Rejtjeltávirat

Az NDK nagykövetség első beosztottja Azerbajdzsánban járt szakértőiktől úgy tudja, hogy Szumgait városában súlyos összecsapás történt a nacionalista tüntető tömeg és a páncélos járművekkel támogatott belső karhatalmi alakulatok között, melynek halálos áldozatai is voltak.

A jereváni megmozdulásokkal ellentétben, melyek szervezetten, rendben, békésen zajlottak le, a felvonulók Gorbacsovot[138] és a peresztrojkát éltető plakátokat vittek, a szumgaiti tömeg kezdettől fogva ellenségesen viselkedett és szinte kiprovokálta a rendfenntartó erők határozott beavatkozását. Vannak olyan vélemények, hogy az azerbajdzsáni erőszakos tüntetés az iráni fundamentalista befolyás megnyilvánulása.

Az NDK-diplomata szerint egy olyan paradox helyzet állt elő, hogy az események miatt a központi pártvezetés kénytelen a jelenlegi örmény vezetésre támaszkodni, pedig nagyon elégedetlenek, főleg Demircsjan köztársasági első titkár tevékenységével, akit nem tartanak a peresztrojka támogatójának.

Lássa: Kiss J[ános] elvtárs

Rajnai Sándor

138 Mihail Szergejevics Gorbacsov (1931–2022): szovjet pártfunkcionárius, állami vezető, 1985. március 11-től 1991. augusztus 24-ig az SZKP KB főtitkára, egyúttal 1988. október 1-től 1991. december 25-ig a Szovjetunió államfői testületeinek elnöke, államelnök, a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének elnöke, a Legfelső Tanács elnöke, a Szovjetunió elnöke.

9.
Páldi András kijevi főkonzul rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak az örmény–azeri konfliktusról
Kijev, 1988. március 4.
Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/96. doboz, 001457/1/1988. sz.

Kijev
Érkezett: 88. 03. 04. 13.10
Készítette: AI

Szigorúan titkos!
Rejtjeltávirat

Beszélgetőpartnereink egy része nem tulajdonít nagy jelentőséget az örmény–azerbajdzsán konfliktusnak. Más részük azonban a glasznoszty újabb szűkítésének tekinti az ügyről szóló minősíthetetlenül egyoldalú és hiányos tájékoztatást. Nem közölték még a mai napig sem (a KB-ban elmondták, hogy belső tájékoztatást se kaptak), hogy valójában mi történt, milyen események zajlottak le, nem közölték Gorbacsov levelét sem, csak hivatkoznak rá. De négy napon keresztül közölték az újságok és esténként olvasták a TV-ben egyes, teljesen ismeretlen emberek nyilatkozatait arról, hogy elítélik az eseményeket.

Lássa: Kiss J[ános] elvtárs[139]

P[áldi]

139 Kiss János (szül.:1934): diplomata, 1986–1989 között a Külügyminisztérium I. Területi Főosztályának vezetője. Részletes életrajzát lásd: Gecsényi – Baráth, 2015. 200.

10.
Thürmer Gyulának,[140] az MSZMP KB Külügyi Osztálya referensének feljegyzése a Nyikolaj Portugalovval,[141] az SZKP KB Propaganda Osztályának referensével folytatott megbeszéléséről
Budapest, 1988. március 8.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. fond, 32. csoport, b-sorozat, 104. őrzési egység, 977. doboz, 259–261. pagina

Magyar Szocialista Munkáspárt
Központi Bizottsága Külügyi Osztálya

Szigorúan bizalmas!
Készült: 2 példányban
Budapest, 1988. III. 8.

Feljegyzés
Szűrös Mátyás elvtárs részére

Március 7-én találkoztam N. Portugalov elvtárssal, az SZKP KB Propaganda Osztályának konzultánsával, a szovjet párt nemzetközi téren egyik legtöbbet szereplő munkatársával.

Az azerbajdzsáni–örményországi eseményeket az alábbiakban foglalta össze. Az örménylakta Karabah-terület 1923-ban azért kapott autonóm státuszt, hogy az akkor még a szovjet hatalom ellen küzdő Örményországban segítse a forradalmi erők harcát, s például szolgáljon Kelet felé. A sztálini politika azonban az „oszd meg és uralkodj" elv alapján később is meghagyta

140 Thürmer Gyula (szül.: 1953) kommunista politikus, 1976–1980 között a Külügyminisztérium munkatársa, 1980–1982-ben a moszkvai magyar nagykövetség első titkára, 1982-től 1988-ig az MSZMP KB Külügyi Osztályának referense, 1989. december 17-től a Munkáspárt elnöke.

141 Nyikolaj Szergejevics Portugalov (1928–2008) újságíró, nemzetközi politológus, Németország-szakértő, 1971–1978-ban a Szovjetunió bonni nagykövetségén dolgozott, majd 1979–1990 között az SZKP KB Nemzetközi Osztályának referense, Gorbacsov német ügyekben illetékes tanácsadója.

e helyzetet, vagyis örmény területeket szakítottak el az anyaországtól. A mostani események kiváltó oka az azerbajdzsáni vezetés „elnyomó, nacionalista politikája", a helyi örmény kultúra, hagyományok, nyelvhasználat felszámolására irányuló kísérletei.

Nagyon fontos, hogy a jereváni tüntetéseknek nem volt oroszellenes éle, s nem az átalakítás ellen irányult. A Karabah-területen lezajlott véres megmozdulásokon azonban elszabadultak az indulatok, s ezt megakadályozni nem tudták. Az SZKP vezetése és személyesen Gorbacsov elvtárs a korábbinál érettebben, körültekintőbben, rugalmasabban, s egyúttal határozottabban járt el. Az azonnali politikai és adminisztratív kezelésen túl a kérdés hosszútávú rendezését kívánják. Ezt szolgálja majd az SZKP KB nemzetiségi kérdéssel foglalkozó ülése,[142] az azt követő társadalmi vita. Nem tartják lehetségesnek azonban a területi átrendezést, sem nagy néptömegek áttelepítését. A megoldást az ott élők jogainak mind teljesebb érvényesítésében látják.

Portugalov elvtárs hangsúlyozta, hogy a mostani események az átalakítás szempontjából is súlyos tehertételt jelentenek, de az elmúlt időszakban megerősödött politikai-erkölcsi tőkére támaszkodva a problémák enyhíthetőek, s később megoldhatók. Az átalakítást csak hosszú folyamatként szabad felfogni, amely előbb-utóbb utat tör magának. Hosszú ideig kell számolni az ellenállással, annak erősödésével, sőt a visszarendeződéssel is, aminek jelei már most kitapinthatók: például az agrár-ipari ágazat átszervezése visszájára fordult, a helyi apparátus megnőtt, az ellátásban változatlanul gondok vannak, összehasonlításként Portugalov elvtárs NSZK-beli politikusokra hivatkozva mondta: Kína előbbre van a Szovjetuniónál atekintetben, hogy ott a vezetésben lényegében nem maradtak „konzervatív" erők, rugalmasabb a gazdaság reagálása, jobban kihasználják azt a lehetőséget, amit a külföldön élő kínaiak jelentenek.

Magyarországról szólva elmondta: a szovjet párton belül vita van a magyarországi kibontakozás lehetőségeit illetően. Egyes vezetők szerint a tőkés adósságteher problémája nem oldható meg, vagy csak nagy politikai

142 Az SZKP nemzetiségi kérdéssel foglalkozó XIX. szövetségi pártértekezletét 1988. június 28.–július 1. között tartották Moszkvában. Erre részletesen lásd a 14. sz. iratot.

engedmények árán. Mások szerint, s ez a többség, az ország meg tud birkózni gondjaival. Értékelésük szerint az emberek hazánkban értik: van mit veszteniük. Úgy érzékelik, hogy a magyar vezetésben megfogalmazódott a „belső váltás" szükségessége, s ehhez egyre inkább megvannak a politikai és személyi feltételek. Elmondta: budapesti nagykövetségük a helyzet reális értékelését szorgalmazza, óv a veszélyek, a feszültség túlbecsülésétől.

Jakovlev elvtárs[143] budapesti útja – hangsúlyozta – a Szovjetunió politikai és erkölcsi támogatásának része. Jakovlev elvtárs, a szovjet vezetés egyik meghatározó személyisége, szeretne részletes információkkal rendelkezni hazánkról, az útkeresés irányairól. Ez hazai munkájában is segítség lenne, az ő véleményét erősítheti a szovjet vezetésen belüli vitákban.

Portugalov elvtárs veszélyesnek ítélte meg az NDK-beli helyzetet. Az NDK vezetés – ügyesen leplezve ugyan – politikai engedményeket tesz a nyugatnémet tőke változatlan segítségének biztosításáért. Politikai kérdésekben vita van a szovjet és az NDK vezetés között. A tavalyi felsőszintű „magyarázó látogatások" nem sok eredménnyel jártak. Szovjet részről higgadt, óvatos magatartásra törekednek.

A szovjet–NSZK viszonyról elmondta: a szovjet vezetésen belül nagy belső harc árán sikerült kialakítani azt az álláspontot, hogy Kohl kancellárral erősíteni kell a kapcsolatot. Az SPD nem tudott választ adni a legfontosabb új kérdésekre, s reálisan számolni lehet azzal, hogy a CDU-CSU koalíció hosszabb ideig a hatalomban marad.

A Szovjetunió komolyan fontolgatja a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását Izraellel. A közel-keleti békekonferencia összehívása érdekében készek lennének e lépésre is.

Thürmer Gyula

---

143 Alekszandr Nyikolajevics Jakovlev (1923–2005): politikus, akadémikus, Mihail Gorbacsov egyik legközelebbi munkatársa, a peresztrojka egyik ideológusa, 1986. március 6-tól 1990. július 13-ig az SZKP KB Politbürójának a tagja, egyúttal a Központi Bizottság ideológiai munkáért, tájékoztatásért és kultúráért felelős titkára, 1991 januárjától 1991 júniusáig a Szovjetunió elnökének főtanácsadója.

11.
Barabás János ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése Kótai Gézának, az MSZMP KB Külügyi Osztálya vezetőjének a Szergej Zaligin[144] íróval folytatott megbeszéléséről
Moszkva, 1988. március 21.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. fond, 32. csoport, b-sorozat, 104. őrzési egység, 976. doboz, 446–447. pagina

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége Szigorúan titkos!

Kótai Géza elvtársnak,[145] az MSZMP KB Külügyi Osztálya vezetőjének
Budapest

Kedves Kótai elvtárs!

A nagykövetség egyik munkatársa március 17-én hosszabb beszélgetést folytatott Szergej Zaliginnel, a Novij Mir főszerkesztőjével.

Zaligin egyebek között elmondta, hogy a nemzetiségi problémák kiéleződése gyengítheti a demokratizálás híveinek helyzetét. Annak a véleményének adott hangot, hogy míg az áruhiányt, az alacsony életszínvonalat a lakosság már megszokta, az utóbbi időben felerősödő nemzetiségi elégedetlenséget azonban nagyon nehéz lesz mederben tartani.

144 Szergej Pavlovics Zaligin (1913–2000) orosz újságíró, pedagógus, 1986–1998 között a Novij Mir című folyóirat főszerkesztője, 1989–1991-ben a Szovjetunió népi küldötte, egyúttal 1990–1991-ben Mihail Gorbacsov, a Szovjetunió elnöke tanácsadó testületének tagja. Az 1925-ben alapított Novij Mir volt az egyik legrégebbi szovjet irodalmi-művészeti havilap, 1986-tól, Zaligin főszerkesztői kinevezésével a folyóirat jelentős szerepet játszott a glasznoszty politikájának megvalósításában.

145 Kótai Géza (1943–2009) kommunista pártfunkcionárius, 1974-től 1988-ig az MSZMP KB Külügyi Osztályának munkatársa, 1985. március 28-tól 1988. november 22-ig osztályvezetője. A Horn-kormány idején, 1996–1998-ban a Külügyminisztérium főosztályvezetője, majd 1999-től 2004-ig szentpétervári főkonzul.

Szerinte a Karabah Hegyvidéki Autonóm Terület hovatartozása körüli konfliktus igazságos megoldása az lenne, ha azt az Örmény SZSZK-hoz csatolnák. Személyes benyomásai szerint a PB-tagok egy része – köztük Gorbacsov és Jakovlev elvtársak is – ezen a véleményen vannak, de teljesen kiszámíthatatlan az azerbajdzsánok reagálása, amit nem lehet figyelmen kívül hagyni. Míg az örmények nagyfokú szervezettségről, fegyelemről tettek tanúbizonyságot, amikor a több százezres tüntetések és munkabeszüntetések során semmiféle atrocitás nem történt, addig a síita mohamedán azerbajdzsánokat igen könnyen az erőszakos megoldások, pogromok útjára lehet vezetni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az iráni propaganda hatását sem. A teheráni szovjet nagykövetség megtámadása – az író ismeretei szerint – a Karabah-hegyvidéki konfliktussal is összefüggésben állt. A szumgajti véres események arra is fényt derítettek, hogy Azerbajdzsánban nagy mennyiségű lőfegyver van magánszemélyeknél, amely főleg Iránból származik. Nehéz erőpróbának ígérkezik március 24–25., az iszlám szent háború évfordulója.

Ugyanakkor látni kell azt is – folytatta a Novij Mir főszerkesztője –, hogy a Karabah-hegyvidéki kérdés előtérbe állítása és a szenvedélyek felszítása ezzel kapcsolatban örmény részről bizonyos csoportérdekeket is szolgált,[146] Zaligin szerint Demircsján első titkárt csak kevés választotta el attól, hogy a legutóbbi köztársasági plénumon felmentsék tisztségéből. Ezért elképzelhető – mondotta –, hogy az egyébként igazságos és régóta ismert követelést az örmény párt egyes vezetői tudatosan melegítették fel, hogy saját helyzetük megerősítésére használják fel.

A beszélgetés végén Zaligin megemlítette, hogy ő is megkapta a lengyel értelmiség egy csoportjának levelét a katyni vérengzés tisztázásával kapcsolatban. Válaszolni kíván a levélre, de a válasz „nagyon nehezen íródik", már több piszkozata készült el, de egyiket sem találta megfelelőnek. Magáról a problémáról érdemben nem nyilvánított véleményt, de

146 Aláhúzás zöld színű tollal.

munkatársunk benyomása szerint legalábbis bizonyos megértést tanúsít a lengyel felvetések iránt.

Moszkva, 1988. március 21.

Elvtársi üdvözlettel:
Barabás János
ideiglenes ügyvivő

12.
Barabás János ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak a karabahi konfliktus azeri narratívájáról
Moszkva, 1988. május 20.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/96. doboz, 001302/1/1988

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
44/1/SZT/1988
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Rácz Béla
Gépelte: Lovas Ildikó

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1988. május 20.
Tárgy: A Karabah-hegyvidék és környékén kialakult helyzet azerbajdzsáni megítélése
Melléklet: 2

Külügyminisztérium
Budapest

A nagykövetség tanácsosa MSZBT-küldöttséggel néhány napja Bakuban járt. Találkozott az Azerbajdzsán Kommunista Párt Központi Bizottsága agitációs és propaganda osztályának vezetőjével, a Szovjet Baráti Társaságok Szövetsége azerbajdzsáni tagozatának elnökével, több más funkcionáriussal és aktivistával. A velük folytatott beszélgetéseinek elhangzottakat az alábbiakban foglaljuk össze.

A karabahi fennsík problémája 1828-ig nyúlik vissza, illetve akkor keletkezett. Az orosz birodalom és Irán 1826–28 közötti háborúja azzal végződött, hogy a cári birodalomhoz került a Jereváni és Nahicsevani Fejedelemség.[147]

147 Sic! Helyesen: Nahicseváni Kánság. 1747–1828 között fennálló államalakulat, melynek politikai vezető rétege a muszlim vallású török etnikai rétegből került ki.

Az utóbbiban a lakosság döntő többsége azerbajdzsán volt. Az orosz birodalom és Irán határát az Araksz folyónál húzták meg. A folyótól délre eső területeken élő azerbajdzsánok Irán fennhatósága alá kerültek. A megkötött szerződés alapján Iránból és Törökországból 140 ezer örményt telepítettek át a cári fennhatóság alatt lévő, Kaukázuson túli területekre, nagyrészüket a Karabahi Fejedelemség[148] területére. A cári kormány a birodalom határainak védelme érdekében tette ezt. A határ iráni oldalán is azerbajdzsánok voltak. A Karabahi Fejedelemség vezetői az örmények betelepítése miatt tiltakoztak, és akkor a cári kormány biztosította őket, hogy az örmények soha, semmilyen követeléssel nem fognak előállni.[149] A. Sz. Gribojedov[150] orosz diplomata, aki részt vett az említett szerződés kidolgozásában, veszélyesnek nevezte ezt a lépést. Az aggodalma beigazolódott – mondották a beszélgetőpartnerek.

---

148 Sic! Helyesen: Karabahi Kánság. A történetére részletesebben lásd a bevezetőt.

149 A karabahi régió benépesülésének és etnikai, demográfiai viszonyainak a kérdése is ütközőpontnak számít az örmény és az azeri történelmi tudatban. Az örmény kútfők szerint 1813-ban, a gulisztáni békeszerződést követő évtizedekben gyarapodásnak indult Karabah örmény lakossága, amihez sok ezer örmény menekült visszatérése is hozzájárult, de ettől függetlenül, az örmény elem dominanciája az 1770 és 1820 közötti tömeges muszlim betelepítés ellenére is fennállt. Yousefi – Kóbori, 2017. 30–31. – Ezzel szemben az azeri történetírás vitatja ezt, s azt állítja, hogy az örmények tömeges betelepülése a Dél-Kaukázus, s így Karabah területére csak az 1812–1813. és az 1826–1828. évi orosz–perzsa háborúk eredményeként indult meg, így a térség etnikai összetételének radikális megváltozása az (azeri) török „őslakosság" rovására csak a XIX. században következett be. Tehát, amikor 1805-ben a Karabahi Kánság orosz protektorátus lett, a lakosságának mindössze egyötödét tették ki az örmények. Alijev, Namik: A nemzetközi jog és a hegyi-karabahi konfliktus. Budapest, 2011. 13–14. – Az 1823. évi orosz adóregesztum adatait feldolgozó és publikáló Georg Bournoutian amerikai örmény történész könyve szerint míg a karabahi síkságot is magában foglaló Karabahi Kánságban az örmények a lakosság 35%-át tették ki, addig a kánság részét képező hegyvidéki terület (Hegyi-Karabah vagy Felső-Karabah) nyolc járásában (ún. mahaléjában) a 96%-os súlyuk már ekkor is megkérdőjelezhetetlenné tette az etnikai dominanciájukat. Bournoutian, George A.: The 1823 Russian Survey of the Karabagh Province. A Primary Source on the Demography and Economy of Karabagh in the Early 19th Century. Costa Mesa, 2011.

150 Alekszandr Szergejevics Gribojedov (1795–1829): orosz diplomata, államtanácsos, költő, író. 1818–1829 között kisebb megszakításokkal és különböző rangban a cári Oroszország Perzsiába akkreditált diplomatája. 1828–1829-ben a cári Oroszország Tabrizban székelő diplomáciai képviseletének vezetője, miniszterrezidens, nagykövet. Legismertebb műve az 1824-ben megjelent Az ész bajjal jár című verses komédia.

Az 1988 elején kirobbant karabahi események nem előzmény nélküliek, de méretei, ereje és hevessége meglepte az azerbajdzsán vezetést. Az Örmény Köztársaság íróinak, költőinek műveiben már korábban is többször megjelent a Karabah terület iránti igény. Ilyen óhajok napjainkban is kifejeződnek egyes művekben. A februári megmozdulásokat évekig készítették elő, erről a bakui pártvezetés nem tudott. A Központi Bizottság osztályvezetője kijelentette, számára érthetetlen a központi és a köztársasági állambiztonsági szervek magatartása, hallgatása, bezárkózása. 1987 szeptemberében és októberében Jerevánban a város légszennyeződése ellen nagy tüntetések voltak. Mindkét alkalommal a tömeg erélyesen követelte Karabah területnek az Örmény Köztársasághoz való csatolását is. Ez évben a „Krunk" bizottság[151] tevékenysége fokozódott. A bujtogatók fokozatosan, szisztematikusan fokozták tevékenységüket. Mind szélesebb körben alkalmaztak lelki terrort, azokat az örményeket, akik nem csatlakoztak a nacionalista követelésekhez, az örmény nép árulóinak minősítették, és ennek megfelelő büntetést helyeztek kilátásba. Karabahban számos józanul, internacionalista módon gondolkodó és cselekvő örménynek az ablaka alá koszorút helyeztek el, melynek közepébe a családfő fényképét tették, ezzel jelezve magatartásának következményét. A megfélemlítés, bujtogatás és álhírek hatására az örmények magatartása fenyegetővé vált. A területen élő azerbajdzsánok félelmükben tömegesen menekültek el onnan, és akik ott maradtak, állandó fenyegetéseknek voltak kitéve. A Karabahhal szomszédos Agdam azerbajdzsán lakosú város lakói a menekültek elbeszélései alapján úgy határoztak, hogy elmennek rendet teremteni Sztyepanakertbe, a karabahi terület székhelyére. Ezt a döntésüket az 1947-es sajnálatos események is motiválták, amikor az Örmény Köztársaság területéről több tízezer azerbajdzsánt „telepítettek át" onnan azzal az érveléssel, hogy a hazatelepülni szándékozó örmény emigránsok

151 1988. március 1-jén Sztyepanakertben létrehozott örmény társadalmi-politikai szervezet, amely hivatalosan az örmény kulturális és történelmi emlékek ápolását tűzte zászlajára, valódi célja azonban Karabah státusának megváltoztatása, Azerbajdzsán állami szervezetétől történő elválasztása volt. Vezetője Arkagyij Manucsarov (1931–2008) sztyepanakerti gyárigazgató volt.

számára kell a hely a köztársaságban. Az agdami rendőrök határozott fellépésének köszönhető, hogy az azerbajdzsánok és örmények összecsapásának csak két halálos áldozata lett.[152] A sztyepanakerti, a Karabah-terület örmény rendőrei nem vettek részt a rend helyreállításában. Az Örmény Köztársaságban kibontakozó hangulat és a keringő rémhírek hatására az ott élő azerbajdzsánok közül sok ezren menekültek Azerbajdzsán területére. Az Azerbajdzsáni Kommunista Párt Központi Bizottságában külön bizottságokat alakítottak e menekültek fogadására, igyekeztek őket megnyugtatni, elhelyezésüket biztosítani. A Központi Bizottság apparátusának többségét a köztársaság városaiba és nagyobb településeire küldték, hogy a lakosságot megnyugtassák, a rémhíreket megcáfolják, a menekültekkel elbeszélgessenek, s visszatérésre hívják fel őket.

A sztyepanakerti tömegpszichózis jellegének érzékeltetésére elmondták, hogy az emberek a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága központi lapját, a Pravdát égették. A helyzet még ma is feszült. A bujtogatók tovább tevékenykednek, erkölcsi nyomás alatt tartják az embereket és a gyerekeket is. Azoknak, akik vállalják a munkából való távolmaradást, napi 25-50 rubel honoráriumot adnak. Azokat az azerbajdzsánokat, akik a februári és márciusi feszült napokban bejártak a gyárakba, most fokozatosan elbocsájtják.

Az Azerbajdzsán Kommunista Párt és az Örmény Kommunista Párt képviselői KB-titkári szinten találkoztak, együttesen kidolgozták a már ismert problémák gyorsabb megszüntetésére hozandó intézkedési terveket. Bakuban azt mondják, hogy az ÖKP KB ezekből eddig semmit nem valósított meg.

Közismert, hogy a felső szintű határozat értelmében biztosítani kell a jereváni TV-adás vételének technikai feltételeit. Jellemző, hogy a sztyepanakerti

152 Az 1988. február 22-i, ún. „aszkeráni összetűzésről" van szó. Ezen a napon a Hegyi-Karabah Autonóm Tartománnyal szomszédos Agdam város azeri lakói felkerekedtek, hogy Sztyepanakertben elégtételt vegyenek az örményeken, amiért – állítólag – tömegesen üldözik el az azeri lakosokat Karabahból. A tömegnek a már karabahi területen fekvő Aszkerán (vagy Aszkelán) városánál azeri rendőrök és örmény ellentüntetők állták útját. Az összecsapások során mintegy ötvenen megsebesültek, két azeri nemzetiségű életét vesztette, egyes források szerint egyiküket egy azeri rendőr golyója sebesítette halálra. Ez volt az első halálos áldozattal járó esemény a karabahi konfliktus kiújulása, 1987 óta.

vezetés megtagadta a feladat végrehajtására kiküldött bakui szakemberek fogadását, arra hivatkozva, hogy a jerevániakkal már megegyeztek a munka elvégzéséről.

A karabahi eseményeknek a népes örmény emigráció aktivizálódásának következtében bizonyos nemzetközi vonatkozásai is keletkeztek. A milliárdos vagyonokkal rendelkező örmény emigránsok felajánlották, hogy Törökország 25 milliárdos külföldi adósságát kifizetik. Ennek fejében a török kormánytól azt kérték, hogy az Örmény Szocialista Szovjet Köztársasággal határos török területen az örmények részére biztosítson egy területet, ahol megalakulhatna a „Szabad Örmény Köztársaság". Ezt a török kormány egyrészt határozottan elutasította, másrészt e felvetés hatására sürgősen aláírta az amerikai támaszpontok meghosszabbításáról szóló megállapodást. Ez azért érdekes – mondották –, mert a török kormány e megállapodás aláírása elől hosszabb ideje kitért. Ezzel egyidejűleg hadseregüket is megerősítették a térségben.

A török kormányfő[153] a Karabah-területen és környékén kialakult helyzet miatt Ny. I. Rizskov miniszterelnökhöz[154] intézett levelében a jelenlegi status quo fenntartásáért emelt szót. A török lépéssel kapcsolatban elmondták, hogy az AKP Központi Bizottságában megtalálható a Lenin[155] és Atatürk[156] által aláírt megállapodás,[157] amelyben a szovjet fél

153 1983. december 13-tól 1989. október 31-ig Turgut Özal (1927–1993) Törökország miniszterelnöke.

154 Nyikolaj Ivanovics Rizskov (szül.: 1929): szovjet állami vezető, 1985. szeptember 27-től 1991. január 14-ig a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.

155 Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924): bolsevik forradalmár, politikus, 1917. október 29-től 1924. január 21-ig az Oroszországi Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság (OSZSZSZK) Népbiztosai Tanácsának elnöke, a bolsevikok uralta szovjet államszövetség tényleges vezetője.

156 Musztafa Kemal Atatürk (1881–1938): török állami vezető, 1920. április 4-től 1923. október 29-ig a Nagy Nemzetgyűlés elnöke, 1923. október 29-től 1938. november 10-ig a Török Köztársaság elnöke.

157 Az 1921. március 16-án a Nagy Török Nemzetgyűlés kormánya és az OSZSZSZK között Moszkvában aláírt barátsági és testvériségi egyezményről van szó, amely megállapította Törökország északkeleti határait. Ennek értelmében a Jereváni kormányzóság Nahicseváni járása az Azerbajdzsán SZSZK protektorátusa alá került.

felelősséget vállalt arra, hogy Karabah és Nahicsevan szerves része marad Azerbajdzsánnak. A megállapodás szerint, ha ez megváltozna, Törökország bevonulhat hadseregével Nahicsevánba. Nyilvánvaló, hogy a török kormány jelenleg katonailag nem lépne fel, de jogainak érvényesítésére tehetne bizonyos más lépéseket.

A karabahi eseményekre Khomeini is reagált. Kijelentette, hogy ha a szovjet kormány teljesíti az örmények követelését, akkor az Iránban élő 150 ezer örményt megsemmisítik.

Az amerikai törvényhozásban több örmény is van, akik aktívan tevékenykednek annak érdekében, hogy minél több támogatót tudjanak felsorakoztatni az örmény követelések mögé. Beadványaikban Reagan elnököt[158] is az örmény igények támogatására szólítják fel.[159]

Az Azerbajdzsán Kommunista Párt Központi Bizottságának osztályvezetője összehasonlította a zsidók és az örmények helyzetét, az ebből adódó törekvéseket, tevékenységük módszereit. Szerinte a két népnél sok az azonosság, és a nemzetközi politikában a zsidókérdés mellett az örménykérdés is megjelent, amellyel számolni kell.

Hivatkozott arra is, hogy az örmények Moszkvában különböző területeken magas posztokat töltenek be, és aktívan támogatják az örmények követelését. Konkrétan tábornokokra és az SZKP KB apparátusára utalt.[160]

Elmondta, hogy az Azerbajdzsán Kommunista Párt Központi Bizottságának apparátusában számos örmény dolgozik (osztályvezető-helyettesek, alosztályvezetők, instruktorok). Az alacsonyabb szintű pártszervezetekben is sok örmény található. A tömegszervezeteknél és az állami apparátusban is hasonló a helyzet. Hozzátette, hogy ez [az] internacionalista elv a gyakorlatban az Örmény Köztársaságban csak elvétve érvényesül.

---

158 Ronald Reagan (1911–2004): 1981. január 20-tól 1989. január 20-ig az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

159 Erre lásd a 20. számú dokumentumot.

160 Közülük a legközelebb Abel (Gezevics) Aganbegian (szül.: 1932) közgazdász, akadémikus állt Mihail Gorbacsovhoz, aki 1985–1991-ben a szovjet pártfőtitkár gazdasági kérdésekben illetékes főtanácsadója, bizalmasa volt.

Valamennyi beszélgetőpartner kategorikusan állást foglalt Azerbajdzsán jelenlegi területének sérthetetlensége mellett. Ha a karabahi örmények az Örmény Köztársaságban akarnak élni, nincs akadálya átköltözésüknek. Az azerbajdzsán lakosság ellenzi az örmények igényének teljesítését.

Többen mondták, hogy Azerbajdzsán látja el az Örmény Köztársaságot elektromos energiával és gázzal. A karabahi terület fejlesztésére az elmúlt évtizedekben 3 milliárd rubelt fordítottak. Ott több vonatkozásban jobban élnek, mint a köztársaság többi területein (lásd: 1. sz. melléklet).

A szumgaiti eseményekről[161] keveset beszéltek. Az osztályvezető hangsúlyozta, hogy a város letelepülés szempontjából nyitott, ezért különféle nemkívánatos elemek is költöztek oda. Az élet- és lakásviszonyok terén sok gond halmozódott fel. A helyi párt- és állami vezetés komoly hibákat követett el, a rendőrség pedig teljesen csődöt mondott. (Ezt bizonyítandó megemlítjük, hogy az egész városi rendőrséget – a parancsnokokat és a személyi állományt is – leváltották és a testületből eltávolították.) Ezzel szembeállította a kirovabadi[162] rendőrség, főleg az önkéntes rendőrök határozott fellépését, ahol útját állták a szumgaitihoz hasonló véres eseményeknek.

Az Azerbajdzsánban meglévő nehézségekről, visszásságokról, negatív jelenségekről, melyekről V. A. Medvegyev[163] KB-titkár tavalyi bakui beszédéből is értesülhetett az egész ország – az említett személyek egy szót sem szóltak. Lépten-nyomon találkozni lehet viszont a magas hőfokú nemzeti öntudat különböző megnyilvánulásaival.

Végül megemlítjük, hogy minden örmények egyházának feje, a katolikosz[164]

---

161 A szumgaiti pogromra lásd a 8., 15. és 25. számú dokumentumot.

162 Az Azerbajdzsán SZSZK második legnagyobb városa, 1918–1935 között a neve Gandzsa, 1935-től 1989-ig Kirovabad, majd 1989-től ismét visszakapta a történelmi elnevezését (Gandzsa).

163 Vagyim Andrejevics Medvegyev (szül.: 1929): szovjet közgazdász és pártfunkcionárius, 1984–1989 között a Szovjetunió Legfelső Tanácsának küldötte az Azerbajdzsán SZSZK képviseletében, 1986. márciustól 1990. júliusig az SZKP KB titkára, egyúttal 1986–1988 között az SZKP KB Nemzetközi Osztályának (Szocialista Országok Kommunista és Munkáspártjai Osztálya) vezetője.

164 1955. szeptember 30-tól 1994. augusztus 18-ig I. Vazgen (1908–1994) az Örmény Apostoli Egyház katolikosza.

a szovjet vezetés felé olyan javaslattal fordult, hogy a karabahi területet csatolják az Oroszországi Szovjet Föderatív (Szövetségi) Szocialista Köztársasághoz.

Mellékelten felterjesztjük továbbá Mihail Szergejevics Gorbacsov elvtárs február 26-i felhívásának szövegét (orosz nyelven),[165] amely csak a két köztársaság lapjaiban jelent meg teljes terjedelemben.

Barabás János
ideiglenes ügyvivő

165 A közlemény másolata megtalálható a jelentés mellett, melyet nem közlünk.

Melléklet
A Moszkvai Magyar Nagykövetség feljegyzése a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet gazdasági és szociális viszonyairól az Azerbajdzsán Kommunista Párt Központi Bizottsága által összeállított statisztikák tükrében
Moszkva, 1988. május 20.
Eredeti gépirat.

001312/1/1988 1. sz. melléklet

1988. március elején az AKP KB gazdaságpolitikai osztályának szervezésében szakértők bevonásával tanácskozást tartottak a KHAT[166] gazdasági fejlettségéről és szociális ellátottságáról, főleg az örmények által felvetett témakörökben.

Megállapították, hogy az autonóm terület a szovjet hatalom évei alatt igen sokat fejlődött. Sokágazatú ipar jött létre. Ma az egy lakosra jutó ipari termék értéke 1400 rubel. Ezzel az autonóm terület vezető helyet vívott ki magának a köztársaság járásai között (ebbe az összehasonlításba Bakut nem vették bele). Az autonóm területen a köztársaság selyemtermékeinek 25%-át, cipőinek 1/5-ét állítják elő. Az egy lakosra jutó élelmiszeripari termékek előállításában is az elsők között állnak. Az elmúlt másfél évtizedben 15 új ipari objektum épült fel. Ezen időszak alatt az ipari termelés volumene több mint háromszorosára növekedett. 1971–85 között a beruházások összege 483 millió rubel volt. A beruházási terveket csak ritkán teljesítették. Az üzemek egy részében elhasználódott, öreg gépek vannak. Gondot jelent a szakemberhiány. A gyárak kapacitását nem használják ki. A termékek korszerűségével és minőségével kapcsolatosan is problémák vannak.

Hiányosságok tapasztalhatók az áruellátásban. Az áruforgalmi terveiket az utóbbi években nem teljesítették. 1986–87-ben a lakosságnál 23,3 millió rubel maradt az áruhiány és a szolgáltatások szűk keresztmetszete miatt. 1987-ben a lakosság a szolgáltatásokra 3,3-szor többet fordított, mint

166 Sic! A Karabah-hegyvidék Autonóm Tartomány rövidítése.

1970-ben. Jelenleg az egy lakosra jutó évi szolgáltatás összege 41,4 rubel, ami hallatlanul alacsony, de még így is több, mint a köztársasági átlag; 30,2 rubel, a falusi lakosságnál ez 16,7 rubel. A Szovjetunió egész területére vonatkoztatva pedig csak 38 rubel.

Az alábbi összehasonlító táblázat mutatja (a tanácskozáson állították össze) az autonóm terület szociális és kulturális helyzetét.

	KHAT	Azerbajdzsán Köztársaság	Örmény Köztársaság	Szovjetunió
10 ezer lakosra jutó kórházi ágyak száma	101,7	97,7	86,2	130,1
10 ezer lakosra jutó orvosok száma	29,1	38,4	38,6	42,7
10 ezer lakosra jutó kisegítő szakember száma	122,6	93,5	93,5	114,7
10 ezer lakosra jutó közkönyvtár száma	13	6	4,1	4,8
10 ezer lakosra jutó klubok száma	15	5	3,8	4,8
10 ezer lakosra jutó mozifelszerelések száma	11,2	3	2,9	5,4
Az intézményekben elhelyezett bölcsődés és óvodáskorúak 5-os aránya az összlétszámukhoz képest	35	20	39	57
A délelőtti oktatásban résztvevő gyermekek %-os aránya	92,5	74,3	87,8	78,2
Egy lakosra jutó lakásterület (m^2)	14,6	10,9	13,7	14,9
Városban	14,6	12,2	15	16,1
Falun	14,6	9,2	15	16,1
1000 lakosra jutó gépkocsik száma	26,3	17,1	-	-

Megjegyzésünk: Megítélésünk szerint ezek az adatok az autonóm terület vonatkozásában a valóságnál bizonyára kedvezőbb képet mutatnak, mert különben nem lett volna szükség a nagymértékű fejlesztéseket kilátásba helyező új program elfogadására.[167]

167 A mellékletben foglalt adatokat és információkat vö. Karen Hacsaturov professzor magyar sajtóban is megjelent állításaival. Eszerint noha a Hegyi-Karabah Autonóm Körzet az Azerbajdzsán SZSZK területének 5%-át, lakosságának 3%-át teszi ki, a köztársasági beruházások volumenének csupán 1%-át fordították gazdaságának fejlesztésére. Különösen elmaradott az ipar, és mindez szociális igazságtalanságot szült a tartomány és a köztársaság egyéb területein élő lakosok között, ami ráadásul nemzeti köntösben is jelentkezett. Lásd: Karabah titkai. Amerikai Magyar Szó, 1988. május 5. 4.

13.
Barabás János moszkvai ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak az 1988. szeptemberi magyarországi Azerbajdzsáni Napok rendezvénysorozat előkészületeiről
Moszkva, 1988. május 24.
Gépelt eredeti. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–k, 1988/89. doboz, 5347/1988. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
258/T/1988
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Rácz Béla
Gépelte: Lovas Ildikó

Titkos!
Moszkva, 1988. május 24.
Tárgy: Az Azerbajdzsáni Napok magyarországi rendezvényeivel kapcsolatban felmerült problémák
Melléklet: 1

Külügyminisztérium
Budapest

Az MSZBT és az SZMBT[168] ez évi munkaterve szerint szeptemberben Magyarországon azerbajdzsán jellegű kulturális kiállítás megrendezésére kerülne sor. E rendezvény előkészítésére, illetve a kiállítási anyagok megtekintésére MSZBT küldöttség utazott május 10-én Bakuba. Az MSZBT küldöttség tárgyalópartnere nem az SZMBT helyi felelős titkára volt (ő részt sem vett a megbeszélésen), hanem az SZBTSZ[169] helyi elnöke, Nabi

168 Vagyis a Szovjet–Magyar Baráti Társaság.

169 SZBTSZ: Szovjet Baráti Társaságok Szövetsége. 1957-ben moszkvai központtal létrehozott társadalmi szervezet („tömegszervezet"), amelynek feladata az egyes regionális, köztársasági és területi nemzetközi baráti társaságok működésének koordinálása volt.

Hazni, az ismert azerbajdzsáni költő,[170] az AKP KB és a köztársasági Legfelsőbb Tanács tagja és helyettese, Rena Safirova elvtársnő.

Hazni[171] a megbeszélésen azzal kezdte, hogy szervezetüket megbírálták azért, mert kapcsolatépítésükben és azok szélesítésében a szocialista országok háttérbe szorultak. A bírálat jogos – mondotta. Örülnek, hogy Magyarország az első, ahol demonstrálhatják ezen hiányosságok kijavítására irányuló szándékukat. Magyarországgal a köztársaságuk közvetlen kapcsolatokat tart fenn, és e téren már sikerült eredményeket elérni. Megítélésük szerint a közvetlen együttműködésünkben még nagy tartalékok vannak. A szeptemberben megrendezésre kerülő Azerbajdzsáni Napokat kapcsolataink dinamizálására és hatékonyabbá tételére kívánják felhasználni – jelentette ki. Elképzeléseik szerint be akarják mutatni Azerbajdzsán életét, és a magyar és azerbajdzsán vállalatok együttműködésének eredményeit. Szimpózium keretében tervbe vették ezen vállalatok képviselőinek találkozóját.

A Napok programjában jelentős helyet foglalna el a kultúra, tudomány, a nép- és iparművészet is. Az ismertetését azzal zárta, hogy az „Azerbajdzsáni Napok" megnyitására politikai küldöttséget szándékoznak küldeni, várhatóan miniszterelnök-helyettes vezetésével. A magyar fél kérdésére elmondta, hogy a múlt évben az azerbajdzsáni SZBTSZ vonalán hasonló méretű és tartalmú kiállítást rendeztek Finnországban, Portugáliában, ahol annak nagy sikere volt.

Az elnök által mondottakból egyértelműen érezhető volt, hogy az ismertetett elképzeléseket az azerbajdzsáni vezetéssel már egyeztették. Munkatársunknak az AKP KB egyik osztályvezetője is megemlítette, hogy aktívan készülnek magyarországi bemutatkozásukra.

Az MSZBT elképzelésének meghallgatása után – amely szigorúan a munkatervben meghatározott keretek között volt, és Salgótarjánban rendezendő ipari és népművészeti kiállítást, valamint kulturális rendezvényeket irányzott elő – az elnök igen határozottan kijelentette, hogy ez a terv számukra

170 Sic! Helyesen: Nabi Hazri (1924–2007) azeri költő, dramaturg, publicista, politikus, 1971–1974-ben az Azerbajdzsán SZSZK kulturális miniszterhelyettese, 1974-től a Szovjet Baráti Társaságok Szövetsége azerbajdzsáni szekciójának elnöke.

171 Sic!

„elfogadhatatlan". Ők budapesti rendezvényre gondolnak, amely nem zárja ki vidéki városok bekapcsolását sem. Ha viszont Salgótarjánban kerülne megrendezésre, akkor csak egy fotókiállítással számolhatunk.

A két fél álláspontja között mutatkozó lényeges eltérés ellenére az elnök azt javasolta, hogy a magyar fél tekintse meg a múzeumokban azokat az anyagokat, amelyekből a magyarországi kiállításukat tervezik összeállítani. Találkozókat szerveztek az egyik, a magyar vállalatokkal együttműködő bakui gyár vezetőivel. Biztosították az azerbajdzsáni állami és[172] táncegyüttes próbáján való részvételt is.

Az SZMBT azerbajdzsáni tagozatának elnöke, Melikov Arif Dzsangirovics zeneszerző,[173] az Azerbajdzsáni Legfelsőbb Tanács tagja, a baráti találkozón hangsúlyozta, hogy a szeptemberben Magyarországon sorra kerülő „Azerbajdzsáni Napok" rendezvényeinél kerülni kell a felszínes ünnepélyességet, a tartalomra, a hatékonyságra kell törekedni. Magyarországra a legjobb művészeiket, énekeseiket szeretnék küldeni, akik szívesen tesznek eleget fellépésekre invitáló minden igénynek. Több mint egy évtizede volt hasonló rendezvény, amely ugyan színvonalas volt, de azt most túl akarják szárnyalni.

Már a megbeszélések kezdetén kiderült, hogy az SZBTSZ központja, és az azerbajdzsáni tagozat, illetve az SZMBT felelős titkára között a témában előzetes egyeztetés nem történt. Valószínű, a központban dolgozók nem vették számításba, hogy a demokratizálási folyamatban a köztársasági szerveknek jogköre megnőtt, és azokkal igyekeznek is élni. Az elmaradt egyeztetés miatt alakulhatott ki a vázolt helyzet. Ezt az SZBTSZ illetékes osztályvezetője is végül elismerte.

Az azerbajdzsániak törekvése részben érthető, annál is inkább, mert a téma felvetésekor a központ nem körvonalazta a feladatokat.

Megítélésünk szerint az MSZBT-nek lehetőség szerint rugalmasan kellene reagálnia a kialakult helyzetre. A bakui igények mérséklésével, amelyre

172 Sic! Nyilvánvalóan ez egy felesleges kötőszó.

173 Arif Melikov (1933–2019) azeri zeneszerző, pedagógus, balettdarabok szerzője, 1986-tól a Szovjetunió népi művésze.

az SZBTSZ illetékes osztályvezetője is ígéretet tett, és a magyar elképzelések bővítésével reális megoldást lehetne elérni.[174]

Megemlítjük, hogy a magyar küldöttség elutazását követő napon, a Bakinszkij Rabocsij május 15-i számában „Magyarország várja a találkozást Azerbajdzsánnal" címmel cikk jelent meg (mellékelve).[175]

Barabás János
ideiglenes ügyvivő

174 A következményekre lásd a 15. és 16. sz. iratot.
175 A cikk másolata megtalálható a jelentés mellett. Nem közöljük.

14.
Rajnai Sándor moszkvai nagykövet jelentése a Külügyminisztériumnak a Szovjetunióban kiéleződő nemzetiségi ellentétekről
Moszkva, 1988. július 21.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/97. doboz, 00913/4/1988

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
148/SZT/1988
Készült: 3 példányban
Kapja: 2 példány Központ
1 példány Nagykövetség
Előadó: Birnbauer József[176]
Gépelte: Kocsis Imréné

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1988. július 21.
Tárgy: A nemzetiségi viszonyok néhány időszerű kérdése a Szovjetunióban

Külügyminisztérium
Budapest

A nemzetiségi viszonyok sok problémája kitapinthatóan jelen volt a XIX. pártértekezleten is.[177] A problémákat elsősorban a köztársaságok küldöttei vetették fel. Általános igényként merült fel a köztársaságok önállóságának

176 Birnbauer József (1931–2009): diplomata, 1982–1988 között a Külügyminisztérium I. Területi Főosztályának helyettes vezetője. 1988-tól 1992-ig a moszkvai nagykövetségen szolgált első beosztottként, 1989. május 30-tól rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

177 Az SZKP XIX. ösz-szövetségi pártértekezletét 1988. június 28. – július 1. között tartották Moszkvában. Az értekezlet öt határozatot fogadott el, köztük az úgynevezett Nemzetiségi kapcsolatokról című rezolúciót. Ez nem tartalmazott külön kitételeket az örmény–azeri nemzeti ellentétekre vonatkozóan, hanem általánosságban mondta ki, hogy meg kell különböztetni az igazi nemzeti érdekeket és azok nacionalista ferdítéseit, illetve minden nemzeti kizárólagosságra való törekvés megengedhetetlen, és a nacionalizmussal, a sovinizmussal a lenini hagyomány szellemében kell küzdeni.

növelése, a sajátosságok figyelembevétele. A pártértekezlet és az ott elfogadott határozat a nemzetiségi viszonyok témában lényegében összegezte a nemzetiségi viszonyok eredményeit, gondjait, és utal a problémák elméleti kimunkálásának fontosságára. A pártértekezlet új elméleti tételekkel nem gazdagította a nemzetiségi viszonyokat.[178]

A pártértekezlet egyik tapasztalata, hogy a szovjet-orosz küldöttek és maga a pártértekezlet elnöksége kevesebb fogékonyságot, érzékenységet tanúsított a téma iránt, mint a nem orosz nemzetiségi küldöttek. A pártértekezlet és az ott elfogadott határozat első helyre helyezi a Szovjetunió és a szovjet nép egységét, a gazdaság internacionalizálódását, kimondja a nemzeti elkülönülés, a zárkózottság tendenciájának retrográdságát. Világos megfogalmazást kapott az, hogy a köztársaságok és autonóm területek az önállóság fogalma alatt mire számíthatnak: az átalakítás politikája, különösen a gazdasági reform, az önelszámolás, a szocialista demokrácia fejlődése, a politikai intézményrendszer reformja minden egyes köztársaságnak külön-külön és az egész Szovjetuniónak új lehetőségeket kínál. A köztársaságok közigazgatási funkciói, gazdasági önállóságuk, kulturális életük, a környezetvédelemmel való tevékenységük úgy bontakozhat ki, hogy a köztársaságok egyedi és az ösz-szövetségi érdekek egybeesése biztosítva legyen.[179]

A helyi köztársasági sajtót elemezve azt tapasztaljuk, hogy a nem orosz köztársasági küldöttek a XIX. pártértekezletről visszatérve azt a viszonylag keveset is, amit a pártértekezletnek a nemzetiségi viszonyokról szóló határozata nyújt, azonnal realizálni, a saját viszonyaikra adaptálni törekszenek, betartva a körülhatárolt elveket. A köztársaságok legfőbb törekvése a nemzeti nyelv művelése, a nemzeti nyelvű kultúra, különösen a színház és az irodalom ápolása, a saját nyelvű iskolai oktatás elősegítése. Ebben a vonatkozásban különösen figyelemre méltó a Moldáv Kommunista Pártnak július közepén a moldáv nyelv történetének és fejlesztésének kérdéseiről hozott határozata. Bevezető része a XIX. pártértekezletre és annak nemzetiségi

178 Aláhúzás géppel az eredetiben.
179 Aláhúzás géppel az eredetiben.

témájú határozatára hivatkozva új alapokra helyezi a moldáv nyelv szerepét, jelentőségét a kulturális életben, az oktatásban, beleértve az óvodákat is. A moldáv párthatározat felsőszintű párt- és állami szervek vezetőiből álló tárcaközi bizottságot létesített a moldáv nyelv történetének tanulmányozása és fejlesztése tárgyában. A határozat szerint moldáv nyelvű tankönyvekkel kell ellátni az iskolákat, beleértve a felsőoktatási intézményeket is. (Feltételezhető, hogy a témában a románok nagy érdeklődést fognak tanúsítani, mivel Moldáviát románnak tartják.)

Megítélésünk szerint a nemzetiségi viszonyok történelmi megítélése a Szovjetunióban súlyos eszmei-politikai probléma. A jelenlegi nemzetiségi viszonyok gondjai már szovjet talajon születtek, de mélyen gyökereznek a szovjet hatalom előtti időkben. A történelmi motivációk akuttan[180] jelen vannak az örmény–azerbajdzsán vitában is a Gornij Karabah autonóm terület hovatartozása kapcsán. Az örmény és azerbajdzsán történészek között éles háborúskodás folyik. Ezt nyomon lehet követni az örmény és azerbajdzsán sajtóban is. A Bakinszkij Rabocsij (Bakui Munkás) július 14-i száma egész újságoldalnyi írást hoz „Az internacionalizmus pozíciójából" címmel D. Gulijev, az Azerbajdzsán Párttörténeti Intézet igazgatója[181] tollából. Gulijev szerint ősi azerbajdzsán területről van szó, amelyet a NOSZF[182] után Lenin, Kirov[183] és mások Azerbajdzsánnak ítéltek. Az örmények törekvése ellenforradalmi törekvés, mert egyszer már jól elrendezett kérdést vesznek revízió alá. Azt tapasztaljuk, hogy a szovjet-orosz személyek felfogása az azerbajdzsánokéhoz van közel.

---

180 Sic!

181 Dzsamil Gulijev (1927–2010): azeri történész, politikus, 1980-tól az Azerbajdzsán Tudományos Akadémia tagja, 1972–1978 között az Azerbajdzsán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója, 1976-tól 1990-ig az Azerbajdzsán Tudományos Akadémia alelnöke.

182 Vagyis a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom".

183 Szergej Mironovics Kirov (1886–1934): szovjet forradalmár, pártfunkcionárius, 1921 júliusától 1926 januárjáig az Azerbajdzsán KP első titkára, 1927. november 1-től 1934. december 1-ig az OKP Leningrádi Területi Bizottságának első titkára. Ő volt az Azerbajdzsán KP első titkára, amikor 1923. július 7-én az Azerbajdzsán SZSZK többségében örmények által lakott területeiből létrehozták a Hegyi-Karabah Autonóm Körzetet.

Az örmények sztrájkjai kapcsán a tömegtájékoztatási eszközök egyebek között a történelmi múltra hivatkozva ítélték el az örmények cselekedeteit, hisz az oroszok mentették meg az örményeket a törököktől a nagy mészárlás idején. A TV határozott örményellenes hangulatot teremtett, amikor kórházban fekvő orosz katonákat mutatott be, akiket örmény huligánok sebesítettek meg. A leghatásosabb örményellenes propaganda az volt, amikor moszkvai és leningrádi munkások arról nyilatkoztak, hogy az örmény szállítások elmaradása miatt a gazdasági önelszámolásra átállt gyárakban a hideg vízre valót sem keresik meg, és családjaik is nehéz helyzetbe kerültek.

A szovjet tömegtájékoztatás külön megközelítésben foglalkozik a balti köztársaságok nemzetiségi viszonyai[nak] kérdéseivel. Az orosz nyelvű Szovjetszkaja Latvija július 8-i számának vezércikke „A nemzetiségi problémákhoz csak rendkívüli felelősséggel szabad közelíteni" címmel világosan körvonalazza azokat a határokat, amelyeket nem szabad túllépni. A balti köztársaságokban veszélyes az a tendencia, hogy a történelemből kiiktatják az osztályharcot. Ez különösen nagy hiba, ha a lett és a szovjet népek kapcsolatainak olyan kiemelkedő dátumait vizsgáljuk, mint 1940. július 21., amikor Lettország Országgyűlése kimondta az önkéntes csatlakozást, vagy 1944. július 13., amikor sikerült visszaállítani a szovjet hatalmat Lettországban. Elvi jelentőségű a nemzetiségi viszonyok vizsgálatában annak a tételnek a hangsúlyozása is, hogy hibás a balti köztársaságok felelőtlen tényezőinek azon állítása, mintha csak ők szenvedtek volna a személyi kultusztól. Az egész nép szenvedett, nemcsak a baltikumiak.

Megítélésünk szerint a nemzetiségi problémák kiéleződése, különösen az örmény–azerbajdzsán viszály reális veszéllyé nőtte ki magát az átalakítás politikája szempontjából. Az utca embere a kialakult helyzetet kellő ismeretek hiányában egyértelműen a peresztrojka rovására írja. Ezt naponta hallani a beszélgetésekben. Külön megterhelést jelentett a téma gazdasági vonatkozása, hogy a sztrájkok az orosz munkások életszínvonalát érintették, amikor amúgy is keveset kaptak az átalakítás politikájától. Ezért a jelen helyzetben

a nemzetiségi viszonyok rendezésében nem látszik túl nagy perspektívája az újszerű módszereknek. A peresztrojkának nyugalomra van szüksége, és ezt minden eszközzel meg kell teremteni, esetenként még egy-egy egyébként igazságos nemzetiségi törekvés rovására is.

A. N. Jakovlev, a Politikai Bizottság tagja, a Központi Bizottság titkára a tömegtájékoztatás eszközei vezetőinek a napokban adott eligazításában kategorikusan arra hívta fel a figyelmet, hogy az újságírók kerüljék az extrém anyagokat, mert a peresztrojka alkotást és nem lerombolást jelent. A glasznoszty tartalmát az új politikai intézményrendszer létrehozásáért folyó harcban jelölte meg. A sajtó társadalmi felelősségét kell fejleszteni a múlt és a jelen bemutatásakor.

Az Ogonyok című hetilap Vitalij Korotics főszerkesztő[184] által írt vezércikke, amely a XIX. pártértekezlet eszmei-politikai mondanivalóját összegezte, már ezzel a címmel jelent meg: „Egységben a közös célokért!". Korotics, aki korábban a szovjet társadalmat sztálinistákra és antisztálinistákra osztotta, most már azt írja, hogy a fő feladat a politikai intézményrendszer reformja. Ennek sok híve van, de vannak ellenzői is. A harcot ellenük kell megvívni.

A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének július 18-i ülése állást foglalt az örmény–azerbajdzsán területi vitában. A központi TV július 19-én este majdnem háromórás összefoglalót sugárzott erről. A lapok július 20-án közölték a határozatot és ismertették az ülés lefolyását. Az ülésen meghallgatták az örmény és azerbajdzsán párt- és állami vezetőket. Ezek példátlan módon egymást vádolták a kialakult helyzetért. Mihail Gorbacsov keményhangú közbeszólásaiban és felszólalásában az örmény és azerbajdzsán szélsőségeseket szovjetellenes, szocializmusellenes és peresztrojkaellenes magatartással vádolta. Valószínű, hogy a Legfelsőbb Tanács történetében még nem volt ilyen szenvedélyes, viharos elnökségi ülés. A legfelsőbb szovjet vezetés elképzelhetetlennek tartja a történelmileg kialakított és a szovjet

184 Vitalij Alekszejevics Korotics (szül.: 1936): szovjet író, költő, újságíró, 1966–1969 között a Szovjet Írószövetség Vezetőségének tagja és az Ukrán Írószövetség titkára, 1981-től 1991-ig a Szovjet Írószövetség titkára, 1986 májusától 1991 augusztusáig a népszerű, ellenzéki hangvételű Ogonyok főszerkesztője.

alkotmányban rögzített határok megbontását, mivel az láncreakciót indítana el. Többen – köztük Scserbickij[185] és a Szovjetunió legfelsőbb ügyésze is[186] – sürgették az államhatalmi és belügyi szervek intézkedését az extrém elemek megfékezése érdekében. Andrej Gromiko elismeréssel nyugtázta Mihail Gorbacsovnak a témában kifejezett határozott állásfoglalását.

Az elnökségi ülésen kifejezésre jutott, hogy az átalakítás politikájára nézve nagy veszély a nacionalizmus. Mihail Gorbacsov rezignáltan beszélt az örmény és az azerbajdzsán viszonyról. Kijelentette, hogy a Gornij Karabah körüli válság kirobbanásához köze van a korrupt, a peresztrojka demokratizáló hatásától a pozíciójukat féltő vezetőknek is. Megállapította, hogy az örmény–azerbajdzsáni bizalmi válság nagyon súlyos politikai probléma, amely komolyan veszélyezteti az átalakítás ügyét. A vitában egyértelműen kiderült, hogy Gorbacsov nem tud egy platformon maradni azokkal az örmény értelmiségi képviselőkkel sem, akik pedig a peresztrojka bevezetése idején aktív támogatást nyújtottak neki. Az ülésen az örmény képviselők és Gorbacsov között éles polémia alakult ki. Az örmények konokul és hajthatatlanul a területi rendezés álláspontját képviselték, ami időnként láthatóan Gorbacsovot is kihozta a sodrából.

Rajnai Sándor
nagykövet

185 Vlagyimir Jakovlevics Scserbickij (1918–1990): szovjet politikus, pártfunkcionárius, 1972. május 25-től 1989. szeptember 28-ig az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, 1971. április 9-től 1989. szeptember 20-ig az SZKP KB Politbürójának tagja.

186 1988. május 25-től 1990. október 15-ig Alekszandr Jakovlevics Szuharev (szül.: 1923–2021) a Szovjetunió főügyésze.

15.

Bíró Gyulának, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság főtitkárának feljegyzése a Szvetlana Kaszumovával,[187] az Azerbajdzsán Kommunista Párt titkárával folytatott budapesti megbeszélésről

Budapest, 1988. október 21.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. fond, 32. csoport, a-sorozat, 23. őrzési egység, 30. sz. irat

Feljegyzés[188]

Sz. Cs. Kaszumova elvtársnő, az Azerbajdzsán KP KB titkára vezette delegáció MSZBT-ben tett látogatásáról

1988. október 18-án Apró Antal elvtárs,[189] az MSZBT elnöke az MSZBT-ben fogadta Sz. Cs. Kaszumova, az Azerbajdzsán KP KB titkára vezette delegációt, amely az „Azerbajdzsán Napjai" rendezvénysorozat, illetve kiállítás megnyitása alkalmából tartózkodik Budapesten.

Apró elvtárs tájékoztatta a delegációt hazánk belső helyzetéről, az MSZMP májusi országos értekezlete határozatainak megvalósításáról. Szólt országaink együttműködésének aktuális kérdéseiről, az MSZBT tevékenységéről, az SZBTSZ-szel és az SZMBT-vel, közte az Azerbajdzsán Tagozattal kialakított jó kapcsolatról.

---

187 Szvetlana (Csingiz) Kaszumova (1938–2009) azeri pártfunkcionárius, állami vezető, 1983–1988-ban az Azerbajdzsán KP KB titkára, 1988–1990-ben az Azerbajdzsán KP Bakui Városi Bizottságának első titkára, 1998-tól Azerbajdzsán Köztársaság Központi Választási Bizottságának osztályvezetője, majd 2000-től haláláig elnökhelyettese.

188 A feljegyzést Bíró Gyula, az MSZBT titkára küldte el Thürmer Gyulának, az MSZMP Külügyi Osztálya referensének 1988. október 19-én. Az átirat megtalálható a feljegyzéshez csatolva.

189 Apró Antal (1913–1994) kommunista pártfunkcionárius, a Kádár-korszakban, 1956-tól számos politikai funkciót viselt, 1956. november 7-től az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja, 1958 –1961-ben a Minisztertanács elnökének első helyettese, 1971–1984 között az Országgyűlés elnöke. Az 1957. június 15-én Magyar–Szovjet Baráti Társaság néven újjáalakuló Magyar–Szovjet Társaság elnöke 1976–1989-ben.

Kaszumova elvtársnő hangsúlyozta, hogy a tájékoztató alapján úgy látja, sok a közös, illetve hasonló gond, amelyet országainknak meg kell oldani. Azerbajdzsán helyzetéről elmondta, hogy az ipar területén különösebb probléma nincs, a mezőgazdaságban azonban sok kérdés vár megoldásra. E területen eredményesen használhatják fel a magyar tapasztalatokat. Együttműködésünk további fejlesztésére a mezőgazdasági termékek feldolgozása terén látnak nagy lehetőséget. Kevés náluk a zöldség- és gyümölcsfeldolgozó üzem, így nem tudják a megtermelt árut megfelelő formában a lakossághoz eljuttatni. Közös vállalatok létrehozásával és feldolgozóipari berendezések vásárlásával lehetne javítani a helyzeten.

Kaszumova elvtársnő beszélt a szociális szférában jelentkező hiányosságokról (bölcsőde, óvoda, lakás, iskola hiánya), amelyek okát elsősorban a lakosság gyors növekedésével magyarázott.[190]

Részletes tájékoztatást adott a Karabahban kialakult helyzetről, melynek fő elemeit az alábbiakban lehet összefoglalni:

- Azerbajdzsánban összesen félmillió örmény él (Karabahban 120-130 ezer).

- Az azerbajdzsán–örmény problémát mesterségesen szították fel szélsőséges, peresztrojkaellenes elemek, valamint az árnyékgazdaság vámszedői, akik féltek a leleplezéstől. Céljuk Azerbajdzsán fejlődésének megzavarása volt.

- Megítélése szerint a helyzet bonyolult, de ellenőrizhető. A két köztársaság vezetése mindent megtesz a helyzet normalizálásáért. A lakosság többségének véleménye egyértelműen az, hogy mint testvérek kell, hogy továbbra is együtt éljenek.

- Az események kirobbantását elsősorban szociális elégedetlenség keltésével érték el, hangoztatva, hogy Karabahban alacsonyabb volt az életszínvonal, mint a Köztársaság más területén. Ennek okát a tájékoztatásban elkövetett hibában látta, amelyben hangoztatta a saját felelősségét is.

- Természetesen Azerbajdzsánban is vannak megoldatlan kérdések és azok a Karabahban élőkre is kihatnak.

---

190 Sic!

Az első megmozdulások kiinduló jelszava – mondotta – az örmények részéről az volt, hogy az Azerbajdzsánnal fenntartott barátság hívei vagyunk, de Örményországhoz szeretnénk tartozni. Ezt kisebb összetűzések követték. Két példát is említett, amely az ellenségeskedést szította, azerbajdzsán fiú és örmény lány kapcsolata két falu közötti összetűzést eredményezett, a másik eset egy bakui és egy Karabah területén lévő selyemkombinát közötti ellenségeskedés, ahol az állami minőségellenőrző rendszer bevezetése következtében előállt helyzetet (a bakui kombinát csak jó minőségű nyers selymet vett át, gazdasági szankciókat alkalmazott) igyekeztek kihasználni, hangoztatva, hogy ha a kombinát Örményországhoz tartozna, nem lennének gazdasági szankciók. Az eset végül is munkabeszüntetésekhez vezetett. Az elhúzódó – Sztyepanakertben mintegy 8 hónapig tartó – sztrájkok egyértelműen arra mutatnak, hogy a sztrájkolok az „Óceánon túlról" is anyagi támogatást kapnak.

Az események nem vallási alapon keletkeztek, ezt egyértelműen hangsúlyozta az Azerbajdzsán KP KB titkára.

A karabahi események első hulláma 2-3 hónapig tartott, azután minden megnyugodott. Az ellenségeskedés kitágulásának okát abban jelölte meg, hogy az Ügyészség nyomozást kezdett egy sztyepanakerti kombinátban, nagymértékben elkövetett lopás miatt. Nők egy csoportja megtámadta az Ügyészség épületét, követelték a nyomozás beszüntetését, az ügyész eltávolítását. Ennek a kérésnek természetesen nem lehetett eleget tenni, ez váltotta ki az események második hullámát.

A bakui és a szumgaiti események mögött, ahogy elmondta, örmények álltak. Bakuban örmény nő biztatott az örmények meggyilkolására. Szumgaitban a gyilkosok között örmény is volt, már bizonyított, hogy négy örményt ő maga ölt meg.

Kaszumova elvtársnő következtetésként kiemelte, hogy a két köztársaság párt- és állami vezetésének mindent meg kell tenni a helyzet normalizálása érdekében. Nagy gondot okoznak számukra az úgynevezett Örményországból menekültek (az ott élő 200 ezer azerbajdzsánból 20 ezer visszatért), mert elbeszéléseikkel izgatják a lakosságot.

Több helyen élnek örmények Azerbajdzsánban, mindenütt rend van, kivéve Sztyepanakertet, tehát – megítélése szerint – elszigetelt jelenségről van szó.

A munkásosztály magas öntudatról tett tanúbizonyságot. Kilenc hónap alatt nőtt az ipari fejlődés üteme, a sztyepanakerti üzemek leállása miatti kiesést (50 millió rubel) Bakuban pótolták.

A delegáció tagja, I. D. Musztafajev akadémikus[191] kiegészítésként elmondta, hogy az 1813-ban, illetve 1826-ban az orosz cár és az iráni sah kötötte megállapodások értelmében Azerbajdzsán ketté lett szakítva, s ez a megosztottság ma is fennáll. Jelenleg 230 ezer km² területen 16 millió azerbajdzsán él Iránban teljes elnyomásban, hisz részükre egyetlen azerbajdzsán nyelvű iskolát sem engednek fenntartani.

Budapest, 1988. október 19.

191 Imam (Dasdemirovics) Musztafajev (1910–1997) kommunista pártfunkcionárius, 1954. február 16-tól 1959. július 8-ig az Azerbajdzsán KP KB első titkára, az első titkári pozíciójáról nacionalizmus vádjával leváltották. 1971–1987 között az Azerbajdzsán Tudományos Akadémia Genetikai Kutatóintézetének igazgatója.

16.
Barabás János moszkvai ideiglenes ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak az azerbajdzsán küldöttség magyarországi látogatásának visszhangjáról
Moszkva, 1988. október 21.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/95. doboz, 004295/1988. szám.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
192/SZT/1988
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Birnbauer József
Gépelte: Lovas Ildikó

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1988. október 21.
Tárgy: Szvetlana Kaszumova értékelése az azerbajdzsán küldöttség magyarországi látogatásáról

Külügyminisztérium
Budapest

Szvetlana Kaszumova, az Azerbajdzsáni Kommunista Párt Központi Bizottságának egyik titkára, aki küldöttség élén az azerbajdzsáni napok rendezvénysorozat[192] alkalmából látogatott Magyarországra,[193] visszaérkezésekor a repülőtéren elmondta, hogy elégedettek a látogatás eredményével, és ilyen szellemben tájékoztatják majd a köztársasági párt- és állami vezetést.

192 Az Azerbajdzsán Napok rendezvénysorozat 1988. október 17-én vette kezdetét a budapesti Szovjet Kultúra és Tudomány Házában egy azeri népművészeti kiállítás megnyitásával. Lásd: Az Azerbajdzsán SZSZK napjai. Magyar Nemzet, 1988. október 18. 3. – A programsorozat további eseményeire lásd: Azerbajdzsán kulturális napok hazánkban. Magyar Nemzet, 1988. október 27. 7.

193 Az előzményekre lásd a 13. és 15. sz. iratot.

Szvetlana Kaszumova különösen fontosnak tartja Németh Miklóssal,[194] a politikai Bizottság tagjával, a Központi Bizottság titkárával folytatott megbeszélést.[195] A találkozón Kaszumova három pontból álló javaslatot nyújtott át a magyar–azerbajdzsán közvetlen kapcsolatok fejlesztésével kapcsolatban. Elmondása szerint az azerbajdzsán vezetés őszintén szeretné, ha előrelépés történne az MNK és az Azerbajdzsán SZSZK gazdasági kapcsolataiban a kölcsönös előnyök alapján. Megítélésük szerint ez ideig nem történtek komoly kísérletek, hogy a létező potenciális lehetőségeket a két ország kihasználja. Úgy érzékeli, hogy Németh Miklós elvtárs mostani ígéretére építeni lehet, a magyar fél valóban megvizsgálja az azerbajdzsán javaslatokat és reagálni fog azokra. Borisz Sztukalin nagykövet,[196] aki szintén részt vett a Németh Miklós elvtársnál tett látogatáson, ugyancsak támogatásáról biztosította a magyar–azerbajdzsán közvetlen kapcsolatok fejlesztésének ügyét.

Szvetlana Kaszumova szerint a küldöttség egyik fontos tapasztalata az, hogy Magyarországon alig ismerik az Azerbajdzsán SZSZK-t. Talán a sors iróniája, hogy az azerbajdzsán–örmény mostani nemzetiségi konfliktus az, amely felkeltette a külföldiek, köztük a magyarok figyelmét irántuk. A küldöttséget határozottan meglepte, hogy a magyarokat milyen nagy mértékben érdekli az azerbajdzsán–örmény nemzetiségi viszály problémája. A magyar újságírók szinte kizárólag ebben a témakörben tettek fel kérdéseket.[197] Tapasztalták azt is, hogy a magyar közvélemény nem lát világosan ebben

194 Németh Miklós (szül.: 1948) közgazdász, politikus, 1988. május 22-től 1989. október 7-ig az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, 1988. november 24-től 1989. október 23-ig a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke, 1989. október 24-től 1990. május 23-ig a Magyar Köztársaság ideiglenes miniszterelnöke.

195 A Kaszumova és Németh Miklós közötti megbeszélésre 1988. október 19-én került sor. Lásd: Németh Miklós megbeszélése Szvetlana Kaszumovával. Népszava, 1988. október 20. 5.

196 Borisz Ivanovics Sztukalin (1923–2004) szovjet pártfunkcionárius, diplomata, 1970–1982-ben a Szovjetunió Minisztertanácsa Sajtóbizottságának (1972-től: Állami Kiadói, Nyomdaügyi és Könyvkereskedelmi Bizottság) elnöke, 1982–1985-ben az SZKP KB Agitációs és Propagandaosztályának vezetője, 1985. július 19-től 1990. június 8-ig budapesti nagykövet.

197 Lásd erre például az Ország-Világ Szvetlana Kaszumovával készített interjúját. „A történelem minket igazol". Péter József interjúja. Ország-Világ, 1988. október 26. 6.

a kérdésben. Szvetlana Kaszumova az elhangzott kérdésekből arra következtetett, Magyarországon azt hiszik, Azerbajdzsánban tüntetések, munkabeszüntetések, rendbontások vannak. Azerbajdzsán részről ilyenre csak Sztyepanakertben került sor[198] – jelentette ki.

Küldöttségüket meglepte, hogy az örmény–azerbajdzsán nemzetiségi viszony problémái ilyen nagy dimenziót kaptak külföldön, amit most Budapesten különösen érzékelni tudtak.

A Magyarországon látottak, különösen az élelmiszer- és közszükségleti cikkek bősége jó benyomást keltettek a magyar népgazdaság teljesítményének megítélésben. A magyar tárgyalópartnerek azonban ennél reálisabb és valósabb képet adtak az MNK gazdasági gondjairól. A küldöttségnek az a benyomása alakult ki, hogy a magyarokat leginkább a nyomasztóan nagy külföldi adósságállomány gondjai foglalkoztatják.

Az azerbajdzsán küldöttség magyarországi látogatása előtt már tájékozódott a magyar–román viszony kérdéseiről. Budapesti tartózkodásuk során tapasztalták, hogy a Romániában élő magyar nemzeti kisebbség ügye az egyik legfájóbb probléma, amelynek jelenlétét magyarországi tartózkodásuk során állandóan érzékelték.

Szvetlana Kaszumova elismeréssel szólt [az] Apró Antallal és Bíró Gyulával, az MSZBT vezető funkcionáriusaival folytatott megbeszélésekről, az MSZBT által kialakított gazdag programról, amelynek részét képezte Esztergom, a Dunakanyar, a bős-nagymarosi építkezés, ipari és mezőgazdasági létesítmények meglátogatása is. Kifejezte meggyőződését, hogy az azerbajdzsáni napok rendezvénysorozat elősegítette az Azerbajdzsán SZSZK jobb megismerését, a magyar–azerbajdzsán kapcsolatok tényleges beindulását.

Szvetlana Kaszumovának átnyújtottuk a magyar napilapok gyűjteményét, az azerbajdzsán küldöttséggel foglalkozó írásokat.

---

198 Ez nem felel meg a valóságnak. A dokumentum keletkezésének időpontjáig számos – halálos áldozatokkal is járó – incidens zajlott le örmények és azeriek között, jó néhány tömeggyűlésre, tüntetésre került sor az Azerbajdzsán SZSZK más városaiban és településein is. A teljesség igénye nélkül: 1988. február 22-én Aszkeránban, február 27–29-én Szumgaitban került sor véres összetűzésekre, február 28-án Kirovabádban, május 15-én Susában, május 16-án Bakuban voltak zavargások.

Kérem a Központot, hogy az azerbajdzsán küldöttség látogatásáról szíveskedjenek tájékoztatni bennünket, különös tekintettel a Németh Miklós elvtárssal folytatott megbeszélésre és hárompontos javaslatukra.

Barabás János
ideiglenes ügyvivő

17.

Barabás János ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak az örményországi földrengés következményeiről
Moszkva, 1988. december 12.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1988/96. doboz, 004755/1988. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
226/SZT/1988
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Irattár: 1 példány
Előadó: Birnbauer József
Gépelte: Lovas Ildikó

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1988. december 12.
Tárgy: Az örményországi földrengés következményei

Külügyminisztérium
Budapest

A december 7-én bekövetkezett, Örményországot sújtó földrengés az évszázad egyik legnagyobb természeti katasztrófája,[199] amelynek eddig – a MID[200] hivatalos közlése szerint – negyvenötezer halálos áldozata, sok tízezer sebesültje, sérültje van. A földrengés következtében mintegy félmillióan maradtak fedél nélkül. A keletkezett gazdasági károk feltehetően Csernobilét is meghaladják. Az épületek, lakóházak, üzemek, hivatalok és intézmények helyreállítása legkevesebb két évet vesz igénybe.

Szovjet kompetens kapcsolataink a témát érintve hangsúlyozzák, hogy a kialakult új helyzetben módosítani kell a földrengés előtti célkitűzéseket,

199 1988. december 7-én a Richter-skála szerinti 6,8-es erejű földrengés rázta meg az Örmény SZSZK-t. A földrengés következtében körülbelül 25 ezren vesztették életüket, és mintegy félmillió ember vált hajléktalanná.

200 Orosz betűszó, a Szovjetunió Külügyminisztériumának orosz nyelvű rövidítése: Minyisztyersztvo Inosztrannih Gyel (MID).

különösen az országos lakásépítési és élelmiszerprogram területén. A szovjet népgazdaságnak már a földrengés előtt érzékeny veszteséget okoztak az örményországi és azerbajdzsáni munkabeszüntetések és rongálások.

Megítélésünk szerint számítani lehet arra is, hogy az örményországi földrengés következményei begyűrűznek a magyar–szovjet árucsere-forgalom területére is. Az Örményországba irányuló szovjet szállításokban elsőbbséget fognak élvezni az építőanyagok, a fa és fűrészelt áruk és az elpusztult üzemek berendezései. Ezekhez a szükségletekhez keres majd importlehetőségeket a szovjet külkereskedelem is. Ennek valós mértékét, volumenét még nem ismerjük, de már most fel kellene készülni.

A katasztrófa méreteiről a szovjet tömegtájékoztatás a lakosságnak reális tájékoztatást ad. Úgy tűnik, hogy a közvéleményt meglepte az a gyors és hatékony segítségnyújtás, amelyet az USA, Kanada, az NSZK, Anglia, Olaszország, Franciaország, Svédország és más fejlett tőkés országok nyújtanak. Valóságos légihíd alakult ki Jereván és a fejlett tőkés országok fővárosai között. Megérkezett Jerevánba az az izraeli különgép is, amely gyógyszert és mentőalakulatot hozott. Úgy látszik, hogy ilyen nagyméretű aktivitásra szovjet részről nem számítottak, mert nem győzik a szállítmányok és mentőcsoportok zavartalan fogadását. Jerevánban járt ismerőseink szerint bábeli zűrzavar van a szervezés terén.

A nyugati országoknak ez a szinte demonstratív segítségnyújtása az ellenségkép leépülése irányában is hat, és mintegy szemléltető eszközként támasztja alá Mihail Gorbacsov ENSZ-ben tett megállapítását, hogy száműzni kell az ideológiát az államközi kapcsolatokból. Az új külpolitikai gondolkodás jegyében a szovjet külképviseletek egyenesen szervezik és igénylik a segítséget. Ennek jegyében tartottak sajtóértekezletet a washingtoni szovjet nagykövetségen is. Szovjet részről ma már befolyásolni próbálják a segély összetételét is: valutát, gyógyszert, orvosi műszereket és berendezéseket kérnek elsősorban.

A szovjet lakosság tájékoztatást kap a szocialista országok segélyakcióiról is. Az NDK gyógyszert, élelmiszert, Csehszlovákia pénzt, Lengyelország

takarókat és sátrakat, Jugoszlávia gyógyszert és orvosi felszerelést küldött. Kuba vérplazmát és tábori kórházat adott. A szovjet televízióban megszólaltatták Fidel Castrót,[201] aki a kubaiak ezreihez hasonlóan maga is adott vért a földrengés sebesültjei részére. A segítséget nyújtó szocialista országok felsorolásában Magyarország még nem szerepelt. A Budapestről december 10-én visszatért Valerij Kubaszov[202] űrhajós tudni vélte, hogy Németh Miklós miniszterelnök elvtárs táviratot intézett Nyikolaj Rizskovhoz, amelyben kifejezte a magyar kormány készségét segítség nyújtására.[203]

Megjegyzés: A Szovjet Televízió december 12-én 21.00 órakor a Vremja című adásában adott először hírt az MNK segítségnyújtásáról, a társadalmi szervezetekben és üzemekben megindult széleskörű segélyakcióról. Ebben az adásban adtak hírt Grósz Károly[204] részvétlátogatásáról, illetve részvétnyilvánításáról is.

A Szovjetunióban össznépi mozgalom alakult Örményország megsegítésére. A szovjet tömegtájékoztatási eszközök nagyon hatásosan – néha talán eltúlozva is – mutatnak rá az örmény tragédia cementező hatására, amikor minden köztársaság a bajba jutott segítségére siet. Ez a soknemzetiségű Szovjetunió egységét szimbolizálja. Az azerbajdzsánok, akik néhány nappal ezelőtt még üldözték az örményeket, most testvéreiknek nevezik őket, és minden lehetséges módon a segítségükre sietnek. Bakuban a pékek egész

201 Fidel Castro (1926–2016): kubai kommunista forradalmár, politikus, az általa vezetett Forradalmi Hadsereg 1959. január 1-jén vette át a hatalmat, 1959-től 1976-ig miniszterelnök, 1976-tól 2008-ig államelnök.

202 Valerij Nyikolajevics Kubaszov (1935–2014): szovjet repülőtiszt, űrhajós, életének harmadik űrrepülésére 1980. május 26.–június 3. között került sor Farkas Bertalan magyar űrhajóssal együtt a Szojuz-36 fedélzetén.

203 A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 1988. december 29-i, 3318/1988. számú határozatában elrendelte, hogy a kereskedelmi miniszter koordinálásával 1000 darab Tajga típusú lakókocsit juttassanak el Örményországba. A kereskedelmi és a szociális és egészségügyi miniszternek a Magyar Nemzeti Bank alelnökével karöltve 1989. február hónapban jelentést kellett tennie a Minisztertanácsnak a földrengés-károsultak részére a különböző forrásokból összegyűlt adományok összegéről. Lásd: MNL OL, XIX–J–1–k, 1989/109. doboz, 385/1989. sz.

204 Grósz Károly (1930–1996): pártfunkcionárius, állami vezető, 1987. június 25-től 1988. november 27-ig a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke, 1988. május 22-től 1989. október 7-ig az MSZMP KB főtitkára.

éjjel kenyeret sütöttek örmény testvéreiknek. Mindenesetre Moszkvában az orosz nemzetiségű ismerőseink nem győzik hangsúlyozni, hogy minden rosszban van valami jó is. Az Örményországot sújtó földrengés nemcsak pusztítást hozott, hanem csökkentette az örmény–azerbajdzsán nemzetiségi ellentéteket is, bár vasárnap esti TV-interjújában Gorbacsov elvtárs nagy felháborodással ítélte el azokat a mindkét köztársaságban megtalálható szélsőséges nacionalista és peresztrojka-ellenes erőket, melyek még most is szítják a gyűlölködést a másik nép és az oroszok ellen.

A példátlan, a mexikóinál súlyosabb földrengés következményeinek elhárításában a szovjet lakosság érzelmeit kedvezően befolyásoló intézkedés volt, hogy Nyikolaj Rizskov kormányfő azonnal a helyszínre utazott és onnan irányítja a mentési munkálatokat. Hasonlóan jó hatást váltott ki Mihail Gorbacsov és felesége látogatása is a romba dőlt városokban, többek között Leninakánban,[205] amely Jereván után a második legnagyobb örmény város volt, és szinte teljesen elpusztult, mintha atomtámadás érte volna. Leninakánban és Kirovakánban[206] sokan meghaltak a korábban odavezényelt rendfenntartó katonák közül is. Kiegészítésül közöljük, hogy közben a Dél-Koreai Köztársaság is útnak indította segélyszállítmányát, és erről beszámolt a szovjet televízió.[207]

Barabás János
(ideiglenes ügyvivő)

---

205 Az Örmény SZSZK második legnagyobb városa, 1837-től 1924-ig Alekszandropol a neve, majd 1924-től Vlagyimir Lenin tiszteletére Leninakánra keresztelték. 1991 elején visszakapja az orosz hódítás előtti Kumajri nevet, majd még ugyanabban az évben, Örményország függetlenné válása után Gumrire (vagy Gjumri) változtatják a hivatalos nevét.

206 Az Örmény SZSZK harmadik legnagyobb városa, 1935-től 1992-ig Kirovakan, ma Vanadzor.

207 A földrengésre vonatkozóan lásd még a 18. és 19. sz. iratot.

18.
Az MSZMP KB Információs Alosztályának feljegyzése az MSZMP KB Külügyi Osztálya számára az örményországi földrengéssel kapcsolatos magyarországi közhangulatról
Budapest, 1988. december 16.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. fond, 32. csoport, b-sorozat, 104. őrzési egység, 977. doboz, 801–803. pagina

Információs Alosztály

Bizalmas!
Készült: 1+2 példányban
Ag/1043/13.
Az anyag megsemmisítéséről a címzett gondoskodik!

Kivonat a Külügyi Osztály részére az 1988. december 15-i információs jelentésekből

1) A Szovjetunió csapatkivonási törekvéseiről

A Szovjetunió csapatkivonási törekvéseiről főleg párttagok véleménye, hogy a szovjet csapatok kivonása ebben a jelenlegi helyzetben nem lenne jó. Olyan hangok is hallhatók, hogy az egész hadsereget vigyék haza, ezzel is javulhat a magyar költségvetés pozíciója. (Tolna megye)

Szűkebb körben – leegyszerűsítve – csupán a Szovjetunió gazdasági pozícióit javító kényszerlépésnek minősítik az elhatározás jelentőségét. A Magyarországon állomásozó szovjet csapatok csökkentésének tervét általában egyetértéssel fogadják, többen latolgatják a politikai közéletre, a gazdaságra, az élelmiszer- és lakásellátásra irányuló hatásait. (Nógrád megye)

A szélesebb közvélemény a szovjet döntés kapcsán itt állomásozó csapatok mielőbbi kivonását reméli. Az előző hónapokban elhangzott központi nyilatkozatok ismeretében többen arra számítanak, hogy a szovjet csapatkivonás Magyarországon kezdődik, s gyorsan lebonyolódik. A mostani bejelentés e tekintetben bizonyos csalódottságot okozott. (Bács megye)

Többen latolgatják, hogyan leszünk képesek a hazánkat is érintő szovjet csapatkivonás okozta „űrt" kitölteni. Véleményként az is elhangzott: ha ilyen mérvű csökkentés nem veszélyezteti biztonságunkat, akkor a korábbi erőegyensúlyról a közvéleményben élő kép nem volt reális, s valóban létezett erőfölény. (HM)

2) Az örményországi földrengésről, a segítségnyújtási akciókról

Szűkebb körben furcsállják: a tragédiát követően ellentmondásos volt a szovjet hírközlés, a korábbi elhallgatásra való törekvés vagy beidegződés érződött. Az esemény kapcsán visszatetsző a brezsnyevi időszak kritikája, az építmények minőségének felemlegetése, ami nem segít a bajba jutott százezreken. (Bács megye)

Egyesek felvetik, hogy a tömegtájékoztatás többet foglalkozik azzal, hogy a fejlett tőkés országok milyen segítséget adtak, mint a szocialista országok segítségnyújtásával, s ezt helytelennek tartják. Mások aggodalmukat fejezik ki amiatt, hogy atomerőmű is megrongálódott, s a hírek szerint Angliából különlegesen kiképzett tűzoltóegységek érkeztek a helyszínre. A vélemények szerint a tűz oltásához közelebbi országok is megfelelő segítséget tudtak volna nyújtani. (Tolna megye)

Sok embert megleptek azok a vezetői nyilatkozatok, értékelések, amelyek a katasztrófa okai között jelentős emberi mulasztásokra is utaltak. A párttagság segítségnyújtására, a felajánlásokra vonatkozó szóvivői nyilatkozat nem volt teljesen egyértelmű. A tájékoztatóból többeknek úgy tűnt, mintha az összeg átutalása központilag, a havonta fizetett tagdíjból, nem pedig külön felajánlásokból történne. (Nógrád megye)

Az MSZMP KB telexe alapján megkezdődött az alapszervezetek értesítése, a tömegkommunikációs eszközök tájékoztatása azonban zavart és bizonytalanságot okozott. Ennek eredménye lehet az a jelzés, mely az egyik vállalattól érkezett: „párttagjaink egyértelmű támogatásukról biztosítják a Politikai Bizottság döntését, mely szerint a Központi Bizottság a párttagság egy havi tagdíjbevételét átutalja a rászorulók részére." Az effajta félreértés a párt belső tájékoztatásának pontatlansága és lassúsága miatt fordulhat elő – vélekednek. (Szolnok megye)

A Magyar Demokrata Fórum gyors segítő felajánlása meglepetést, de őszinte elismerést keltett a közvéleményben. (Zala megye)

3) Egyéb kérdésekről

Az emberek részletesebb tájékoztatást várnak a magyar–román határon történt incidensekről. (Csongrád megye)

Budapest, 1988. december 16-án *Vince Gábor*

19.

Major Lászlónak,[208] az MSZMP KB Irodája vezetőjének átirata Kádár Jánosnak az örményországi földrengés károsultjai javára folytatott adománygyűjtésről

Budapest, 1988. december 19.

Gépelt eredeti. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. fond, 47. csoport, 782. őrzési egység, 78. sz. irat

Magyar Szocialista Munkáspárt
Központi Bizottságának Irodája

Kedves Kádár János elvtárs!

A Központi Bizottság december 15-i ülésén támogatásra talált Szilágyi Tibor elvtárs[209] javaslata, amely szerint a testület tagjai az alapszervezetükön kívül is – mint a Központi Bizottság tagjai – adakozzanak az örményországi földrengés áldozatainak megsegítésére.

Ennek megkönnyítése érdekében mellékelten megküldjük a Vöröskereszt csekkszámláját és javasoljuk, hogy adományát ezen szíveskedjék befizetni.

Ha szükségesnek tartja, hogy a Központi Bizottság megfelelő formában tájékoztatást kapjon a tagjai által felajánlott adomány nagyságáról, a befizetett összegről szíveskedjék tájékoztatni a Központi Bizottság Irodáját.[210]

Budapest, 1988. december 19.

Elvtársi üdvözlettel:
Major László
a KB Iroda vezetője

208 Major László (1944–2008) diplomata, újságíró, egyetemi tanár, az 1970-es és 1980-as években az MSZMP Külügyi Osztályán, majd Propaganda Osztályán dolgozott. 1988. július 14. és 1989. október között az MSZMP Irodájának vezetője, egyúttal az MSZMP első és utolsó pártszóvivője.

209 Szilágyi Tibor (szül.: 1942) színművész, rendező, színházigazgató, 1988–1989-ben az MSZMP KB tagja.

210 Az irat mellett megtalálható a Kádár János által befizetett 5000 forintos csekk feladószelvénye.

20.

Szalai Lajos[211] ankarai nagykövet jelentése Horn Gyula külügyminiszternek[212] a török–amerikai kapcsolatokban kialakult feszültségről az amerikai törvényhozás örmény genocídiummal kapcsolatos állásfoglalásának tervezete miatt

Ankara, 1989. november 23.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1989/88. doboz, 004424/1989. sz.

Iktatószám: 67/1989.
Készült: 4 példányban
Központ: 3 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette: Szabó István II. titkár

Szigorúan titkos!
Ankara, 1989. november 23.
Tárgy: Az ún. örmény genocídiummal kapcsolatos Dole-javaslat miatt kialakult feszültség a török–amerikai kapcsolatokban

Dr. Horn Gyula úr
külügyminiszter

A nyolcvanas években az Amerikai Egyesült Államok képviselőházában több alkalommal tettek kísérletet arra, hogy az 1915–1923 közötti időszakban Törökországban bekövetkezett úgynevezett örmény népirtásra való megemlékezés jegyében április 24-ét gyásznappá nyilvánítsák. A korábbi évek ilyen törekvései – amelyeket elsősorban az örmény származású amerikai lakosság szavazatai biztosításának szándéka motivált, illetve az örmény lobby ösztönzött – nem jártak sikerrel. Robert Dole-nak,[213] a republikánus

211 Szalai Lajos (szül.: 1932): diplomata, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet, 1985. október 1-től 1989. október 17-ig az ankarai nagykövetség vezetője. Részletes életrajzát lásd: Gecsényi – Baráth, 2015. 260.

212 Horn Gyula (1932–2013): közgazdász, politikus, 1989. május 10-től 1990. május 23-ig külügyminiszter, majd 1994. július 15-től 1998. július 6-ig miniszterelnök.

213 Robert Joseph Dole (1923–2021): republikánus párti amerikai politikus, 1961–1969 között a képviselőház tagja, 1969. január 3-tól 1996. június 11-ig szenátor Kansas színeiben.

szenátus kisebbségi vezetőjének kezdeményezésére a kérdés ezúttal a szenátusban került felvetésre. Támogatta azt a szenátus igazságügyi bizottsága, s minden jel arra mutatott, hogy a Dole-féle törvényjavaslat a szenátorok körében elegendő számú támogatót talál ahhoz, hogy még ebben az évben a szenátus elé kerülhessen. A Dole-javaslatot támogatta többek között Joseph Biden,[214] a szenátus igazságügyi bizottságának elnöke és John Sununu,[215] a Fehér Ház kabinetfőnöke is. November 20-án azonban Robert Dole bejelentette, hogy javaslatával kapcsolatosan egyelőre nem sikerült kompromisszumos formulát kialakítani, s így az valószínűleg leghamarabb 1990 januárjában kerülhet ismét napirendre.

Úgy tűnhetne, hogy a Dole-javaslat és esetleges elfogadása jelentéktelen kérdés, melyben törvényhozók próbálnak ilyen vagy olyan megfontolásból igazságot szolgáltatni az Ottomán Birodalomban elpusztult örmények millióinak. A török–amerikai kapcsolatokban emiatt kialakult feszültség azonban azt mutatja, hogy Törökország szempontjából korántsem elhanyagolható jelentőségű kérdésről van szó. Az alábbiakban összefoglaljuk a Dole-javaslat körüli történések tanulságait:

1) Az örmény genocídium bármilyen formában történő felvetésére a mindenkori török vezetés igen érzékeny, mert a török társadalom is az, függetlenül az állampolgárok és a politikai erők pártállásától. Törökország az örmény genocídiumnak nevezett eseményeket elsősorban érzelmi alapokról, a nemzeti büszkeség, önbecsülés szemszögéből közelíti meg és tagadja annak tényét. Kormányzati irányítás alatt álló tudományos intézmények az elmúlt évtizedekben publikációk tömegével próbálták alátámasztani a genocídiummal kapcsolatos állítások megalapozatlanságát. A kérdésben tanúsított érzékenység egyik motívumát képezik azok a számos áldozatot követelő

1980-ban és 1988-ban a Republikánus Párt elnökjelölő választásán jelölt, 1996-ban a Republikánus Párt jelöltje az elnökválasztáson.

214 Joseph Biden (szül.: 1942): demokrata párti politikus, 1973-tól 2009-ig szenátor, 1987–1995 között a szenátus igazságügyi bizottságának elnöke, 2009. január 20-tól 2017. január 20-ig Barack Obama alelnöke, 2021. január 20-tól az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

215 John Henry Sununu (szül.: 1939): republikánus párti politikus, 1989. január 20-tól 1991. december 15-ig, George Bush elnöksége alatt a Fehér Ház kabinetfőnöke.

terrorista cselekmények, amelyeket örmények követtek el török külképviseletek munkatársai ellen.

2) Törökország igen gyorsan és hevesen reagált a Dole-javaslat bizottsági támogatására, s retorziós intézkedéseit rögtön két érzékeny területen, a két ország közötti katonai együttműködés terén foganatosította (az úgynevezett közös használatú bázisok korszerűsítésének leállítása, a katonai kontaktusok szüneteltetése, amerikai hadihajók kikötési lehetőségeinek korlátozása, az amerikai légierő törökországi kiképzési lehetőségeinek felfüggesztése). A török köztársasági elnök és a miniszterelnök Bush elnökhöz[216] intézett leveleikben az amerikai adminisztráció határozott fellépését sürgették a Dole-javaslattal szemben, számon kérve annak korábbi ígéreteit, valamint a két ország védelmi és gazdasági együttműködési megállapodásának érvényességét 1990 decemberéig meghosszabbító külügyminiszteri levélváltás során rögzített ilyen értelmű – meglehetősen homályosan megfogalmazott – amerikai kötelezettségvállalás teljesítését.

3) A török vezetés gyors és határozott fellépése ellenére a Bush-adminisztrációnak csak hosszabb idő elteltével sikerült elérnie a Dole-javaslat szenátusi beterjesztésének elhalasztását, s késlekedése a török kormányt újabb retorziós lépések kilátásba helyezésére sarkallta. November 19-én Yilmaz külügyminiszter[217] a parlament költségvetési vitájában elhangzott felszólalásában egyértelművé tette, hogy Törökország számára még módosított, enyhébb megfogalmazásban sem fogadható el a Dole-javaslat, s egyáltalán, ha az örmény genocídiummal kapcsolatban bármiféle javaslat az amerikai szenátus elé kerül, a török kormány haladéktalanul újabb megtorló intézkedéseket foganatosít – ismét a katonai együttműködés terén –, amelyek elvezethetnek a kétoldalú védelmi megállapodás egyoldalú

216 George Herbert Walker Bush (1924–2018): republikánus párti politikus, 1989. január 20-tól 1993. január 20-ig az Amerikai Egyesült Államok elnöke.

217 Ahmet Mesut Yılmaz (1947–2020): török politikus, 1991–2002 között a Haza Párt elnöke, 1987. december 22-től 1991. február 20-ig külügyminiszter, 1991-ben, 1996-ban, majd 1997–1999 között miniszterelnök.

felmondásához is. Ugyanaznap Nüzhet Kandemir washingtoni török nagykövet[218] – korábbi külügyi államtitkár – kijelentette: a Dole-javaslat elfogadása esetén a kétoldalú kapcsolatok még jobban megromlanak, mint az 1974. évi ciprusi török intervenciót követő amerikai embargó idején.

Az akkori embargóra utalva Kamran Inan államminiszter[219] úgy nyilatkozott, hogy a közös használatú katonai bázisok működésének felfüggesztésekor az Egyesült Államoknak évi 10 milliárd dollárjába került a Törökországban megszűnt hírszerzési lehetőségek pótlása. Tugay Özceri külügyi államtitkár[220] egy sajtónyilatkozatában szintén úgy vélekedett, hogy a Törökország által szükség esetén foganatosítandó lépések kevésbé érintik a török, mint az amerikai katonai érdekeket. Özceri annak a véleményének is hangot adott, hogy Törökországot mélyen kiábrándította a Bush-adminisztráció erőtlen fellépése a Dole-javaslattal szemben, s egyértelművé tette, hogy a török kormány a javaslat bármilyen változatának elfogadását olyan lépésnek tekintené, amely csak az első volna az örményeknek tett engedmények sorában, s ami a törökellenes érzelmek bátorítását, a hivatalos amerikai politikára történő későbbi befolyásgyakorlás lehetőségének a megteremtését jelentené.

4) Figyelemreméltó, hogy a Dole-javaslattal kapcsolatos huzavonára akkor került sor, amikor a török külpolitika amúgy is számos problémával találta szembe magát (a szomszédos országokkal való kapcsolatok helyzete, a bulgáriai török kisebbséggel kapcsolatos politika külső támogatásának gyengesége), illetve a török kormányfő és a külügyminiszter politikai jövőjét is érintő belpolitikai események voltak napirenden. Más tényezők mellett emiatt is szükségesnek mutatkozott a határozott kormányzati fellépés.

5) A török vezetés érdekeinek megfelelő lépés kialakításában nemcsak a katonai együttműködés zavartalan fenntartásában érdekelt amerikai védelmi minisztérium lobbyzott Törökország mellett, hanem azoknak a magántőkés csoportoknak a képviselői is, amelyek közvetlenül érdekeltek az önálló török

218 Nüzhet Kandemir (1934–2016): török diplomata, 1987–1989 között külügyi államtitkár, 1989-től 1998-ig washingtoni nagykövet.

219 Kâmran İnan (1929–2015): török politikus, 1987–1991 között államminiszter.

220 Tugay Özçeri (1939–2003): török diplomata, 1989–1991 között külügyi államtitkár.

hadiipar kialakítását célzó, nagyszabású törökországi üzletekben. (Eddig valamennyi hadiipari tendert amerikai cégek nyertek meg, s több tucat milliárd dolláros beruházások vannak napirenden.)

6) Egymásnak ellentmondó információk vannak arról, hogy milyen szerepet játszott a török érdekek érvényesítésében az amerikai zsidó lobby. Bár a washingtoni izraeli nagykövet Dole szenátor hozzá intézett érdeklődő levelére válaszolva tagadta, hogy a nagykövetségnek bármiféle szerepe volna egy ilyen támogatás szervezésében, s Mesut Yilmaz török külügyminiszter is cáfolta, hogy török–izraeli kormányközi kezdeményezésre került volna sor a kérdésben, valószínűsíthető, hogy informális keretek között a török vezetés közreműködött egyes amerikai zsidó körök támogatásának biztosításában. A közelmúltban igen optimistán nyilatkozott a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeiről az izraeli külügyi szóvivő. Október 16–19. között hivatalos török delegáció vett részt a spanyolországi zsidó menekültek 500 évvel ezelőtti törökországi befogadásáról való, Izraelben megtartott megemlékezésen. A Törökországi Zsidóság I. Nemzetközi Kongresszusán, amelyen a török Külügyminisztériumot Riza Türmen nagykövet képviselte, Ekrem Güvendiren Tel Aviv-i török ideiglenes ügyvivő ismertette Yilmaz külügyminiszter üzenetét. Az ottani 60 ezres török zsidóságot képviselő Török Zsidóság Öröksége Alapítvány (MORIT) kezdeményezésére éppen a kongresszuson jelentették be, hogy Horzélia városában létrehozzák a törökországi zsidóság kulturális központját.

Tény, hogy Törökország mindeddig nem biztosította annak a lehetőségét, hogy nagykövetségi státuszt kapjon az ankarai palesztin képviselet. Figyelemreméltó fejlemény, hogy a török vezérkari főnök cáfolta azt a török sajtóban megjelent állítást, miszerint titokban látogatást tett volna Izraelben, miközben néhány nappal ezelőtt az ankarai palesztin képviselet vezetője úgy nyilatkozott: pontos információi vannak „egyes felsőszintű katonai vezetők" izraeli látogatásairól. Török sajtóforrás szerint Morton Abramowitz[221]

221 Morton Isaac Abramowitz (szül.: 1933): amerikai diplomata, 1989–1991 között ankarai nagykövet.

ankarai USA-nagykövet maga is közreműködött a zsidó lobbyhoz tartozó amerikai személyiségek támogatásának biztosításában. Amerikai diplomata megerősítette, hogy Abramowitz hazautazván, a török vezetés további retorziós intézkedések melletti elkötelezettségének tudatában a korábbiaknál határozottabb lépéseket sürgetett.

7) Szükséges megemlíteni, hogy a török–amerikai kapcsolatok 1988–1989-ben az azt megelőző évekhez képest zavartalanabbul alakultak. Amerikai részről tettek bizonyos mértékű engedményeket az Egyesült Államokba irányuló török textilipari termékek kvótaemelésével kapcsolatban, csökkentették a katonai célú exporthitelek (úgynevezett FMS-hitelek) kamatait, az évenkénti pénzügyi támogatásban növelték a vissza nem térítendő segélyösszeg arányát, a török kéréseknek megfelelően – ha nem is az igényekkel azonos mértékben – sor került fejlett hadiipari technológia átadására. Szintén a török igényeknek megfelelően – ez év szeptember közepén – amerikai kormányzati támogatással és garanciavállalással sikerült egy, a Lazard Freres and Co., a Salomon Brothers Inc. és a Shearson Lehmann Hutton Inc. vezetésével létrehozott bankkonzorcium révén megoldani 832 millió USD nagyságú török FMS-hitel refinanszírozását, olyan módon, ahogy az 1,5 milliárd dollárnyi török FMS-tartozás esetében 1988 novemberében is történt.

Azzal, hogy a Dole-javaslat várhatóan csupán 1990 elején kerül ismét az amerikai szenátus napirendjére, rövid haladékhoz jutott a Bush-adminisztráció, s a török kormánynak is idő áll rendelkezésére az álláspontját támogatók számának gyarapításához. Egyelőre nem ismeretes, hogy visszavonják-e az ideiglenesen életbe léptetett török retorziós intézkedéseket. Bárhogy is alakul a Dole-kezdeményezés sorsa a jövőben,[222] az amerikai vezetésnek számot kell vetni azzal, hogy az igen határozott török magatartás

222 Robert Dole két ízben is, 1990. február 23-án és 27-én megpróbálta keresztülvinni a szenátuson a 212. számú határozattervezetet, ám azt a szenátus demokrata és republikánus szavazatokkal egyetemben mindkét alkalommal megvétózta. Erre részletesen lásd: Zarifian, Julien: Robert Dole and the Armenian Genocide. From Dr. K to Mr. Byrd. Göttingen, 2019. /AJS Occasional Papers Nr. 16./

azt jelzi: nem lesznek könnyűek a legkésőbb 1990 szeptemberében esedékes tárgyalások az év végén lejáró török–amerikai védelmi és gazdasági együttműködési megállapodás megújításáról.

dr. Szalai Lajos
nagykövet

21.
A Magyar Köztársaság kormányának sajtókommünikéje a kaukázusi szovjet köztársaságokban kirobbant konfliktusról
Budapest, 1990. január 23.
Gépelt tervezet. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1990/89. doboz, 6525/1990. sz.

A Magyar Köztársaság Kormányának nyilatkozata a Kaukázuson túli fejleményekkel kapcsolatban[223]

A Magyar Köztársaság Kormánya, a magyar közvélemény aggodalommal követi a kaukázusi fejleményeket, amelyek tragikus irányt vettek, súlyos emberáldozatokat követelve.[224] Mint a Szovjetunióval szomszédos és vele szövetséges ország, számunkra nem közömbös, hogy az ottani feszült helyzet rendezésére tett eddigi politikai erőfeszítések nem hoztak eredményt, s ez a Szovjetunió vezetését fegyveres erők átmeneti alkalmazására kényszerítette.

Kifejezzük azt a reményünket, hogy a gorbacsovi átalakítás politikája, ami a szovjet társadalom megújítását, átfogó demokratizálását, a gazdaság megreformálását tűzte ki céljául, eléri az évtizedek óta megoldatlan és napjaink nyíltabb légkörében felszínre tört nemzeti-nemzetiségi problémák megoldását. Ez az út vezet ahhoz, hogy a térség valamennyi népe és nemzetisége számára, megnyíljon az önmegvalósítás demokratikus lehetősége, amely feltételezi a Szovjetunió népei közötti szolidaritás erősítését, a nemzetek és nemzetiségek közötti együttműködés kibontakoztatását is.

A magyar kormány, a magyar közvélemény úgy tekint a gorbacsovi átalakítás politikájára, mint partnerére a társadalom gyökeres, demokratikus átalakításában és modernizálásában, mint olyan tényezőre, amely az új politikai gondolkodással, a Szovjetunió megújult külpolitikai gondolkodásával

223 Az MTI híradásában megjelent: Magyar kormányközlemény. Népszabadság, 1990. január 24. 2.

224 Az előzményekre lásd a 22. és 23. sz. iratot.

részese az egységes Európa építésének, egy, a közös emberi értékeken és együttműködésen alapuló világ kialakításának.

Mi magyarok, akik a saját történelmünkből és a környező népek közös történelméből jól ismerjük a megoldatlan nemzeti-nemzetiségi kérdések súlyát, veszélyeit, bízunk abban, hogy a kaukázusi térség népei problémáikat békésen, a gorbacsovi peresztrojka által nyújtott lehetőségekre építve, a Szovjetunió többi népeivel együttműködve, demokratikus keretek között oldják meg.

Budapest, 1990. január 23. *Horn*

22.
Birnbauer József ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése Horn Gyula külügyminiszternek az örmény–azeri konfliktusról
Moszkva, 1990. január 24.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1990/77. doboz, 00492/1990. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
23/SZT/1990
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Gépelte: Bártfai Gáborné

Szigorúan titkos!
Tárgy: Az örmény–azerbajdzsán konfliktus
Érvényes: 1990. április 1.
Melléklet: 1 lap
Moszkva, 1990. január 24.

Horn Gyula úr külügyminiszter
Budapest

A szovjet katonai erő alkalmazása Azerbajdzsánban kiélezte az orosz–azerbajdzsán ellentéteket. Az örmény–azerbajdzsán nemzetiségi területi konfliktusként kezdődő Kaukázuson túli események a két köztársaság viszályából örmény, de különösen azerbajdzsán nemzeti felszabadító, a függetlenség elnyerésére irányuló társadalmi mozgalom fejlődött ki. Az örmények tehetetlenséggel, a segítségnyújtás elmulasztásával, az azerbajdzsánok pedig bűnös részrehajlással vádolják Moszkvát. Mindkét köztársaság népfrontmozgalma napirendre tűzte a teljes szuverenitás kimondását, az Unió kötelékéből történő kiválást.[225] A Moszkvától a központi össz-szö-

225 Az Azerbajdzsán SZSZK Legfelső Tanácsa, a szovjet tagköztársaságok sorában negyedikként, már 1989. szeptember 23-án hozott egy szuverenitási nyilatkozatot, ugyanakkor az Azerbajdzsán Köztársaság (1991. február 5-től) csak 1991. augusztus 30-án mondta ki az ország kiválását a Szovjetunióból. Az Örmény SZSZK Legfelső Tanácsa nem hozott szuverenitási nyilatkozatot, hanem 1990. augusztus 23-án, a szovjet tagköztársaságok közül negyedikként, kinyilatkoztatta az ország (ugyanettől a naptól kezdve az Örmény

vetségi párt- és állami szervektől történő elhatárolódás és különválás útjára lépett az örmény és azerbajdzsán párt- és állami szervek jelentős része is. Össznépi ellenállás van kibontakozóban mindkét köztársaságban. Erre utal az a szokatlan esemény is, hogy az Azerbajdzsán Köztársaság állandó moszkvai képviselete sajtótájékoztatón jelentette be tiltakozását a szuverén Azerbajdzsán Köztársaság elleni szovjet katonai támadás miatt.

Az azerbajdzsán képviselet munkatársai a világ népeihez intézett felhívást juttattak el a moszkvai külképviseletekhez, köztük a magyar nagykövetséghez is. A felhívás a világ valamennyi jóakaratú emberének segítségét kéri a Szovjetunió fegyveres erőinek a szuverén Azerbajdzsán népe ellen indított katonai agressziója megállításában. A felhívás szerint a szovjet tankok, páncélozott járművek bevetése és gázok alkalmazása következtében előzetes adatok szerint mintegy háromezer halálos áldozat és ötezer sebesült van.[226]

Moszkvában többen osztják azt a véleményt, hogy a szovjet legfelsőbb párt- és állami vezetés hosszas fontolgatás után döntött a katonai eszközök alkalmazása mellett, egyrészt annak a muzulmán világra gyakorolt hatása, másrészt az erő alkalmazásából keletkezett grúz szindróma miatt.[227] Ugyanakkor nyilvánvalónak látszik, hogy a katonai beavatkozás célja nemcsak a pogromok, az örmény–azerbajdzsán gyilkos kilengések megfékezése,

---

Köztársaság) kiválását a Szovjetunióból. Ezt egy 1991. szeptember 21-én tartott köztársasági népszavazás megerősítette. Erre lásd a 27–29. sz. iratokat. Mind az örmény, mind az azerbajdzsán függetlenségi nyilatkozat érvényességét csak 1991. december 26-án ismerte el a Szovjetunió Legfelső Tanácsa.

226 Birnbauer József ugyancsak január 24-én egy rejtjeltáviratot is küldött a Külügyminisztériumnak, döntően azonos tartalommal. A táviratban megemlíti, hogy a szovjet televízióban cáfolták a moszkvai azerbajdzsán képviselet állításait az áldozatok és sebesültek létszámáról. Lásd: MNL OL, XIX–J–1–j, 1990/77. doboz, 00470/1990. sz.

227 Nem teljesen érthető a jelentés készítője, Birnbauer József gondolatmenete. A „grúz szindróma" nyilván az 1989. április 9-i tbiliszi eseményekre utal: a grúz fővárosban eredetileg az Abház Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság Grúziától való elszakadásának kinyilvánítása (1989. március 15.) által kiváltott ellenzéki tüntetést szétverték a belügyi egységek és a szovjet katonai erők. A beavatkozás következtében 21 ember meghalt, közel háromszázan megsebesültek. A szovjet belügyi alakulatok erődemonstrációja egyáltalán nem vezetett az indulatok csillapításához, hanem sokkal inkább felerősítette Grúzia függetlenségi törekvéseit és a grúz–abház ellentéteket.

hanem elsősorban a szovjet hatalom megvédése, Azerbajdzsán elszakadásának megakadályozása volt.

A katonai döntés súlyosbította a Kaukázuson túli válságot, amelynek belés külpolitikai hatása egyre jobban jelen van. Gyakorikká váltak az azerbajdzsánok radikális hangulatú tüntetései Moszkvában is. A katonai erő alkalmazásának célszerűségét illetően megosztottság, véleményeltérés tapasztalható moszkvai értelmiségi körökben. Az SZKP klubjaiból megalakult Demokrata Platform, amely a reformkommunistákat tömöríti,[228] elítélte az azerbajdzsánok elleni katonai lépést.

Vezető beosztású indiai diplomata véleménye szerint a Kaukázuson túli helyzet az internacionalizálódás felé halad. A témában előbb-utóbb a nemzetközi fórumokon hallatni fogja a hangját Irán, Törökország, Pakisztán és az arab világ.

Szovjet-Azerbajdzsánban hétmillió, a szomszédos Iránban pedig tízmillió azeri él. A MID egyik munkatársa úgy tudja, hogy Rafszandzsáni iráni elnök[229] anyja is azerbajdzsán nemzetiségű.

Bakuban mintegy háromszázezer orosz és százezer zsidó lakosság él.[230] Megbízható információk szerint Samir izraeli kormányfő[231] üzenetet intézett a szovjet vezetéshez, amelyben kérte, hogy a kivándorlók között biztosítsanak elsőbbséget az Azerbajdzsánban élő zsidó lakosságnak. Izrael kész azonnal befogadni az összes kivándorló azerbajdzsáni zsidót.

---

228 Az SZKP Demokratikus Platformja 1989 decemberében alakult meg, azoknak a pártkluboknak a tagjaiból, akik eredetileg a peresztrojka és Mihail Gorbacsov támogatása mellett szálltak síkra. A Koordinációs Tanácsa 50 főből állt, legismertebb tagjai Borisz Jelcin és Jurij Afanaszjev történész, politológus voltak. Saját becsléseik szerint 1990 tavaszán már mintegy hatvanezer tagja volt a platformnak, döntően értelmiségiek. Később ennek a platformnak a képviselői voltak azok, akik legelőször léptek ki SZKP-ből. Ők alkották az 1990. november 17–18-án létrahozott Oroszországi Föderáció Köztársasági Pártjának magját is.

229 Akbar Hasemi Rafszandzsani (1934–2017): iráni politikus, 1989. augusztus 16-tól 1997. augusztus 3-ig az Iráni Iszlám Köztársaság elnöke.

230 Sic!

231 Jichák Sámir (1915–2012): Likud-párti izraeli politikus, 1983. október 10-től 1984. szeptember 13-ig, majd 1986. október 20-tól 1992. július 13-ig Izrael miniszterelnöke.

Irán, Pakisztán, Törökország, Irak és szinte valamennyi arab ország nyilatkozatban szólította fel a szovjet kormányt, hogy tartózkodjon a vérontástól Azerbajdzsánban. Szovjet szakértők megítélése szerint a Kaukázuson túli helyzet a legsúlyosabb kihívást jelenti Gorbacsovnak. Moszkva az előállott patthelyzetben tanácstalan. Szemtanúk elmondása alapján ítélve a katonai beavatkozás elkésett. Baku elfoglalása, a barikádok feloszlatása sok emberáldozattal járt. Moszkvában az azerbajdzsánok embervesztesége mintegy ezer főre becsülik. Nagyok a szovjet csapatok veszteségei is. A tankok Bakuban rengeteg épületet szétlőttek. Baku utcáin százával állnak a tankok és páncélozott járművek. A hadsereg Azerbajdzsán tartós megszállására rendezkedik be. Súlyos gondot jelent az Azerbajdzsán Legfelsőbb Tanács 48 órás ultimátuma, a rendkívüli állapot megszűntetésének követelése. A hadsereg eltökélt szándéka, hogy a köztársaság kiválását megakadályozza. A népfront vezetői illegalitásba vonultak. Moszkvában nagyra értékelik az USA és szinte valamennyi nyugati ország szovjet vezetést támogató mérsékelt reagálását. Rendkívül aggasztónak tartják a muzulmán világ egységes és offenzív, harcos kiállását Azerbajdzsán mellett. Tádzsikisztán, Kirgízia, Türkménia, Kazahsztán és Üzbegisztán szovjet közép-ázsiai muzulmán köztársaságok még nem hallatják hangjukat.

Moszkvában tudni vélik, hogy az SZKP KB eredetileg január 29-re tervezett ülését a Kaukázuson túli problémák miatt halasztották el február 5–6-ra. A Kaukázuson túli terület súlyos problémái érezhetően elhomályosították és háttérbe szorították a litván pártszakadás gondjait.[232]

Birnbauer József
ideiglenes ügyvivő

232 1989. december 20-án a Litván Kommunista Párt vilniusi kongresszusán a párt tagságának többsége az első titkár, Algirdas Brazauskas (1932–2010) vezetésével bejelentette kilépését a Szovjet Kommunista Pártból és az önálló Litván Kommunista Párt megalakítását. A párt tagságának körülbelül ötöde nem értett egyet ezzel a határozattal, és elhagyta a kongresszust.

Melléklet
A moszkvai azerbajdzsán képviselet orosz nyelvű felhívása a világ népeihez[233]
Moszkva, 1990. január 19–25. között
Gépelt másolat.

Felhívás a világ népeihez

A Szovjetunió reguláris csapatai részéről 1990. január 19-én kezdődött és most is folyó katonai agresszió miatt, amely a szuverén Azerbajdzsán Köztársaság területén zajlik az azerbajdzsán lakosság ellen lőfegyverek, tankok, páncélozott járművek, géppuskák alkalmazásával és gáz bevetésével, és amely ártatlan emberek halálához vezetett (előzetes adatok szerint körülbelül 3000 fő halt meg, és több mint 5000-en sebesültek meg), az azerbajdzsán nép a világ népeihez fordul azzal a kéréssel, hogy támogassák a békés lakosság megsemmisítésének leállítására irányuló törvényes követelését. A földön lakó minden ember szívéhez és eszéhez fordulunk, kérjük, védjék meg az azerbajdzsán népet a célirányos megsemmisítéstől.

Védjenek meg minket!

233 A szerző saját fordítása.

23.
Birnbauer József ideiglenes moszkvai ügyvivő jelentése Horn Gyula külügyminiszternek az örmény–azeri konfliktusról
Moszkva, 1990. január 30.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1990/77. doboz, 00492/1/1990. sz.

Magyar Népköztársaság Nagykövetsége
29/SZT/1990
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette: Németh János
Gépelte: Lovas Ildikó

Szigorúan titkos!
Érvényes: visszavonásig!
Moszkva, 1990. január 30.
Tárgy: Az örmény–azeri helyzet újabb fejleményei

Horn Gyula úr külügyminiszter
Budapest

A szovjet tömegtájékoztatás belpolitikai hírei között továbbra is vezető helyen szerepel az örmény–azerbajdzsán konfliktus. Az utóbbi napokban a központi sajtó hangvétele jelentősen módosult az eseményeket illetően. Kezdetben a moszkvai tömegtájékoztatás igyekezett bizonyos semlegességet tanúsítani az egymással szembenálló felek tevékenységéről szóló tudósításaiban. Ezt a „semleges" hangvételt azonban nem tudta megőrizni a sajtó az Azerbajdzsánban élő oroszok – főleg katonatisztek családjai – elleni atrocitásokról, majd az örményekkel együtt mind több orosz menekültről közölt beszámolóiban.

Mostanra megszaporodott azoknak a tudósításoknak a száma, amelyekben az azerbajdzsánok tiltakoznak az oroszellenes vádak ellen. Ezzel együtt

megváltozott a szovjet hírközlésben az Azerbajdzsán Népfront tevékenységének értékelése. A pogromokra történt felbujtásban már csak egyes, a Népfront szélsőséges elemeit marasztalják el,[234] s a Népfront egészének az összetűzésekben tanúsított mérséklő szerepét hangsúlyozzák. A központi sajtó a Kaukázuson túli helyzet rendezésében is mindinkább úgy számol az Azerbajdzsán Népfronttal, mint az ország egyik reális tárgyalópartnerével.

A moszkvai sajtóorgánumok közül az Izvesztyija a szélsőséges elemek pogromokra történő felbujtását az Azerbajdzsáni Kommunista Párt Vezirov–Alijev[235] vezette konzervatív szárny művének tekinti. Ezt látszik megerősíteni Vezirov első titkár leváltása.

A múlt hét végén Lukjanov, a SZU[236] Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnökhelyettese és Nyisanov,[237] a Nemzetiségi Tanács elnökhelyettese találkozott az úgynevezett területközi parlamenti csoport képviselőivel. Újságíró körökből származó értesülésünk szerint Lukjanov is úgy nyilatkozott, hogy el kell fogadni a népfrontokat tárgyalópartnerként a nemzetiségi problémák rendezésére. A területközi csoport radikális képviselői, Jurij Afanaszjev,[238]

234 Ez utóbbi kitétel a bal lapszélen tollal írt felkiáltójellel kijelölve.

235 Abdulrahman Vezirov (szül.: 1930): 1988. május 21-től 1990. január 18-ig az Azerbajdzsán Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára. Hejdar Alijev (1923–2003): 1969. július 14-től 1982. december 3-ig az Azerbajdzsán Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, 1982. november 24-től 1987. október 23-ig a Szovjetunió Minisztertanácsa elnökének első helyettese, 1987–1989 között nyugdíjas, 1990. január 20-án tért vissza a politikai életbe.

236 Sic! Vagyis: Szovjetunió.

237 Rafik Nisonov (szül.: 1926): üzbég származású szovjet politikus, 1988. január 12-től 1989. június 23-ig az Üzbég Kommunista Párt Központi Bizottságának első titkára, 1989. június 6-tól 1991. október 21-ig a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Nemzetiségügyi Tanácsának elnöke.

238 Jurij Nyikolajevics Afanaszjev (1934–2015): orosz történész, politikus, 1986–1991 között a Moszkvai Történeti és Levéltári Főiskola rektora, 1989–1991 között a Szovjetunió népi küldötte, az 1989. június 7-én alakult ellenzéki Interregionális Küldötti Csoport tagja. 1990-ben kilépett az SZKP-ből, a Demokratikus Oroszország elnevezésű politikai platform egyik alapítója és társelnöke.

Anatolij Szobcsak,[239] Szergej Sztankevics[240] a találkozót követően sajtótájékoztatót tartottak. Az azerbajdzsáni helyzettel összefüggésben a képviselők bírálták a legfelsőbb vezetést. Kifogásolták, hogy a rendkívüli állapot bevezetéséről ismét a vezetés egy szűk csoportja – a Legfelsőbb Tanács Elnöksége – döntött. Nem határozták meg a csapatok bevetésének célját és igénybevételük időtartamát sem. Jurij Afanaszjev az „intervenció" célját az elavult hatalmi struktúra védelmében látja, mert az örmények elleni pogromok megszüntetésére felesleges volt a katonaság bevonulása, mert mint mondotta, az örményeket időközben evakuálták. Az azerbajdzsáni helyzet rendezése érdekében a területközi csoport a népképviselők kongresszusának azonnali összehívását követeli.

Moszkvai értelmiségi körök véleménye szerint Azerbajdzsán és Örményország konfliktusa sok vonatkozásban a libanoni helyzethez hasonlítható. A hosszantartó válság kezelésére, a két köztársaság sajátos problémái és a köztük meglévő vitás kérdések rendezésére a szovjet vezetésnek nincs koncepciója.

Időközben Örményországban az azerbajdzsáni blokád következtében a helyzet mind tarthatatlanabbá válik. Az 1,2-ről 2 millióra duzzadt Jerevánban leállt a melegvíz- és a távfűtési szolgáltatás, de akadozik az ivóvízellátás is. Néhány napja az örmény fővárosban már egyetlen benzinkút sem üzemel. Papírhiány miatt korlátozták a sajtótermékek megjelenését. Január 10. óta Örményországba csak néhány vagon jutott el. Ezért a földrengés sújtotta területeken is leállt az építkezés.[241] Az örmény lakosság elégedetlensége egyre nő, mind gyakrabban hallatszanak olyan hangok, hogy mit ér az a hatalom, amely képtelen a rendet biztosítani.

---

239 Anatolij Alekszandrovics Szobcsak (1937–2000): orosz jogász, politikus, 1989–1991 között a Szovjetunió népi küldötte, 1989-től az Interregionális Küldötti Csoport tagja, 1990. május 23-tól 1991. június 26-ig a Leningrádi Városi Tanács elnöke, 1991. június 26-tól 1996. június 16-ig Szentpétervár polgármestere.

240 Szergej Boriszovics Sztankevics (szül.: 1954): orosz történész, politológus, politikus, 1988–1989-ben a Moszkvai Népfront egyik vezetője, 1989 áprilisától 1991 decemberéig a Szovjetunió népi küldötte, 1990–1992 között a Moszkvai Városi Tanács elnökének első helyettese.

241 A földrengésre lásd a 17. sz. iratot.

A szovjet belpolitikai propaganda enyhíteni igyekszik a szovjet katonai beavatkozás negatív politikai következményeit, különös tekintettel az Azerbajdzsánból Moszkvába érkező közel negyvenezer orosz menekültre, köztük az orosz tisztek családtagjaira. A televízióban több azeri asszony és férfi fejezte ki az oroszok iránt érzett szeretetét és nagyrabecsülését. A tömegtájékoztatási eszközök anyagaiból is egyértelműen kitűnik, hogy a katonai beavatkozás elkésett,[242] az örmény–azerbajdzsán nemzetiségi viszonyok gondjait nem oldotta meg. Most a rendkívüli állapot megszüntetéséért, a szovjet csapatok kivonásáért folyik a csatározás Moszkva és a helyi politikai erők között.

Birnbauer József
ideiglenes ügyvivő

242 Aláhúzás tollal.

24.

Györke Sándor[243] moszkvai nagykövet rejtjeltávirata az örmény fegyveres alakulatok és a szovjet belügyi egységek közötti összecsapásokról

Moszkva, 1990. május 30.

Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1990/76. doboz, 002077/1990. sz.

KÜM Távközlési Osztály	Rejtjel Távirat	Szigorúan titkos!
Nagykövetség Moszkva	Azonosító: MOW 20614	232. Rt.

Érkezett: 90. 05. 30. 14:57
Készítette: UN
Ellenőrizte: HA

Múlt hét szombat óta rendkívül feszültté vált a helyzet Örményországban. Különböző örmény csoportok és a belügyi csapatok között kirobbant fegyveres összetűzésekben mintegy harmincan meghaltak, sok a sebesült.

Az események kiindulópontjául a hegyi Karabahban történt incidens, valamint a terület hovatartozása körül újólag fellángolt viták szolgáltak. Május 25-én mintegy 10 ezer ember részvételével tömeggyűlésre került sor Jerevánban, ahol éles kirohanások hangzottak el Azerbajdzsán és a belügyi csapatok tevékenysége ellen. Az örmény népfrontmozgalom egyik vezetője nyíltan felszólította népét, hogy tegyen végre határozott lépéseket, és mindenki, akit egyesít a függetlenség eszméje, ragadjon fegyvert. A feszültség május 28-án érte el csúcspontját, amikor első ízben emlékeztek meg az örmény függetlenség visszaállításának napjáról, ami mostantól a köztársaság nemzeti ünnepe.

243 Györke Sándor (1932–2012): diplomata, rendkívüli és meghatalmazott nagykövet, 1989. május 30-tól 1992. áprilisig moszkvai nagykövet.

A tragikus események egyértelművé teszik, hogy az örmény párt- és állami vezetés, valamint a BM és a KGB helyi szervei nem képesek ellenőrizni a helyzetet. Egyes vezetők részéről erre törekvés sem tapasztalható. A belügyi karhatalmi csapatok egyre terebélyesedő, szervezett fegyveres ellenállással találják szemben magukat. A különböző csoportok közül a legismertebb az örmény nemzeti hadsereg, amely modern, főleg erőszakos úton, lopással, korrupcióval megszerzett fegyverekkel ellátott harcosait Afganisztánt megjárt veteránok képezik ki. A belügyi csapatok, mivel nem kaptak kérést a helyi vezetéstől, eddig nem tudták megkezdeni a különböző csoportok lefegyverzését. Az április 20-án közzétett, a fegyverek önkéntes beszolgáltatását célzó felhívás eredménytelen maradt.

A szovjet belpolitikai helyzetet vizsgálva szembetűnő, hogy az év elején megkezdődött baltikumi csendes forradalom háttérbe szorította a Kaukázuson túli, sokszor véres eseményeket. Míg a három balti államban kulturáltan, európai módon igyekeznek feloldani a Moszkvával kialakult feszültségeket, addig délen a nemzetiségi és egyéb problémákat erőszakkal próbálják rendezni. Ily módon a helyzet egyre irányíthatatlanabbá válik.

Örményországban a jelek szerint robbanásveszélyes állapot van kialakulóban, ami destabilizálhatja a Kaukázuson túli térséget.

Lássa: I. Területi Főosztály Gy[örke]

25.

Györke Sándor moszkvai nagykövet jelentése Jeszenszky Géza[244] külügyminiszternek az örmény–azeri nemzetiségi konfliktus történelmi hátteréről
Moszkva, 1990. november 1.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–k, 1990/90. doboz, 008728/1990. sz.

Magyar Köztársaság Nagykövetsége
584/T/1990
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette: Bencze Imre
Gépelte: Katona Lászlóné

Titkos
Érvényességi idő: 1991. május 1.
1990. november 1.
Tárgy: Örmény szemmel az örmény–azerbajdzsáni ellentétekről

Jeszenszky Géza úr külügyminiszter
Budapest

A hatmillió lakosú, magyarországnyi Azerbajdzsán és a nálánál háromszor kisebb területű és csupán feleannyi lakost számláló Örményország szembenállása a legutóbbi két-három évben a végsőkig kiéleződött. A két köztársaság társadalomkutatói és publicistái egymásnak szögesen ellentmondó őstörténeti, diplomáciai, demográfiai stb. érveket és ellenérveket zúdítanak egymásra.

Az örmények szerint megtévesztő az azeri demográfusoknak az az állítása, hogy a XIX. század végén 407 ezren éltek a mai Örményország területén, és ebből 250 ezer volt az azerbajdzsáni. Ugyancsak hamis az az érv, hogy ekkor a városlakóknak 49,2%-a volt azeri. Az sem felel meg a valóságnak, hogy az 1918-ra 575 ezer főre nőtt azerbajdzsáni kisebbségnek több mint a felét

244 Jeszenszky Géza (szül.: 1941): történész, diplomata, 1990. május 23-tól 1994. július 15-ig külügyminiszter, 1998–2002 között Magyarország washingtoni nagykövete.

megölték vagy elüldözték otthonából.

Az orosz népszámlálás adataira támaszkodó örmény kutatók szerint 1897-ben 830 ezren éltek örmény földön, és közülük 240 ezer volt a mohamedán; jelentős részük tatár, kurd, perzsa, török stb. (és nem csupán azeri!). Az azerbajdzsánokra egyébként is jellemző, hogy egyértelműen azerbajdzsánként tartják számon a köztársaságuk területén élő mohamedán vallású kurdokat, lezgineket,[245] cahurokat,[246] tatárokat stb.[247] Ezek a nemzetiségek 1916-ban még több százezren voltak képviselve Azerbajdzsánban, az 1979-es népszámláláskor azonban már hírmondójuk sem maradt.[248] Örmény kutatók szerint ugyanez a torzítás figyelhető meg Jereván esetében is. 1897-ben 29 ezren laktak a mai örmény fővárosban; közülük 13 ezer volt a mohamedán (vagyis 43%), de ezeknek csak a töredéke volt azeri.

1920 decemberében a mai Örményország területén csupán 720 ezer lakos maradt, mivel körülbelül 200 ezer azerbajdzsán és perzsa különböző okok miatt elköltözött örmény földről. Ez egyenes hatása és következménye volt annak, hogy 1918. szeptember 16. és 19. között Bakuban 8988 örményt megöltek, 3 és fél ezren eltűntek, 31 ezret pedig földönfutóvá tettek (az utóbbiak közül később csak a fele tért vissza egykori lakóhelyére). Erről a moszkvai Pravda „Bakui tragédia" címmel közölt leleplező cikket 1918. szeptember 21-én.

Az örmények példaerejűnek tekintik a Karabah-beli Susa városának esetét; ez a városka (alig 10 kilométernyire Sztyepanokerttől[249]) ma a karabahi azerbajdzsánok fellegvára. A század elején a 40 ezer lakosú Susa a Kaukázuson

245 Sic! Helyesen: lezgek. A kaukázusi nyelvek északkeleti, ún. vajnah-dagesztáni csoportjába tartozó nyelv. A lezgek nagyobb része Dagesztánban, kisebb része Azerbajdzsánban él.

246 Cahurok: a lezgekkel közeli rokonságban lévő népcsoport, nyelvük a kaukázusi nyelvek északkeleti csoportjába tartozik.

247 A felsorolt etnikumok közül csak a tatárok tartoznak az azeriekkel egyazon nyelvcsaládba, a török nyelvcsaládba. A kurdok iráni, a lezgek és cahurok kaukázusi nyelvet beszélnek.

248 Ez megfelel a valóságnak. Példának okáért míg az 1970. évi szovjet népszámlálás során 250 ezer lezg nemzetiségűt írtak össze az Azerbajdzsán SZSZK területén, az 1979. évi népszámláláskor már csak 57 ezret.

249 Sic!

túli területnek – Tiflisz[250] és Baku után – harmadik legnépesebb városa volt, ahol örmény volt a lakóknak körülbelül 60%-a. A városban 21 újságot nyomtattak, 19-et örmény és kettőt orosz nyelven. Kiterjedt gazdasági és kulturális kapcsolataik voltak Európa és Ázsia városaival. Mára a városkából az utolsó örményt is kiűzték.

Hasonló a helyzet az ősi örmény kultúra emlékeit őrző Nahicseván esetében is. Törökország kedvében járva, ezt a területet az 1921. márciusi szovjet–török szerződés alapján átadták Azerbajdzsánnak. Ugyanerre a sorsra jutott 1921. július 5-én a nyomasztóan örmény többségű Karabah is.[251]

Az azerbajdzsáni propagandisták szerint – Sztálin[252] és Mikojan[253] nyomására – 1948 és 1951 között újabb 100 ezer azerit szorítottak ki Örményországból. Az örmények szerint csupán 58,5 ezer olyan személyről van szó, akik az azeri kormány írásos kívánságára települtek haza anyaországukba.

Az 1988 februárjában megkezdődött incidens-sorozat hatására 200 ezer (más azeri forrás szerint 250 ezer) azerbajdzsáni futott el örmény földről. A menekültek valós száma örmény források szerint 155-158 ezer fő. Az örmények állítása szerint az örmény menekülésáradatot a szumgaiti vérengzés váltotta ki, amit az azerbajdzsáni kisebbségnek Örményországból való önkéntes, erőszakmentes és rendezett hazatelepülése követett. Jellemző, hogy a szumgaiti események után Örményország a területén élő azerbajdzsániaknak csaknem két esztendőn át otthont, megélhetést és zavartalan életet nyújtott.

Az örmény kutatók állítása szerint 1988 februárja előtt Azerbajdzsánban csupán a sztyepanokerti pedagógiai főiskolán volt örmény nyelvű kar,

250 1936-ig a grúz főváros, Tbiliszi hivatalos neve.

251 Erre részletesen lásd a bevezető tanulmányt.

252 Joszif Visszarionovics Sztálin (1878–1953): 1922–1953 között a Szovjetunió legfőbb vezetője, 1922. április 3-tól 1953. március 5-ig az OKP, majd 1952-től az SZKP első titkára, 1941. május 6-tól 1953. március 5-ig a Szovjetunió Népbiztosai Tanácsának, majd Minisztertanácsának elnöke.

253 Anasztasz Ivanovics Mikojan (1895–1978): örmény származású szovjet politikus, 1924–1926 között az OKP Észak-Kaukázusi Területi Pártbizottságának első titkára, 1937–1955 között a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa, majd Minisztertanácsa elnökhelyettese.

ugyanakkor itt azeri nyelvű kar is működött, noha Karabah területén elenyésző az azeriek száma.

Az örmény nyelv és kultúra háttérbe szorítása nyilvánvaló. Bakuban, ahol a 70-es és 80-as években több mint 215 ezer örmény élt, bezárták az örmény nyelvű színházat, az örmény pedagógiai főiskolát, leállították a tévé örmény nyelvű adását, a városban megszüntettek 76 örmény nyelvű iskolát.

Ugyanakkor Jerevánban, ahol csupán 2,3 ezer főt számlált (1979) az azeri kisebbség, két iskolát, színházat és nyelvi-irodalmi kart tartottak fenn számukra. Az azeri fiatalok közül sokan azerbajdzsáni főiskolákon tanultak, majd hazatérésük után képesítésüknek megfelelően Örményországban kaptak munkát. Többek között ennek is volt köszönhető, hogy 1959 és 1979 között az örmény földön élő azeriek száma másfélszeresére nőtt.

Igaz, a bakui és karabahi örmény fiatalok is tanulhattak Örményországban, de az azerbajdzsáni hatóságok legtöbbnyire nem engedték őket vissza, hogy szülőhelyük munkahelyein dolgozzanak.

Az Azerbajdzsánban lakó örmények jogait csorbították. Az iskolákban nem taníthatták az örmény nép történelmét, nem kaphattak örmény könyveket, gátolták az örmény újságokra és folyóiratokra való előfizetést stb. Különböző ürügyekkel lényegében megtiltották az Örményország és Karabah közötti kulturális kapcsolatokat. Karabah számos örmények lakta településében akadozik a rádió és a tévé vételi lehetősége. Sok helyütt nincs örmény nyelven működő klub, könyvtár és számos helyen nincs örmény nyelvű filmvetítés.

Összefoglalásképp: a közeljövőben aligha várható a végletekig kiélezett azeri–örmény ellentétek elsimítása vagy mérséklése. A szovjet hadsereg jelenléte csillapítja ugyan a forrófejűeket, de a központi befolyás gyengülésével alkalmasint fokozódni fog az anarchikus, öldöklésbe torkolló összecsapás veszélye.

Györke Sándor
nagykövet

26.

Györke Sándor moszkvai nagykövet jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek Levon-Ter Petroszian[254] örmény elnök Antall József miniszterelnökhöz[255] írt leveleiről[256]

Moszkva, 1990. november 12.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1990/87. doboz, 002770/5/1990. sz.

Magyar Köztársaság Nagykövetsége
209/SZT/1990
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette: Molnári Sándor
Gépelte: Bártfai Gáborné

Szigorúan titkos!
Érvényes: visszavonásig
Moszkva, 1990. november 12.
Tárgy: Támogatáskérés Örményország megfigyelői státuszához az EBEÉ folyamatban
Melléklet: 2 db.

Jeszenszky Géza úr külügyminiszter
Budapest

Mellékelten felterjesztjük Levon-Ter Petrosian az Örmény Köztársaság elnökének Antall József miniszterelnök úrhoz intézett leveleit. Az Örmény Köztársaság megfigyelői státuszt kíván elérni az EBEÉ[257] folyamatban és

254 Levon Ter-Petroszian (szül.: 1945) szíriai születésű örmény állami vezető, a családja 1946-ban költözött az Örmény SZSZK területére. 1990. augusztus 4-től 1991. november 11-ig az Örmény SZSZK Legfelső Tanácsának elnöke, 1991. november 11-től 1998. február 3-ig a független Örmény Köztársaság elnöke.

255 Antall József (1932–1993) pedagógus, történész, politikus, állami vezető, 1990. május 23-tól haláláig, 1993. december 12-ig Magyarország miniszterelnöke.

256 A választ illetően lásd a bevezető tanulmányt.

257 Vagyis az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet.

ehhez kéri Antall József miniszterelnök úr megkülönböztetett támogatását a párizsi csúcskonferencián és az EBEÉ folyamat további rendezvényein.[258]

Birnbauer József
(Györke Sándor)[259]
nagykövet

258 1990. november 19–21-én rendezték meg Párizsban a gyakran Helsinki II.-ként is emlegetett Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletet. Mivel ezen a nemzetközi konferencián a Szovjetunió mint nemzetközi jogalany vett részt, a tagállamai még megfigyelői státuszban sem voltak/lehettek jelen. Örményország Azerbajdzsánnal együtt csak 1992. január 30-tól lett az EBEÉ tagja. A párizsi csúcsról részletesen lásd: Vajda Barnabás: Húsz éve zajlott Párizsban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet. Fórum, 2010/3. sz. 143–149.

259 Sic! A jelentés alján zárójelben, géppel írva szerepel a nagykövet neve, fölötte az első beosztott, Birnbauer József szignója olvasható. Az első beosztott a nagykövet távolléte vagy akadályoztatása esetén a nagykövet helyett jár el. Minden bizonnyal arról lehet szó, hogy a legépelt jelentést a nagykövetnek készítették elő aláírásra, ám ő akkor valamilyen oknál fogva nem tudta szignálni, ezért az első beosztott járt el helyette.

a) Melléklet
Levon Ter-Petroszian örmény elnök első angol nyelvű levele Antall József miniszterelnökhöz
Jereván, 1990. november 5.
Eredeti gépirat.

1990. november 5.
Antall József miniszterelnök

Tisztelt Antall Miniszterelnök Úr!

Az Örmény Köztársaság ezúton kéri, hogy az ez év novemberi párizsi konferenciától kezdődően biztosítsanak számára megfigyelői státuszt az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezleten. Ugyancsak kérjük, hogy szóban és más úton is támogassa jelen kérésünket a párizsi tanácskozáson.

Az Örmény Köztársaság 1990. augusztus 24-én kikiáltotta a függetlenségét, s a nemzetközi jog alapján vállalta, hogy saját magát képviselje a nemzetközi szervezetekben és saját külpolitikát folytasson. Még a Szovjetunió hatályos alkotmánya is biztosítja Örményország számára a jogot arra, hogy saját külpolitikát folytasson és saját jogán nemzetközi szervezetekhez csatlakozzon. Örményország ezért jogos igényként tekint arra, hogy jelöltesse magát az EBÉE megfigyelői státuszára.

Fontosabb azonban, hogy azok az EBEÉ keretén belül folyó ügyek és eljárások, amelyek közvetlenül is érintik Örményországot, jobban eljutnának hozzánk, ha köztársaságunk képviselője is jelen lenne a szervezetben. Kormányunkat demokratikus úton választották meg, magáénak tekinti az EBEÉ történelmi céljait, és azok megvalósításáért száll síkra az Európába vezető úton. Valóban, Örményország drámai sikerei részben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek tulajdoníthatók. Örményország

csatlakozását megfigyelőként az EBEÉ-hez a párizsi konferencián és az azt követő tanácskozásokon egyúttal a szervezet egyik legnagyszerűbb eredményeként lehetne prezentálni, ezért is őszintén bízunk a támogatásában.

Miniszterelnök Úr, kérem, fogadja Ön iránti legnagyobb tiszteletem biztosítását.

Őszinte tisztelettel:

Levon Ter-Petroszjan
Elnök, Örmény Köztársaság

b) Melléklet
Levon Ter-Petroszian örmény elnök második angol nyelvű levele Antall József miniszterelnökhöz
Jereván, 1990. november 5.
Eredeti gépirat.

1990. november 5.
Antall József miniszterelnök

Tisztelt Antall Miniszterelnök Úr!

Az előző, általánosabb levelem kiegészítéseként, amelyben támogatását kértem Örményország felvételéhez megfigyelői státuszban az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretébe, azért írok Önnek, hogy külön is támogatását kérjem a törekvéseinkhez. Arra kérem Önt, hogy legyen az Örmény Köztársaság egyik fő támogatója abban, hogy megfigyelői státuszt nyerjünk a párizsi értekezleten és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet azt követő tanácskozásain.

Ön jól ismeri, hogy Örményország a történelem során milyen változásokon ment keresztül és milyen változásokat él meg most. Ugyancsak tisztában van vele, hogy milyen szorosak a kötelékek népeink között, és milyen nagy szüksége van Örményországnak arra, hogy véglegesen képviseltesse magát az európai és a nemzetközi szervezetekben, és ténylegesen osztozzon minden olyan jogban és felelősségben, amelyben egy európai nép részesülhet. Természetesen most még csak az elején vagyunk a törekvéseink megvalósításának, és ez az, amiért az Ön támogatása annyira kardinális és értékes számunkra. Tudjuk, hogy még sokat kell tanulnunk a tekintetben, hogy milyen a szabadság és milyenek a nemzetközi kapcsolatok. Ugyanakkor a legfiatalabb független államként sok mindent el kell még érnünk, de nem fogunk letérni arról az útról, amit választottunk.

Arra kértem moszkvai képviselőnket, Ambarcum Galsztian[260] urat, hogy adja át ezt a levelet a nagykövetségüknek, továbbítsa nekünk a válaszukat, illetve szükség esetén vitassa meg ezt a kérdést a nagykövetségi képviselőjükkel. Köszönöm, hogy figyelmet tanúsít ezen ügy iránt.

Miniszterelnök Úr, kérem, fogadja Ön iránti legnagyobb tiszteletem biztosítását.

Őszinte tisztelettel: *Levon Ter-Petroszian*
Elnök, Örmény Köztársaság

260 Ambarcum Galsztian (1955–1994) örmény történész, politikus, 1988-ban a Karabah Bizottság egyik alapítója, majd vezetője, 1989 októberétől 1990 áprilisáig, a bizottság más tagjaival egyetemben letartóztatásban volt Moszkvában. 1990 áprilisától decemberig az Örmény Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa, 1990–1992-ben Jereván főpolgármestere.

27.

Györke Sándor moszkvai nagykövet jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek Levon Ter-Petroszian örmény elnök Göncz Árpádhoz[261] írt leveléről

Moszkva, 1991. július 18.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/60. doboz, 002249/1991. sz.

Magyar Köztársaság Nagykövetsége
161/SZT/1991
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette:
Gépelte: Fazekasné Szabó Stella

Szigorúan titkos!
Érvényes: visszavonásig!
Moszkva, 1991. július 18.
Tárgy: Levon Ter-Petrossian örmény elnök meghívólevele Göncz Árpád köztársasági elnökhöz
Melléklet: 1 levél

Felkereste nagykövetségünket Shavarsh Kocharian,[262] az Örmény Legfelsőbb Tanács Külügyi Bizottságának elnökhelyettese, valamint Shahan Petrossian, a Külügyi Bizottság tagja. A két parlamenti tisztségviselő azért utazott Moszkvába, hogy az itteni külképviseletek útján magas rangú küldöttségeket hívjanak meg az Örmény Parlament által meghirdetett ez év szeptember 21-én Örményországban sorra kerülő népszavazásra. A szavazáson a lakosságnak arról kell dönteni, hogy óhajtja-e a Szovjetunió keretein kívül álló demokratikus örmény állam létrehozását.

261 Göncz Árpád (1922–2015): író, műfordító, politikus, 1990. augusztus 3-tól 2000. augusztus 3-ig a Magyar Köztársaság elnöke.

262 Savars Kocsarian (szül.: 1948) örmény mérnök, matematikus, diplomata, 1990-től 2005-ig parlamenti képviselő, 1990–1995-ben az örmény Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságának elnökhelyettese, 2008-tól 2020. november 11-ig külügyminiszter-helyettes.

Elmondták, hogy a tervezett népszavazásra a jogi alapot az Alkotmány biztosítja. Ez ideig Moszkva nem jelezte kifogásait a népszavazás kapcsán. Ennek talán az az oka, hogy az Örmény Parlament szigorúan a Szovjet Alkotmány előírásai alapján jár el. Értékelésük szerint az Örmény Köztársaság politikai helyzete rendkívül kényes, kritikus szakaszba lépett. Maximálisan arra törekednek, hogy Moszkvával kerüljék a konfliktushelyzeteket. Békésen szeretnének válni.

Megítélésük szerint az azerbajdzsán–örmény fegyveres összetűzéseket Moszkvából a KGB szervezi, hogy ezzel akadályozza az örmény társadalom polgári demokratikus átalakulását, Örményország függetlenségi törekvéseit. Több vizsgálat után jutottak erre a következtetésre.

Örményország szoros gazdasági és politikai kapcsolatot tart fenn a szövetségi szerződést ugyancsak aláírni nem szándékozó három balti köztársasággal, Grúziával és Moldavával.[263] Igen nagy politikai és anyagi támogatást kapnak a nyugati országokban, különösen az USA-ban élő örményektől. Merik remélni, hogy a polgári demokratikus átalakulás útján haladó, a függetlenségüket visszanyerő kelet-közép-európai országok ugyancsak szolidárisak az örmény néppel.

A két örmény politikus, parlamenti képviselő hangsúlyozta, hogy megkülönböztetett tisztelettel nyújtják át Levon Ter-Petrossian parlamenti elnök Göncz Árpád köztársasági elnökhöz címzett meghívólevelét, amelyet mellékelten felterjesztek. Elmondták, nagyra értékelik a magyar népnek a történelem során már többször kifejtett szolidaritását, amely legutóbb az Örményországot sújtott földrengéskor is kifejeződésre is jutott. Nyomatékosan kérik, hogy Göncz Árpád elnök úr akadályoztatása esetén utazzon hivatalos személy Magyarországról a rendezvényükre, esetleg a Magyar Parlament Külügyi Bizottságától.

Megítélésünk szerint az örmények jogosan várják el szolidaritásunkat, erkölcsi-politikai támogatásunkat, de mindemellett nem lenne célszerű Göncz Árpád köztársasági elnök részvétele a rendezvényen. Talán megfontolás

263 Sic! Az eredeti jelentésben is a „Moldava" kifejezés szerepel.

tárgyát képezhetné magyar parlamenti képviselők delegálása. Számításba jöhet, hogy a rendezvényen a Magyar Köztársaságot esetleg nagykövetségünk erre illetékes munkatársa képviselje. A rendezvény előtti hetekben információkat gyűjtünk, hogy más országok, így a Pentagonálé országai[264] milyen szinten tesznek eleget az örmények szíves meghívásának. Mindenesetre célszerű mérlegelni majd az itteni szeptemberi politikai helyzetet, különös tekintettel a szövetségi szerződésre.

Az örmények a mostani népszavazás[i] rendezvényüktől függetlenül szeretnének velünk parlamenti kapcsolatokat kialakítani. Javaslatuk szerint ezt lehetne valutamentes alapon is létrehozni, úgy, hogy a felek egymás küldöttségének szállást és teljes ellátást biztosítanának, és csak az útiköltséget kellene fedezni.[265]

Birnbauer József
(Györke Sándor)
nagykövet

264 A Pentagonale nevű regionális együttműködés 1990. május 20-án jött létre Bécsben, amikor az Ausztria, Jugoszlávia, Olaszország és Magyarország között 1989. november 11-én létrejött multilaterális kooperációhoz (Quadragonale) csatlakozott Csehszlovákia is. Ez az együttműködési rendszer 1991-ben, Lengyelország csatlakozásával Hexagonale néven kibővült. Lásd: Sáringer János: Az Antall-kormány és egyes regionális együttműködések Európában. In: VERITAS Évkönyv 2016. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, 2017. 351–352.

265 A következményekre lásd a 28. és 29. sz. iratot.

Melléklet
Levon Ter-Petroszian örmény elnök angol nyelvű levele Göncz Árpád köztársasági elnöknek
Jereván, 1991. július 1.
Gépelt másolat.

Jereván, 1991. július 1.
Göncz Árpád úr, a Magyar Köztársaság elnöke őméltósága számára

Tisztelt Elnök Úr!

Tisztelettel tájékoztatom, hogy az Örmény Köztársaság Parlamentje 1991. szeptember 21-re népszavazást írt ki országunk függetlenségének kérdésében.

A kérdés a következőképpen hangzik: „Egyetért-e Ön azzal, hogy Örményország a Szovjetunión kívüli független demokratikus állam legyen?" A referendum összhangban van a Szovjetunió alkotmányának a köztársaságok kiválására vonatkozó rendelkezéseivel.

Tisztelettel kérjük, hogy járjon köbe abban, hogy a magyar hatóságok megfigyelőket delegáljanak a népszavazásra, akik közvetlenül beszámolhatnak Önöknek a referendum folyamatáról és eredményeiről.

Örülnénk, ha pozitív válaszuk esetén azt is megosztanák velünk, hogy képviselőik számára milyen módon tudnánk vízumot, utazási és elhelyezési lehetőségeket biztosítani.

Örményország kormánya örömmel fedezné a képviselőik referendumon való részvételével kapcsolatos költségek egy részét vagy teljes összegét, a kormányzatuk ilyenfajta nemzetközi tevékenységre vonatkozó szabályozásával összhangban.

Tisztelettel:
Levon Ter-Petroszian

28.

Mikecz Tamásnak,[266] a Külügyminisztérium főosztályvezető-helyettesének átirata Szunyogh Károlynak, a köztársasági elnöki hivatal vezetőjének

Budapest, 1991. július 29.

Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/60. doboz, 002249/1991. sz.

Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma

Dr. Szunyogh Károly úr,
a Köztársasági Elnöki
Hivatal vezetője

Tisztelt Szunyogh Úr!

Ez év szeptember 21-én az Örmény Parlament által meghirdetett népszavazásra kerül sor a kaukázusi köztársaságban. A szavazáson a lakosságnak arról kell döntenie, óhajtja-e a Szovjetunió keretein kívül álló demokratikus örmény állam létrehozását.

Erre az alkalomra az Örmény Parlament magasrangú külföldi küldöttségeket hív meg. Moszkvai nagykövetségünkön keresztül eljuttatták Levon Ter-Petroszjannak, az Örmény Köztársaság Parlamentje elnökének Göncz Árpád úrhoz írt meghívólevelét, amit mellékelünk.

Az örmény parlamenti képviselők a meghívólevél átadásakor nyomatékosan kérték, hogy Göncz Árpád úr, akadályoztatása esetén is utazzon hivatalos személy Magyarországról a rendezvényükre, esetleg a Parlament Külügyi Bizottságának képviselői.

Véleményünk szerint nem lenne célszerű a köztársasági elnök út odautazása, ellenben megfontolandónak tartanánk az Országgyűlés Külügyi Bizottsága 1-2 tagjának részvételét a népszavazáson.

266 Mikecz Tamás: 1990. augusztus 1. és 1992. május 10. között a Külügyminisztérium III. Területi Főosztályának helyettes vezetője.

Elnök úr egyetértése esetén erről tájékoztatjuk a Parlament Külügyi Bizottságát.

Budapest, 1991. július 29.

Üdvözlettel:
dr. Mikecz Tamás
főosztályvezető-helyettes

29.

Györke Sándor moszkvai nagykövet jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek Levon Ter-Petroszian örmény elnök Örményország elismerésére vonatkozó kéréséről

Moszkva, 1991. október 3.

Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/59. doboz, 002627/1991. sz.

Magyar Köztársaság Nagykövetsége
223/SZT/1991
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette: Veres József
Gépelte: Bártfai Gáborné

Szigorúan titkos!
Moszkva, 1991. október 3.
Tárgy: Örmény kérés
függetlenségük elismerésére
Melléklet: 1 boríték

Simon Baghdasarian, az Örmény Legfelsőbb Tanács Külügyi Bizottságának tagja – egy másik bizottsági tag kíséretében – 1991. október 2-án átadta Levon Ter-Petrosjan elnök Göncz Árpád úrhoz intézett levelét, valamint az örmény Központi Népszavazási Bizottság elnökének Antall József úrhoz intézett levelét és a hivatalos dokumentumok gyűjteményét. (Ld. melléklet.)

Ter-Petrosjan elnök kéri, hogy Magyarország ismerje el Örményországot, mint független államot, továbbá a magyar kormány nyújtson támogatást Örményország ENSZ-tagságának elnyeréséhez.

A Népszavazási Bizottság elnöke a Miniszterelnök Úrhoz írt levelében köszönetét fejezi ki a magyar megfigyelők jelenlétéért a referendum idején, s reményét fejezi ki, hogy Magyarország fokozott támogatást fog nyújtani Örményországnak függetlensége elnyeréséhez.

Baghdasarian úr szóban is megerősítette, remélik, Magyarország hamarosan elismeri Örményország függetlenségét, és a két ország között széleskörű, sokoldalú kapcsolatrendszer bontakozik ki.

Kifejtette, Örményországban a hatvanas évek közepe óta fokozatosan erősödött meg a függetlenségi, nemzeti mozgalom, amely a referendum eredményei alapján a lakosság túlnyomó többségének támogatásával ma az állami függetlenség biztosítását tűzte napirendre. Továbbra is érdekeltek a volt szovjet köztársaságokhoz fűződő kapcsolatokban, érzékelik az egymást követő együttműködési koncepciók pozitív jegyeinek erősödését (Szojuz helyett „Szodruzsesztvo"-Közösség). Bár a függetlenség tartalmáról, értelmezéséről heves viták folynak, készek és érdekeltek az Örményország állami függetlenségét nem sértő gazdasági és más területeken folyó együttműködésre. Ez Levon Ter-Petroszján elnök programja is, szemben azokkal a szélsőséges csoportokkal, amelyek legszívesebben „új kínai nagy fallal vennék körül Örményországot".

A közelgő örmény elnökválasztáson induló 8 jelölt közül ma Ter-Petroszjan a legesélyesebb. A puccs bukása után[267] kiestek a kommunisták a politikai küzdelmekből, ezért az elnök elképzelései szinte a „legbaloldalibb" politikai programot jelentették, azonban azóta felvázolt új elképzeléseivel ismét „centrista" pozícióba került. Esélyeit növeli az is, hogy a jelöltek közül csak ő rendelkezik megfelelő politikai tapasztalatokkal. Baghdasarian úr jelezte, örömmel vennék, ha az október 16-i elnökválasztás idején a nemzetközi közösség, köztük Magyarország képviselői is jelen lennének.

Györke Sándor
nagykövet

267 Az 1991. augusztus 18–21-i moszkvai „operettpuccsról" van szó, melynek során az augusztus folyamán létrehozott politikai hatalmi szerv, az úgynevezett Rendkívüli Állapot Állami Bizottsága gyakorolta a hatalmat: letartóztatták Mihail Gorbacsovot, a Szovjetunió elnökét, illetve kihirdették a rendkívüli állapotot a Szovjetunió egész területén.

a) Melléklet
Babken Ararktszian, az örmény Központi Népszavazási Bizottság elnöke
által Antall József miniszterelnökhöz írt angol nyelvű levél
Jereván, 1991. szeptember 23.
Gépelt másolat.

Jereván, 1991. szeptember 23.
Antall József úr őméltósága, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke számára

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

A Központi Népszavazási Bizottság és az Örmény Köztársaság Parlamentje nevében szeretném kifejezni köszönetemet, amiért elfogadták a felkérésünket, és elküldték megfigyelőiket az 1991. szeptember 21-én tartott köztársasági referendumra,[268] amelynek a Szovjetunióból való kiválásról kellett döntenie.

A nemzetközi megfigyelői programot Bizottságunk dolgozta ki abból a célból, hogy biztosítva legyen a népszavazás nyitottsága. Hivatalos képviselőik jelenlétét nemcsak a népszavazási bizottságok üdvözölték minden szinten, hanem a köztársaság polgárai is, akik részt vettek a referendumon.

Örömmel tájékoztatom Önt, hogy 25 országból 117 megfigyelő érkezett a népszavazásra, akik semmilyen panaszt nem tettek a népszavazás ideje alatt az Örmény Köztársaság Népszavazási törvényének megsértése miatt. A nemzetközi megfigyelők által a népszavazást követően Jerevánban aláírt, és Önnek is megküldött nyilatkozat külön is rögzíti ezt a tényt.

Örömmel jelenthetem, hogy a szavazók túlnyomó többsége (2.042.627 fő, azaz a népszavazásra jelentkezett polgárok 94,39%-a) a függetlenség mellett tette le a voksát.

268 Az előzményekre lásd a 27. és 28. sz. iratot.

A népszavazás a függetlenné válás folyamatának fontos mérföldköve volt, s az Örmény Köztársaság kormánya reméli, hogy az Önök részvétele ezen az eseményen hozzá fog járulni ahhoz, hogy jobban megértsék és támogassák a célunkat, amely arra irányul, hogy független nemzetté váljunk.

Tisztelettel:
Babken Ararktszian
Elnök, Központi Népszavazási Bizottság

b) Melléklet
Levon Ter-Petroszian örmény elnök angol nyelvű levele Göncz Árpád köztársasági elnöknek
Jereván, 1991. szeptember 26.
Gépelt másolat.

Jereván, 1991. szeptember 26.
Göncz Árpád úr őméltóságának, a Magyar Köztársaság elnökének

Tisztelt Elnök Úr!

Az 1991. szeptember 21-én tartott, a szavazók elsöprő többségének voksával pozitív eredménnyel zárult népszavazás alapján az Örmény Köztársaság Parlamentje 1991. szeptember 23-án az Örmény Köztársaságot független államnak kiáltotta ki.

Örményország függetlenségi törekvését a népek önrendelkezési jogára vonatkozó, nemzetközileg is elfogadott elvek inspirálták. A függetlenség összhangban áll a Szovjetunió és Örményország elszakadásra és a népszavazásra vonatkozó összes törvényével.

A Függetlenségi Nyilatkozat előtt és után a Parlament számos határozatot fogadott el, amelyek kinyilvánítják Örményország elkötelezettségét a nemzetközi egyezmények iránt és azt, hogy elfogadja a nemzetközi kapcsolatok normáit. A Parlament a világ kormányaihoz fordult továbbá, hogy ismerjék el az Örmény Köztársaság függetlenségét, és támogassák felvételi kérelmét az ENSZ tagjai közé.

A Parlament ezúton kéri, hogy a kormányuk támogassa Örményország azon törekvését, hogy felvegyék az ENSZ tagjai közé, és ismerje el Örményországot független államként.

Tisztelettel:
Levon Ter-Petroszjan

30.

Rudas Ernő[269] bukaresti nagykövet jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek a Romániai Örmények Szövetségének ünnepi összejöveteléről
Bukarest, 1991. október 28.
Eredeti gépirat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/59. doboz, 002627/1/1991. sz.

Magyar Köztársaság Nagykövetsége
195/SZT/1991
Készült: 3 példányban
Központ: 2 példány
Nagykövetség: 1 példány
Készítette: Szilágyi Mátyás
Gépelte: Bitayné

Szigorúan titkos!
Érvényes: visszavonásig
Bukarest, 1991. október 28.
Tárgy: A Romániai Örmények Szövetségének ünnepi összejövetele az Örmény Köztársaság függetlenségének kikiáltása alkalmából

A Romániai Örmények Szövetsége, valamint a bukaresti örmény katolikus püspökség 1991. október 27-én ünnepélyes összejövetelt szervezett az Örmény Köztársaság függetlenségének szeptember 23-i kikiáltása alkalmából, melyre nagykövetségünk képviselőjét is meghívták.

A Varujan Vosganian[270] szövetségi elnök elnökletével megtartott rendezvényen körülbelül 100-120 személy vett részt. A szovjet, illetve egyes arab nagykövetségek diplomatái is jelen voltak. A rendezvényen a szövetség

269 Rudas Ernő (szül.: 1951): diplomata, az 1980-as években a kolozsvári főkonzulátuson dolgozott, 1989. július 1-én helyezték ki Bukarestbe, 1990. október 15-től 1995-ig bukaresti nagykövet.

270 Varujan Vosganian (szül.: 1958) craiovai születésű romániai örmény politikus, 1990-től a Romániai Örmények Szövetségének elnöke, 1990–1992-ben, 1992–1996-ban a Román Képviselőház képviselője, 1996–2000-ben, majd 2004–2016-ban szenátor. 2012–2013-ban gazdasági miniszter, 2006–2007-ben gazdasági és kereskedelmi, 2007–2008-ban gazdasági és pénzügyminiszter.

elnökén kívül felszólalt Dirair Mardichian bukaresti örmény érsek,[271] az örmények parlamenti képviselője, Dic Baboian, a Román–Örmény Baráti Társaság elnöke,[272] valamint más romániai örmény kulturális személyiségek. Szót kapott még a romániai görögök szövetségének jelen lévő képviselője is, valamint a Román Kulturális Minisztérium nemzeti kisebbségi államtitkársága képviseletében Csortán Ferenc főtanácsos.

A rendezvény mind formai külsőségeiben – az épület, illetve a terem minden sarkát egymás mellé tűzött román és örmény zászlók ékesítették, elsőként [a] román, majd utána az örmény himnuszt énekelték –, mind a felszólalások tartalmában, a román államhoz való feltétlen lojalitást demonstrálta. (E lojalitással kapcsolatban megjegyezendő, hogy a kisszámú romániai örmény kisebbség a román társadalom kereskedő-értelmiségi elitjét alkotta, mindig is a társadalmi hierarchia csúcsain helyezkedtek el, így közvetlenül érdekeltek voltak – érdekeltek ma is – a mindenkori román vezető réteggel való jó kapcsolatokban.)

A felszólalók központi gondolati elemként a két nép, a két ország történelme közötti rendkívül erőltetett, „hajuknál fogva előcibált" párhuzamokat igyekeztek felmutatni. Így például, hogy mindkét nép több évezredes történelemre tekint vissza, mindkettő a kereszténység keleti védőbástyájaként harcolt a török-muzulmán elnyomás ellen, mindkettő gazdag kulturális öröksége, vallása segítségével volt képes átvészelni a történelem viharait, valamint mindkettőjüktől elszakították egyes ősi nemzeti területeiket. A szovjet megszállók mind örményeket, mind pedig románokat elhurcoltak Szibériába. Az egyik felszólaló kiemelt párhuzamot vont az Azerbajdzsánhoz csatolt hegyi Karabah és az Ukrajnába olvasztott Észak-Bukovina között, természetellenesnek nevezve azt az állapotot, hogy Örményország bizonyos részei ma Törökországhoz, Iránhoz és Azerbajdzsánhoz tartoznak, valamint hogy Romániától is elszakították Besszarábiát. Mardichian érsek súlyos

271 Dirair Mardikian (1930–2010) bejrúti születésű örmény egyházi főméltóság. 1960-tól haláláig a bukaresti székhelyű romániai és bulgáriai örmény érsekség elöljárója.

272 Dic Baboian (1920–2004) a Brassó megyei Derestye községben született erdélyi örmény kereskedőcsaládban. Részletes életrajzi adatai nem ismertek.

szavakkal ítélte el a „bolsevik támadást", ami az I. világháború utáni sevres-i béke[273] által rögzített állapotot megváltoztatva, felszámolta az 1918-ban kikiáltott Örmény Köztársaságot. Az egyházi vezető a továbbiakban kitért még a 30-as évek végén az örmény egyház ellen elkövetett törvénytelenségekre.

E magas hőfokú örmény–román barátságot ecsetelve, valamint ismertetve az örmény parlament függetlenségi nyilatkozatát és a Romániai Örmények Szövetségének Ter-Petroszjan elnökhöz küldött üdvözletét, Varujan Vosganian elnök felolvasta a romániai örmény egyház, valamint a Romániai Örmények Szövetségének közös felhívását, melyben fenti szervezeteik kérik a román kormányt, hogy eleget téve a helyzet természetes követelményeinek, késedelem nélkül ismerje el az Örmény Köztársaságot független és szuverén államként. Vosganian egyben kifejezte azt a reményét is, hogy erre az aktusra hamarosan sor kerül. Kitért arra a tényre és a Köztársaság elismerése szempontjából biztatónak is minősítette, hogy nemrégiben egy amerikai állampolgárságú örményt neveztek ki az Örmény Köztársaság külügyminiszterévé. Ismertette továbbá azt az örmény–román kezdeményezést, hogy létesítsenek közvetlen légi járatot Bukarest és Jereván között, hozzáfűzve egyúttal, hogy e terv is hamarosan megvalósul.

A rendezvény rövid, szűkebb körű fogadással ért véget. Ennek során Naganian Setim,[274] a szövetség alelnöke munkatársunknak elmondta, hogy a magyar és az örmény etnikum sok évszázados erdélyi együttélését zavartalannak, barátinak értékeli. Az Erdélyben lakó örmények nagy része az idők folyamán elmagyarosodott, de emellett megtartotta örmény identitástudatát. Naganian úr szerint Erdély ma is inkább magán viseli a magyar kulturális fejlődési folyamat jegyeit, mint a románét. Ezzel együtt ma kizárólag

273 Az Oszmán Birodalom és az Antant-hatalmak által 1920. augusztus 10-én Sévres városában aláírt békeszerződésről van szó. Az egyezmény értelmében Kelet-Anatóliában létrejött volna egy független örmény állam. Az 1923. július 24-én kötött Lausanne-i békeszerződés érvénytelenítette a Sévres-i béke határozatait.

274 Sic! Helyesen: Setin Maganian (1926–1999) a romániai Târgu Frumosban született az örmény genocídiumot túlélt szülők gyermekeként. A bukaresti Közigazgatási Akadémia levelező tagozatán végzett, erdőgazdálkodási szakember, egyetemi tanulmányai végeztével a nyugdíjazásáig a bukaresti Fakitermelő Központ munkatársaként dolgozott. A Romániai Örmények Szövetségének első titkára, majd alelnöke.

a jelen politikai realitásokból, a létező határok teremtette helyzetből lehet kiindulni. Jugoszlávia dezintegrálódása valójában a térség minden népére nézve káros – még a horvátokra nézve is. Naganian szerint a jugoszláviai köztársaságokétól merőben eltér Örményország esete, mely utóbbiban sokkal inkább indokoltabb a függetlenség (ezt szerinte sok évszázados etnikai, nyelvi, vallási, kulturális és földrajzi közösség indokolja), míg Jugoszláviában a horvátokat soha nem nyomta el senki – Tito sem –, az ellentétek kialakulása csak az utóbbi időszakra tehető.

Naganian a jelenlegi romániai magyarellenes hisztériakeltésről úgy vélekedett, hogy az a magyar és román szélsőségesek mesterkedéseinek közös eredménye. Véleménye szerint el kell kerülni az interetnikai feszültségkeltést, és ebben a magyarok is igen sokat tehetnek. E vitában az örmény kisebbség semleges magatartást fog tanúsítani.

Rudas Ernő
nagykövet

31.
Vásáry István ankarai nagykövet[275] rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak Azerbajdzsán Törökország általi elismeréséről
Ankara, 1991. november 6.
Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/60. doboz, 002876/1991. sz.

KÜM Távközlési Főosztály
Nagykövetség Ankara
Azonosító: ANK10078
Érkezett: 91. 11. 06. 16:58.
Készítette: HZ

Rejtjeltávirat
Szigorúan titkos!
Sürgős!

Két napos „magánlátogatásra" Törökországban járt Haszanov azerbajdzsáni miniszterelnök.[276] Tárgyalt Özal elnökkel,[277] Yilmaz miniszterelnökkel és Demirel[278] kijelölt miniszterelnökkel. Haszanov Azerbajdzsán elismerésére irányuló kérésére a török fél közölte, hogy az ügyben a kormány soron következő ülésén feltehetőleg kedvező döntést hoznak.

Az ügy hátteréről a KÜM területi főosztály helyettes vezetője elmondta, hogy a kormány és az ellenzék egyetért a lépés szükségességével, a döntés még a mostani ügyvezető kormány idején, tehát novemberben esedékes.

275 Vásáry István (szül.: 1945): turkológus, orientalista, az MTA tagja, 1990–1991-ben isztambuli főkonzul, majd 1991–1995-ben ankarai nagykövet.

276 Haszan Haszanov (szül.: 1940): azerbajdzsán állami vezető, 1990. január 26-tól 1991. február 7-ig az Azerbajdzsán SZSZK Minisztertanácsának elnöke, 1991. február 7-től 1992. március 4-ig Azerbajdzsán (1991. október 18-tól Azerbajdzsán Köztársaság) miniszterelnöke, 2004. szeptember 2-től 2010. március 30-ig Azerbajdzsán rendkívüli és meghatalmazott nagykövete Magyarországon.

277 Turgut Özal (1927–1993): török politikus, 1983. december 13-tól 1989. október 31-ig Törökország miniszterelnöke.

278 Süleyman Demirel (1924–2015): török állami vezető, 1975–1978-ban, 1979–1980-ban, majd 1991. november 20-tól 1993. május 16-ig miniszterelnök, 1993. május 16-tól 2000. május 16-ig köztársasági elnök.

A fentiekről nem konzultáltak Moszkvával, hanem az azerbajdzsáni miniszterelnök tárgyalásain jelen lévő szovjet nagykövet útján adtak tájékoztatást. Benyomásuk szerint Moszkva nem ellenzi a lépést, egyetért, mert nincs abban a helyzetben, hogy fellépjen ellene, másrészt mert azt saját szempontjából is inkább előnyösnek, mint hátrányosnak tartja.

Törökország szempontjából az elismerés parancsoló szükségszerűség, ugyanis nem engedhetik át a terepet iráni fundamentalista befolyásnak, amire az azeri–perzsa vallási háttér (síizmus) miatt[279] reális esély van. Ez nem csupán politikai, gazdasági, de elsőrangú biztonsági kérdéseket vetne fel Törökország számára.

A főosztályvezető-helyettes emlékeztetett arra, hogy a török politika most első ízben készül ilyen határozott lépésre Azerbajdzsán irányában. Az utóbbi évek azeri–örmény összecsapásai idején annak ellenére nem emelték fel a szavukat, hogy a kormányra belpolitikai nyomás nehezedett az azeriek védelme érdekében.

A témáról beszélgettünk Ankara főpolgármesterével is (vezető szociáldemokrata politikus),[280] aki ugyancsak síkraszállt Azerbajdzsán elismerése mellett. Rámutatott ugyanakkor, hogy egyedi, sajátos esetről van szó, amiből nem feltétlenül következik, hogy a többi függetlenedő köztársaságot, még kevésbé a jugoszláviai köztársaságokat is el kell ismerni.

Megjegyzés: a fentiekből úgy tűnik, hogy a szovjet köztársaságok elismerésével kapcsolatos vitában a kivárás híveivel szemben fölénybe kerültek a precedens értékű elismerést támogatók.

Lássa: III. Területi Főosztály V[ásáry]
IV. Területi Főosztály

---

279 Az Azerbajdzsán SZSZK lakossága a szovjet uralom évei alatt erőteljes szekularizáción esett át. A független Azerbajdzsánban elvégzett felmérések szerint – csakúgy, mint Iránban –, az ország lakosságának többsége mintegy 60%-a az iszlám síita ágának követője. A török nyelvű azeri népesség ugyanakkor még ennél is nagyobb arányban a síizmus képviselője, a szunnita kisebbséghez az ország északkeleti részében élő s kaukázusi nyelveket beszélő népcsoportok (lezgek, avarok stb.) tartoznak.

280 Murat Karayalçın (szül.: 1943): 1989. március 26-tól 1993. szeptember 21-ig Ankara főpolgármestere.

32.
Birnbauer József moszkvai ideiglenes ügyvivő rejtjeltávirata a Külügyminisztériumnak Raffi Hovaneszian[281] örmény külügyminiszter Örményország elismerésére vonatkozó kéréséről
Moszkva, 1991. november 26.
Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/59. doboz, 002627/2/1991. sz.

KÜM Távközlési Főosztály
Rejtjeltávirat
Érkezett: 91. 11. 26. 15:14
Készítette: Ta.
Ellenőrizte: Ta.

Szigorúan titkos!
Nagykövetség Moszkva
Azonosító: MOW 20422

Raffi Ovanyiszjan örmény külügyminiszter egynapos moszkvai tartózkodása során megkereste nagykövetségünket és kérte otthoni illetékesek felé továbbítani az örmény vezetés Örményország Magyarország által történő elismerésére irányuló kérését. A kérés továbbítására ígéretet tettem, egyben megjegyeztem, hogy Levon-Ter Petroszjan örmény elnök közelmúltban az USA-ban tett látogatásakor Bush amerikai elnökkel folytatott beszélgetésekor sem sikerült a témában előrelépni. A Magyar Köztársaság szolidáris az örmény nép függetlenségével, demokratikus törekvéseivel, de a diplomáciai elismerés a közeli jövőben nyilvánvalóan még nem történik meg.[282] Utaltam még arra is, hogy még az Orosz Föderációval és a szomszédos Ukrajnával

281 Raffi Hovaneszian (szül.: 1959) az Egyesült Államokban született örmény politikus, 1990. januárban telepedett át az Örmény SZSZK-ba, 1991. november 7-től 1992. október 16-ig a független Örmény Köztársaság első külügyminisztere.

282 A Magyar Köztársaság és az Örmény Köztársaság a jelentés keltezését követően kevesebb, mint négy hónappal, 1992. március 20-án vette fel egymással a diplomáciai viszonyt. Lásd: MKÉ, 1992. 18.

sem vettük fel a diplomáciai kapcsolatokat. Az örmény külügyminiszter többször hangsúlyozta, hogy számukra az elismerés létkérdéssé válik.

Lássa: III. Területi Főosztály[283] B[irnbauer]

283 A távirat jobb alsó hasábjában kék tollal írt kézírásos záradéka olvasható: „A magyar érdekek Örményországgal másodlagosak, országok csoportjával együtt lehetséges az elismerés. (Ne menjünk bele esetleges kellemetlen helyzetekbe. Azerbajdzsán elismerése?) II. 28." Nem tudtam megállapítani, hogy melyik külügyi tisztviselőtől származik a bejegyzés.

33.

Rakovszky Andrásnak,[284] a Magyar Köztársaság Európa Tanács Melletti Állandó Képviselete vezetőjének jelentése a Külügyminisztériumnak az örmény külügyminiszter, Raffi Hovaneszian Örményország elismerésére vonatkozó kéréséről

Strasbourg, 1991. december 3.

Gépelt másolat. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, XIX–J–1–j, 1991/59. doboz, 002627/3/1991. sz.

KÜM Távközlési Főosztály
Nagykövetség Strasbourg
Azonosító: STR20049
Érkezett: 91. 12. 03. 08:17.
Készítette: HZ

Rejtjeltávirat
Szigorúan titkos!

December 2-án látogatást tett nálam Raffi Hovannisian, az Örmény Köztársaság külügyminisztere és Christian Der Stepanian,[285] az Örmény Köztársaság Külügyminisztériumának az igazgatója.

A külügyminiszter elmondta, hogy az Örmény Köztársaság immár megfelel az összes követelménynek, amelyek önálló államiságának az elismeréséhez szükségesek. Meghatározott területe, demokratikusan választott kormánya van. Hadsereget nem kívánnak létesíteni, csak nemzeti gárdát. Ezen túlmenően Örményország az egyetlen a volt szovjet tagköztársaságok közül, amely a szovjet alkotmány adta lehetőség igénybevételével vált ki az Unióból.

284 Rakovszky András (szül.: 1929): diplomata, 1962–1990 között a Mineralimpex, majd az Országos Olaj- és Gázipari Tröszt külkereskedelmi munkatársa, 1990. október 1-től a Külügyminisztérium Európai Együttműködési Főosztályának vezetője. 1991. február 20-tól rendkívüli és meghatalmazott nagykövet, a Magyar Köztársaság Európa Tanács mellett működő állandó képviseletének vezetője Strasbourgban.

285 Sic! Helyesen: Krisztian Ter-Sztepanian. Személyére vonatkozó adatot nem találtunk.

A miniszter az Európa Tanácsnál járt, és kérte felvételi kérelmüknek kedvező elbírálását.

Az Örmény Köztársaságot már elismerte Litvánia, és most nemzetközi szervezetekhez való csatlakozással párhuzamosan általános elismerésüket kívánják szorgalmazni. E tekintetben különösen számítanak a kelet-európai országokra.

A miniszter elmondta, hogy ez év szeptemberében köztársasági elnöke levelet intézett Göncz Árpád köztársasági elnökhöz, amelyben kérte, ismerje el Magyarország Örményországot.[286] Erre válasz még nem érkezett. Elmondta továbbá, hogy bizottsági szinten már folytattak tárgyalásokat a Moszkvába akkreditált magyar követséggel.[287]

Hovannisian miniszter úr kérte, továbbítsam a magyar kormánynak az elismerésre vonatkozó kérésüket, amit megígértem.

Hozzátette, hogy az elismerés a Karabah-hegyvidékre nem vonatkozna, annak kérdését Azerbajdzsánnal folytatandó külön tárgyalások útján kívánják rendezni.

Lássa:
Európai Együttműködési Főosztály
III. Területi Főosztály

286 Erre lásd a 29. sz. irat b) mellékletét.
287 Erre lásd a 29. és 32. sz. iratot.

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI IRATOK JEGYZÉKE

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Külügyminisztérium, TÜK-iratok (XIX–J–1–j)
1985/138. doboz
1985/139. doboz
1986/63. doboz
1986/117. doboz
1986/136. doboz
1988/95. doboz
1988/96. doboz
1988/97. doboz
1989/88. doboz
1990/76. doboz
1990/77. doboz
1990/87. doboz
1990/89. doboz
1991/59. doboz
1991/60. doboz
1991/61. doboz

Külügyminisztérium, Általános iratok (XIX–J–1–k)
1987/52. doboz
1988/89. doboz
1990/90. doboz
1992/67. doboz

MSZMP Központi Bizottságának Külügyi Osztálya (M-KS, 288. fond, 32. csoport)
23. őrzési egység
104. őrzési egység, 976. doboz
104. őrzési egység, 977. doboz

Kádár János titkársága (M-KS, 288. fond, 47. csoport)
782. őrzési egység

Antall József miniszterelnök irathagyatéka (XIX–A–150–j) – Nyílt iktatott iratok (A-sorozat)
326. kötet

Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára

MSZMP Győr-Sopron Megyei Bizottsága (XXXV/415.)
2. doboz

Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv novejsej isztorii – Oroszországi Állami Legújabbkori Történeti Levéltár

SZKP Központi Bizottságának központi apparátusa (5. sz. fond)
63. sz. opisz, 64. sz. gyelo
63. sz. opisz, 398. sz. gyelo

FELHASZNÁLT IRODALOM

Adar, Sinem: Emotions and Nationalism. Sociological Forum. 33. (2018) 3. 735–756.

Anderson, Benedict: Elképzelt közösségek. Budapest, 2006.

Alijeva, Lala: Azerbajdzsán és Magyarország kulturális kapcsolatai. In: „Magyarország és Azerbajdzsán. A kultúrák párbeszéde." V. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Gazdaság, jogtudomány, történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet. (Előadások, cikkek és rezümék. 2021. november 22–25.). [Szerkesztő nélkül]. Budapest, 2011. 150–156.

Atabaki, Touraj: Recasting and Recording Identities in the Caucasus. Iran & the Caucasus. 6. (2002) 1/2. 219–235.

Auch, Eva-Maria: Berg Karabach – Krieg um die "Schwarzen Berge". In: Der Kaukasus: Geschichte – Kultur – Politik. Hrsg. von Guppenberg, Marie-Carin – Steinbach, Udo. München, 2008. 111–122.

Aydin, Mustafa: Turkish Policy Toward the Caucasus. Connections. 1. (2002) 3. 39–48.

Babanov, Igor – Voevogyin, Konsztantyin: Karabahszkij krizisz. Szankt-Petyerburg, 1992.

Balci, Bayram: Strengths and Constraints of Turkish Policy in the South Caucasus. Insight Turkey. 16. (2014) 2. 43–52.

Bárdi Nándor: Románia magyarságpolitikája 1918 és 1989 között. In: Magyarok Romániában (1990–2015). Tanulmányok az erdélyi magyarságról. Szerk. Bárdi Nándor – Éger György – Filep Tamás Gusztáv. Kolozsvár, 2020. 23–24.

Bárdos-Féltoronyi Miklós: Bevezetés a geopolitikába. Budapest, 2006.

Bárdos-Féltoronyi Miklós: A nagyhatalmak harca Eurázsiában. Budapest, 2015.

Barsheghyan, Kristine: Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia. Polish Sociological Review. 144. (2003) 399–416.

Barsheghyan, Kristine: Changing Turkish Other in Post-Soviet Armenian Discourse on National Identity. Polish Sociological Review. 159. (2007) 283–298.

Begoyan, Anush: United States Policy in the South Caucasus: Securitisation of the Baku: Ceyhan Project. Iran & the Caucasus. 8. (2004) 1. 141–155.

Billig, Michael: Banal nationalism. London, 1995.

Bogossian-Porto, Pedro: Forget Me Not. Genocide Studies International. 12. (2018) 2. 191–207.

Bournoutian, George: The Population of the South Caucasus according to the 1897 General Census of the Russian Empire. Iran & the Caucasus. 21. (2017) 3. 324–340.

Brinegar, Sarah: The Oil Deal. Slavic Review. 76. (2017) 2. 372–394.

Brown, Cameron S.: Wanting to Have Their Cake and Their Neighbor's Too: Azerbaijani Attitudes towards Karabakh and Iranian Azerbaijan. Middle East Journal. 58. (2004) 4. 576–596.

Brubaker, Rogers: Nacionalizmus új keretek között. Budapest, 2006.

Companjen, Françoise J.: Nagorno-Karabakh. Atlantisch Perspectief. 34. (2010) 4. 9–14.

Connelly, John: From Peoples into Nations: A History of Eastern Europe. Princeton, 2020.

Bryce, James – Toynbee, Arnold: The Treatment of the Armenians of the Ottoman Empire 1915–1916. Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce. New Jersey, 2000.

Cornell, Svante E.: Religion as a Factor in Caucasian Conflicts. Civil Wars. 1. (1998) 3. 46–64.

Cornell, Svante E. : The Nagorno-Karabakh Conflikt. Report No. 46. Uppsala, 1999.

Cornell, Svante E.: Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia. Report No. 61. Uppsala, 2002.

Croissant, Michael P.: Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications. Westport, 1998.

Czézár Nikolett: Az első Örmény Köztársaság. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 85–93.

Cssijeva, Maja: Aktualnie problemi razvityija nyeftyjanoj promislennosztyi v SZSZSZR vo vtoroj polovinye XX veka. Prioritetnie naucsnie napravlenyija (Novoszibirszk). (2014) 12. 37–46.

Dashdondog, Bayarsaikhan: The Mongols and the Armenians (1220-1335). Leiden, 2011.

Djalili, Mohammad-Reza: Iran and the Caucasus: Maintaining Some Pragmatism. Connections. 1. (2002) 3. 49–58.

Edward, Alexander: The Armenian Church in Soviet Policy. The Russian Review. 14. (1955) 4. 357–362.

Ergun, Ayça: Politics of Romanisation in Azerbaijan (1921–1992). Journal of the Royal Asiatic Society. 20. (2010) 1. 33–48.

Eriksen, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Budapest, 2008.

Flesch István: Atatürk és kora. Budapest, 2004.

Flesch István: Örmények, törökök, kurdok. Az 1915-ös örmény katasztrófa és a mai Törökország. Budapest, 2013.

Forestier-Peyrat, Etienne: Soviet Federalism at Work: Lessons from the History of the Transcaucasian Federation, 1922–1936. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 65. (2017) 4. 529–559.

Gasimov, Zaur T.: The Caucasus. Mainz, 2011a.

Gasimov, Zaur T.: Zwischen Europa, Turan und Orient: Raumkonzepte in der modernen aserbaidschanischen Geschichtsschreibung und Geschichtspolitik. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 59. (2011b) 4. 534–558.

Gasimov, Zaur T.: Aserbaidschan: Befreiung und Konflikt – der Umgang

mit Verlusten in einer postkolonialen Gesellschaft. In: Die geteilte Nation: nationale Verluste und Identitäten im 20. Hrsg. Hilger, Andreas – Von Wrochem, Oliver. München, 2013. 135–151.

Gazdovits Miklós: Az erdélyi örmények története. Kolozsvár, 2006.

Gecsényi Lajos – Baráth Magdolna: Diplomaták a változó világban. Főkonzulok, követek és nagykövetek 1945–1990. Budapest, 2015.

Glenny, Misha: The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-2011. London, 2012.

Gökay, Bülent: Turkish Settlement and the Caucasus, 1918-20. Middle Eastern Studies. 32. (1996) 2. 45–76.

Grant, Bruce: Shrines and Sovereigns: Life, Death, and Religion in Rural Azerbaijan. Comparative Studies in Society and History. 53. (2011) 3. 654–681.

Grigorjan, Marina: Csardahlu. Pervij iszhod 25 let szpusztyja. Golosz Armenyii, 2012. december 13. 2.

Guseynov, Rauf A.: Ethnic Situation in the Caucasus. Journal of International Affairs. 1. (1996) 2. 9 p.

Gürer, Heidemaria: Return to Babel: The Race to Integration in the Southern Caucasus. Connections. 14. (2015) 2. 99–103.

Hartmann, Elke: Örmény élet az Oszmán Birodalomban. Budapest, 2021.

Heller, Mihail: Az Orosz Birodalom története. Budapest, 1996.

Heller, Mihail – Nyekrics, Alexander: A Szovjetunió története. Budapest, 1996.

Herzig, Edmund: The new Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia. London, 1999.

Hesemann, Michael: Népirtás történt? 1915/16 eseményei a vatikáni dokumentumok szemszögéből. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 61–69.

Horváth, Csaba: Ethno Demographic Changes in the Caucasus 1860-1960. – Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly, 2. (2011) 6. 1–20.

Hovhannisyan, Edgar: Örménymészárlások Abdul Hamid uralkodása idején: az örmények kiirtásának első hulláma az Oszmán Birodalomban. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. pp. 45–49.

Kalabekov, Ivan: SZSZSZR i sztrani mira v cifrah. Szpravocsnoje izdanyie. Moszkva, 2020.

Kamrava, Mehran: State-Building in Azerbaijan: The Search for Consolidation. Middle East Journal. 55. (2001) 2. 216–236.

Kaplan, Robert D.: Balkan Ghosts: A Journey Through History. London, 2005.

Kemoklidze, Nino – Moore, Cerwyn – Smith, Jeremy – Yemelianova,

Galina: Many Faces of the Caucasus. Europe-Asia Studies. 64. (2012) 9. 1611–1624.

Kévorkian, Raymond: The Armenian Genocide. A Complete History. London–New York, 2011.

King, Charles: Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe. Oxford, 2010.

Kovács Bálint: A sivatagba deportált nép. A 20. század első genocídiuma – az örmény népirtás. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 13–26.

Kránitz Péter Pál: Örményellenes sztereotípiák a dualizmuskori Magyarországon. Regio. 29. (2021) 1. 5–60.

Kusikyan, Joseph: The Study of Armenian in Soviet Armenia. The Modern Language Review. 39. (1944) 3. 287–289.

Laycock, Jo: Survivor or Soviet Stories? Repatriate Narratives in Armenian Histories, Memories and Identities. History and Memory. 28. (2016) 2. 123–151.

Lazarev, Vladimir – Pravikova, Ludmila 2005: The North Caucasus Bilingualism and Language Identity. In: Proceedings of the 4th International Symposium on Bilingualism. Ed. Cohen, James – McAlister, Kara T. – Rolstad, Kellie – MacSwan, Jeff. Somerville. 1309–1327.

Lehmann, Maike: The Local Reinvention of the Soviet Project Nation and Socialism in the Republic of Armenia after 1945. Jahrbücher für

Geschichte Osteuropas. 59. (2011) 4. 481–508.

Lehmann, Maike: Apricot Socialism: The National Past, the Soviet Project, and the Imagining of Community in Late Soviet Armenia. Slavic Review. 74. (2015) 1. pp. 9–31.

Libaridian, Gerard: A Reassessment of Regional Politics and International Relations in the South Caucasus. Iran & the Caucasus. 6. (2002) 1/2. 237–247.

McKay, John F.: Baku Oil and Transcaucasian Pipelines, 1883-1891: A Study in Tsarist Economic Policy. Slavic Review. 43. (1984) 4. 604–623.

Malek, Martin: NATO and the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan, and Georgia on Different Tracks. Connections. 7. (2008) 3. pp. 30–51.

Marosvári Csaba: A hegyi-karabahi konfliktus (1988–1994). Grotius Közlemények, 2013. október 16. 1–23.

Martiroszian, Vahram: Petakan mtácoghutjune iskhanutjun glukh. Hayk, 1989. december 6. 2–3.

Matevosyan, Hakob: Az örmény diaszpórák. Létrejöttük és átalakulásuk. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 99–106.

Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990.

Merenics Éva: Örmény ellenségkép és önkép a karabahi háborúban. In: 10. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai. Szerk.

Erőss Zsolt. Pécs, 2012. 239–246.

Merenics Éva: Az örmény népirtás kibeszélése kezdetének társadalmi és politikai feltételei az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban. Kisebbségkutatás. 23. (2014) 3. 147–163.

Merenics Éva: Örményellenesség és népirtás az Oszmán birodalom végnapjaiban. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. pp. 51–59.

Mkrtchyan, Narek: Gramsci in Armenia: State-Church Relations in the Post-Soviet Armenia. Transformation. 32. 3. 2015. pp. 163–176.

Morozov, Viatcheslav: Russia's postcolonial identity: a subaltern empire in a Eurocentric world. New York, 2015.

Mutlu, Servet: Late Ottoman Population and Its Ethnic Distribution. In: Turkish Journal of Population Studies. 25. (2003) 3–38.

Nagy Kornél: Az erdélyi örmények katolizációja (1685–1715). Budapest, 2012.

Najafizadeh, Mehrangiz : Gender And Ideology: Social Change And Islam In Post Soviet Azerbaijan. Journal of Third World Studies. 29. (2012) 1. pp. 81–101.

Nagy Kornél: Örmény felekezetiség az Oszmán birodalomban. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 37–43.

Nohlen, Dieter – Grotz, Florian – Hartman, Christof: Elections in Asia and the Pacific. A Data Handbook. Volume I. Middle East, Central Asia and South Asia. Oxford, 2001.

Olcott, Martha Brill: U.S. Policy in the South Caucasus. Connections. 1. (2002) 3. 59–66.

O'lear, Shannon: Azerbaijan. In: Nations and Nationalism: volume 4. A Global Historical Overview, 1989 to Present. Ed. Guntram H. Herb – David H. Kaplan. Oxford, 2008. 1714–1721.

O'loughlin, John – Kolossov, Vladimir – Radvanyi, Jean: The Caucasus in a Time of Conflict, Demographic Transition, and Economic Change. Eurasian Geography and Economics 49. (2007) 2. 135–156.

Osztrovszkij, Alekszandr: Gluposzty ili izmena? Rasszledovanyie gibeli SZSZSZR. Moszkva, 2001.

Panossian, Razmik: Between ambivalence and intrusion: Politics and identity in Armenia-diaspora relations. Diaspora: A journal of transnational studies 7. (1998) 2. 149–196.

Panossian, Razmik: The past as nation: Three dimensions of Armenian identity. Geopolitics 7. (2002) 2. 121–146.

Panossian, Razmik: Armenia. In: Nations and Nationalism: volume 4. A Global Historical Overview, 1989 to Present. Ed. Guntram H. Herb David H. Kaplan. Oxford, 2008. 1696–1712.

Panossian, Razmik: The Armenians: Conflicting identities and the politics of division. Nations Abroad. London, 2018. 79–102.

Runciman, Steven: A keresztes hadjáratok története. Budapest, 2002.

Said, Edward W.: Orientalizmus. Budapest, 2000.

Saparov, Arseny: The Alteration of Place Names and Construction of National Identity in Soviet Armenia. Cahiers du Monde russe. 44. 1. 2003. pp. 179–198.

Sáringer János: Iratok az Antall-kormány külpolitikájához és diplomáciájához. II. kötet. (1991. január–1991. december). Budapest, 2018. /VERITAS Könyvek 11./

Sarkiss, Harry Jewell: The Armenian Renaissance, 1500-1863. The Journal of Modern History. 9. (1937) 4. pp. 433–448.

Shaffer, Brenda: The Geopolitics of the Caucasus. The Brown Journal of World Affairs. 15. (2009) 2. pp. 131–142.

Sidaway, James: Geopolitics: Twentieth Century Spectre. Geography. 86. (2001) 3. pp. 225–234.

Sidikov, Bahodir: Aserbaidschan – Machtpoker um die Petrodollars. In: Der Kaukasus: Geschichte – Kultur – Politik. Hrsg. von Guppenberg, Marie-Carin – Steinbach, Udo. München, 2008. 49–63.

Sinkareckaja, Galina: Kak raszpadalszja Szojuz Szovjetszkih Szocialisztyicseszkih Reszpublik. https://igpran.ru/kak_raspadalsya_SSSR. (Utolsó letöltés ideje: 2022. április 10.)

Strabón: Geográphika. Gondolat, Budapest. 1977.

Suny, Ronald Grigor: A Journeyman for the Revolution: Stalin and the Labour Movement in Baku, June 1907-May 1908. Soviet Studies. 23. (1972) 3. 373–394.

Suny, Ronald Grigor: Morgenthau visszaemlékezése. In: Az örmény nép tragédiája az I. világháborúban. 100 éve történt az örmény népirtás. Szerk. Czézár Nikolett, Kovács Bálint és Őze Sándor. Budapest, 2018. 77–83.

Suvari, Çakir Ceyhan – Kanca, Elif: Turkey and Azerbaijan: On the Myth of Sharing the same Origin and Culture. Iran & the Caucasus. 16. (2012) 2. 247–256.

Szekér Nóra: Átkelés a Rubiconon. Az Erdély-tüntetés 1988-ban. Rendszerváltó Archívum. 3. (2018) 2. 4–13.

Szilágyi István: A geopolitika elmélete. Budapest, 2018.

Sztarovojtova, Galina: Nacionalnoe szamoopregyelenyie. Podhodi k izucsenyiju szlucsajev. Szankt-Petyerburg, 1999.

Szudzsjan, Szerob: Demograficseszkaja szituacija v Nagorno-Karabahszkoj Reszpublike. 21-j Vek. 8. (2010) 1. 42–58.

Tachijan, Vahe: Oszmán-örmények. Élet az anyaországban, a száműzetésben, a társadalom újjáépítése a diaszpórában. Budapest, 2019.

Ter-Abrahamian, Hrant: On the Formation of the National Identity of the Talishis in Azerbaijan Republic. Iran & the Caucasus. 9. (2005) 1. 121–144.

Thomson, Robert W.: Mission, Conversion, and Christianization: The

Armenian Example. Harvard Ukrainian Studies. 12/13. (1988/1989) 28–45.

Trenin, Dmitri: Russia in the Caucasus: Reversing the Tide. The Brown Journal of World Affairs. 15. (2009) 2. 143–155.

Todorova, Maria: Imagining the Balkans. Oxford, 2009.

Tuvikene, Tauri: Strategies for Comparative Urbanism: Post-socialism as a De-territorialized Concept. International Journal of Urban and Regional Research. 40. (2016) 1. 132–146.

Ulasiuk, Iryna: National Minorities and Migration in Armenia, Azerbaijan, Belarus, Georgia, Moldova, Russia and Ukraine. In: CARIM-East Research Report No. 33. 2013.

Üngör, Uğur Ümit – Lohr, Eric: Economic Nationalism, Confiscation, and Genocide. Journal of Modern European History 12. (2014) 4. 500–522.

de Waal, Thomas: Black Garden. Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York–London, 2003.

de Waal, Thomas: The Caucasus. An Introduction. Oxford, 2019.

Veress Péter: Kulturális párhuzamok az azerbajdzsáni és magyar nép etnogenezisében és korai etnikai történetében. In: „Magyarország és Azerbajdzsán. A kultúrák párbeszéde." V. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Gazdaság, jogtudomány, történelem, néprajz, folklór, irodalom, nyelvészet. (Előadások, cikkek és rezümék. 2021. november 22–25.). [Szerkesztő nélkül]. Budapest, 2011. 409–429.

Vincze Gábor (szerk.): Politikatörténeti olvasókönyv. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához. Csíkszereda, 2011.

Yamskov, Anatoly N.: Ethnic Conflict in the Transcausasus: The Case of Nagorno-Karabakh. Theory and Society. 20. (1991) 631–660.

Yilmaz, Harun: The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity in the 1930s. Iranian Studies. 46. (2013) 4. 511–533.

Yousefi, Vahid – Kóbori Judit: Az örménység viszontagságos történelme az ókortól napjainkig. Valóság. 60. (2017) 4. 16–38.

Zverev, Alexei: Ethnic Conflicts in the Caucasus, 1988–1994. In: Contested Borders in the Caucasus. Ed.: Coppieters, Bruno. Brussels, 1996. 10–56.

MELLÉKLET

Az 1. ábra forrásai

Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. С.-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку.

Izady M. 2000: Infographs, Maps and Statistics Collection (https://gulf2000.columbia.edu/maps.shtml)

Major Muslim ethnic groups in Armenia, Iran, and the Islamic Commonwealth states. (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3a/Major_Muslim_ethnic_groups_in_Armenia%2C_Iran%2C_and_the_Islamic_Commonwealth_states._LOC_92683743.jpg)

von Seidlitz, N. – Selenoy, G. L. (1896): Die Verbreitung der Armenier in der asiatischen Türkei und Transkaukasien. Dr. A. Petermann's Mitteilungen aus Justus Perthes' Geographischer Anstalt, Band 42. pp. 1–10.

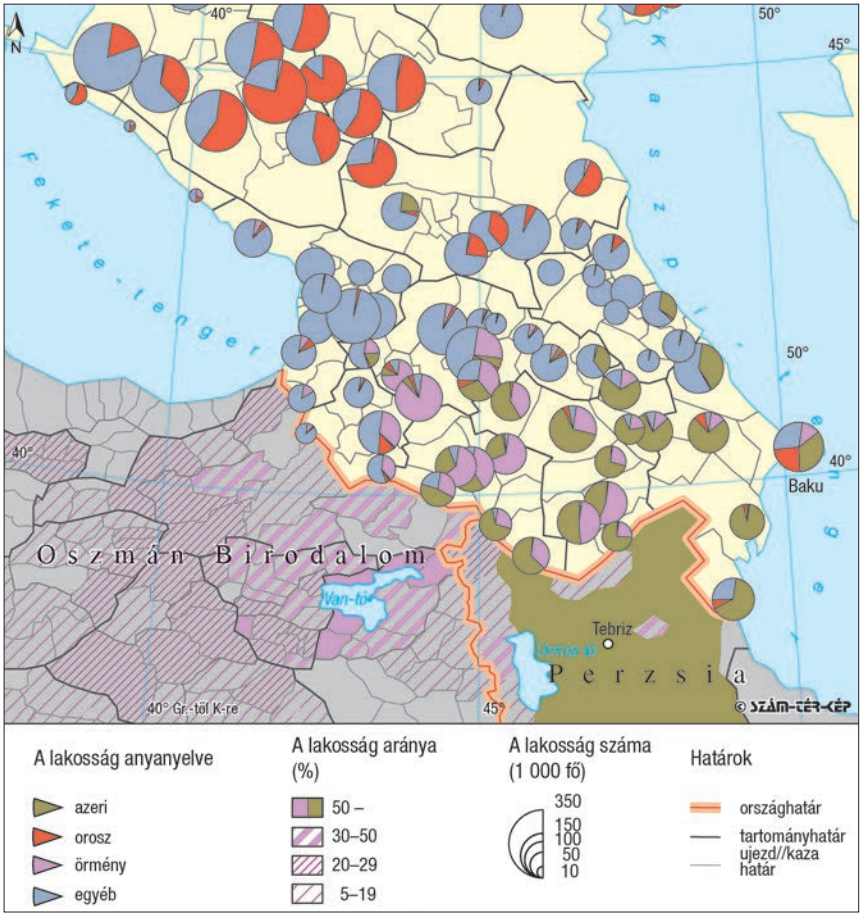

1. ábra Az azeri és örmény etnikai terület a 19. század végén (1896/1897)

A 2. ábra forrásai

Азербайджанцы в Иране – https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджанцы_в_Иране

Ethno-Caucasus – http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/

Population statistics of Eastern Europe & former USSR – http://pop-stat.mashke.org/

Всероссийская перепись населения 2002, 2010 года Национальный состав населения по регионам России

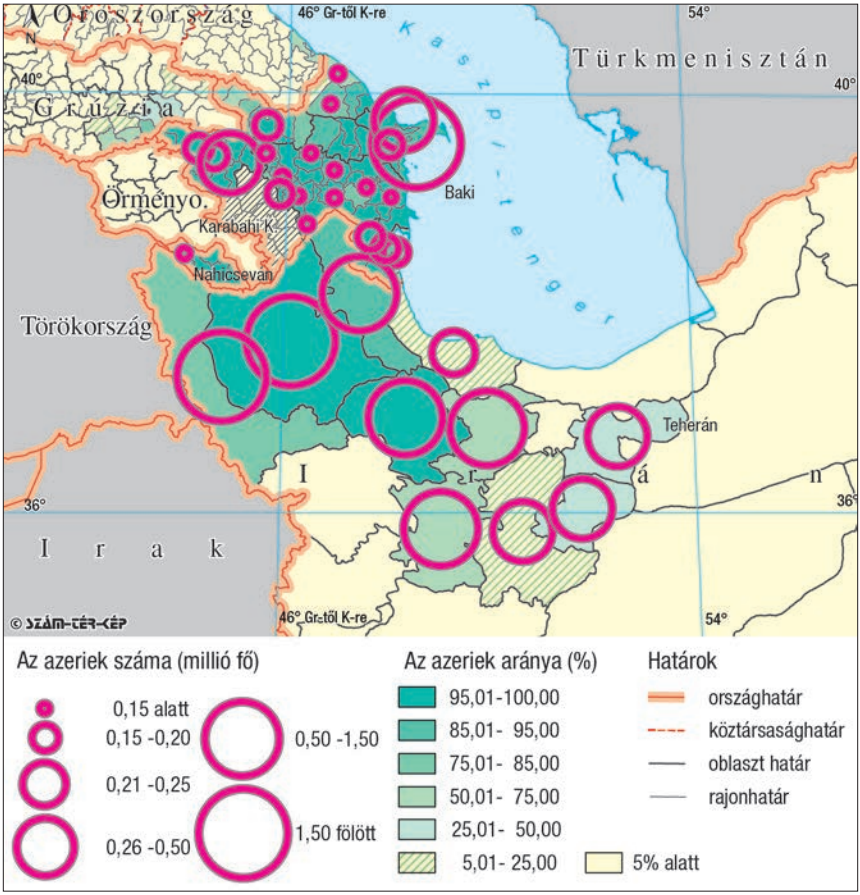

2. ábra Az azeriek száma és aránya 2011-ben

A 3. ábra forrásai

3. ábra A Kaukázus-vidék geopolitikai helyzetének változása a 18. század végétől 2010-ig

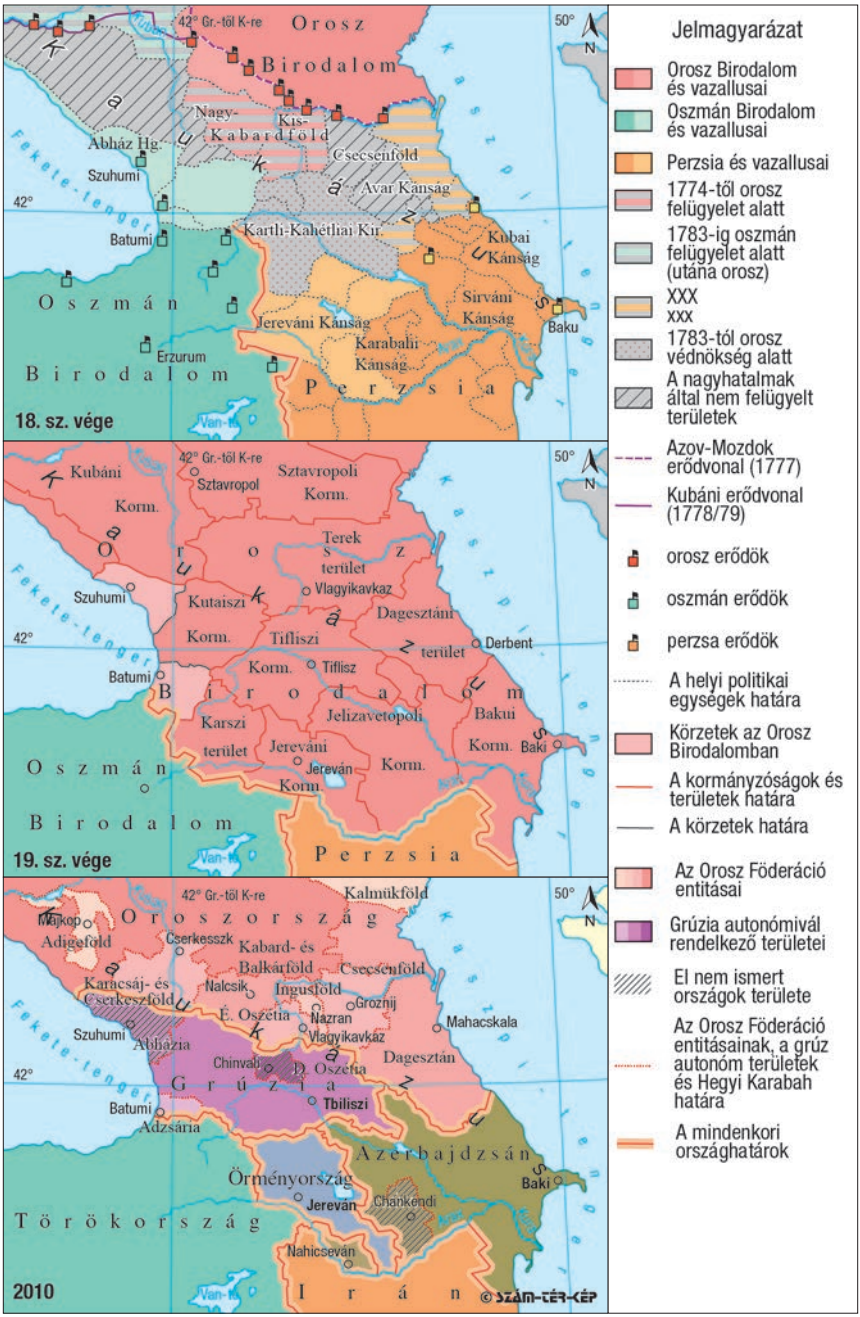
Jelmagyarázat
Orosz Birodalom és vazallusai
Oszmán Birodalom és vazallusai
Perzsia és vazallusai
1774-től orosz felügyelet alatt
1783-ig oszmán felügyelet alatt (utána orosz)
XXX
xxx
1783-tól orosz védnökség alatt
A nagyhatalmak által nem felügyelt területek
Azov-Mozdok erődvonal (1777)
Kubáni erődvonal (1778/79)
orosz erődök
oszmán erődök
perzsa erődök
A helyi politikai egységek határa
Körzetek az Orosz Birodalomban
A kormányzóságok és területek határa
A körzetek határa
Az Orosz Föderáció entitásai
Grúzia autonómivál rendelkező területei
El nem ismert országok területe
Az Orosz Föderáció entitásainak, a grúz autonóm területek és Hegyi Karabah határa
A mindenkori országhatárok
18. sz. vége
19. sz. vége
2010
42° Gr.-től K-re
50°
N
42°
Orosz Birodalom
Oszmán Birodalom
Perzsia
Oroszország
Törökország
Irán
Örményország
Azerbajdzsán
Grúzia
Kaukázus
Fekete-tenger
Kaszpi-tenger
Van-tó
Kubáni Korm.
Sztavropoli Korm.
Terek terület
Vlagyikavkaz
Kutaiszi Korm.
Tifliszi Korm.
Tiflisz
Dagesztáni terület
Derbent
Karszi terület
Jelizavetopoli Korm.
Bakui Korm.
Jereváni Korm.
Jereván
Nagy-Kabardföld
Kis-Kabardföld
Abház Hg.
Szuhumi
Batumi
Csecsenföld
Avar Kánság
Kartli-Kahétiai Kir.
Kubai Kánság
Sirváni Kánság
Baku
Jereváni Kánság
Karabahi Kánság
Erzurum
Majkop
Adigeföld
Cserkesszk
Kabard- és Balkárföld
Karacsáj- és Cserkeszföld
Nalcsik
Ingusföld
Groznij
É. Osztétia
Nazran
Mahacskala
Abházia
Chinvali
D. Osztétia
Tbiliszi
Adzsária
Jereván
Chankendi
Nahicseván
Kalmükföld
© SZÁM-TÉR-KÉP

A 4. ábra forrása

Karácsonyi Dávid (2020): Hegyi-Karabah - Új helyzet. Földgömb-Geogulliver blog. (https://afoldgomb.hu/blogok/geogulliver/karabah)

4. ábra Hegyi-Karabah 2020 szeptembere után

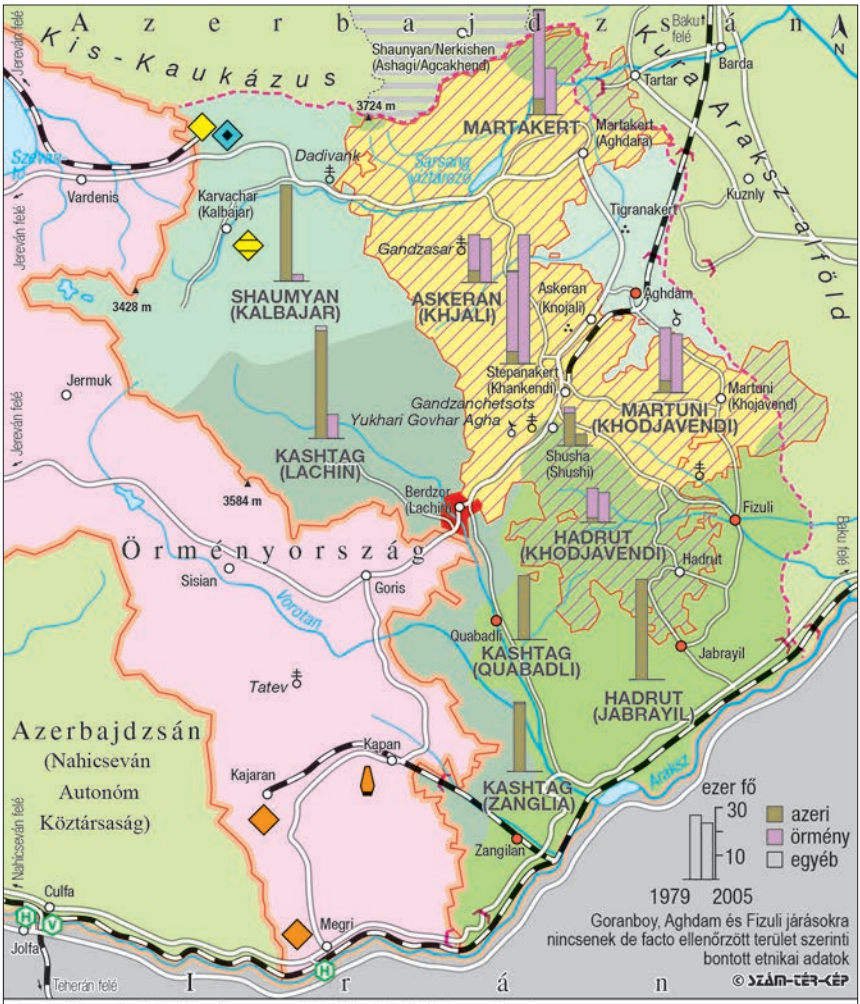

Az első karabahi háború (1988-1994) következménye

- Hegyi Karabah Autonóm Terület (HKAT) 1989-ig
- Fegyverszüneti vonal (1994) (módosítva 2016-ban)
- HKAT örmények által nem ellenőrzött terület
- 1992 júniusáig örmények által ellenőrzött terület
- Jelentősebb települések
- Az azeriek által 1993-ban elhagyott települések

A 2020 11. 09.-i moszkvai fegyverszünet következménye

- Hegyi Karabah örmény ellenőrzés alatt maradt területe
- Azeri területi nyereség (2020 09.27.-11.10)

Örmény ellenőrzés alól azeri alá került terület

- 2020. 11. 20. után
- 2020. 11. 25. után
- 2020. 12. 01. után
- Berdzor (Lachin) korridor orosz békefenntartókkal

- Országhatár
- Működő hatrátkelő
- H közúti V vasúti
- Lezárt határ/blokád 1989/2020 óta
- Ércbányászat
- Réz- és molibdén
- Arany
- Króm
- Higany
- Rézkohászat
- Vasút (1989 óta nem működik)

A belső borítókon:

A Kaukázus-vidéken lakosság nyelvi/etnikai megoszlása 2010 környékén

Az adatok forrásai

Всероссийская перепись населения 2002, 2010 года Национальный состав населения по регионам России

Demoskop, Weekly – http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=0

Population statistics of Eastern Europe & former USSR – http://pop-stat.mashke.org/

Izady M. 2006-2009: Languages of Middle East (https://www.reddit.com/r/MapPorn/comments/2er1g7/detailed_map_of_languages_within_the_middle_east/)

Izady M. 2006: Linguistic Composition of Iran (http://www.farsinet.com/farsi/linguistic_composition_of_iran.html)

NÉVMUTATÓ

Abbász, I. 19
Abbaszov, A. N. 99, 100
Abramowitz, Morton Isaac 171
Afanaszjev, Jurij Nyikolajevics 182
Aganbegian, Abel (Gezevics) 135
Ahundov, Mirza Fatali 43
Ajtmatov, Csingiz 121
Aliev, Hejdar 51
Aliev, Ilham 51
Andropov, Jurij 94
Antall József 61, 78, 79, 80, 83, 85, 191, 192, 193, 195, 203, 205, 222
Apró Antal 151
Ararktszian, Babken 205, 206
Atatürk, Musztafa Kemal 24, 134, 228
Baboian, Dic 209
Baghdasarian, Simon 203, 204
Bagirov, Kamran (Mamedovics) 93, 94
Bahtyin, Ivan Alekszandrovics 97
Barabás János 90, 92, 116, 119, 127, 129, 130, 137, 141, 144, 155, 158, 159, 162
Bártfai Gáborné 176, 191, 203
Bejczi Miklós 90
Bencze Imre 187
Biden, Joseph 168
Billig, Michael 14, 226
Birnbauer József 121, 145, 155, 159, 176, 177, 179, 181, 184, 192, 199, 214
Bournoutian, Georg 21, 131, 226
Brazauskas, Algirdas 179
Brezsnyev, Leonyid 94
Brubaker, Rogers 13, 14, 23, 37, 227
Buriánné 116
Bush, George Herbert Walker 168
Castro, Fidel 161
Ceauşescu, Nicolae 70
Csernyenko, Konsztantyin 94
Demircsian, Karen 108, 119, 128
Demirel, Süleyman 212
Dole, Robert Joseph 167
Dzsangirovics, Melikov Arif 143
Galsztian, Ambarcum 196
Gorbacsov, Mihail 61, 83, 104, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 137, 149, 150, 160, 162, 178
Göncz Árpád 79, 86, 197, 198, 200, 201, 203, 207, 217
Gribojedov, Alekszandr Szergejevics 131
Gromiko, Andrej Andrejevics 68, 117, 150
Grósz Károly 161
Gulijev, Dzsamil 147
Güvendiren, Ekrem 171
Gyemicsev, Pjotr Nyilovics 68, 118
Györke Sándor 185, 187, 190, 191, 192, 197, 199, 203, 204
Hacsaturov, Karen 140
Hajk 27
Harmati Attila 99
Háry Béla 107
Haszanov, Haszan 212
Hazri, Nabi 142

Heller, Mihail 40, 46, 47, 229, 230
Homeini, Ruholláh Muszavi 102, 135
Horn Gyula 167, 176, 181
Horváth Barnabás 77
Hovaneszian, Raffi 79, 214, 216
Hruscsov, Nyikita 66
İnan, Kâmran 170
Izsáki László 77
Jakovlev, Alekszandr Nyikolajevics 126
Jelcin, Borisz Nyikolajevics 85, 178
Jermolov, Alexej 39
Jeszenszky Géza 86, 187, 191, 197, 203, 208
Kádár János 73, 166, 222
Kafarova, Elmira (Mikaliovna) 94
Kandemir, Nüzhet 170
Karayalçın, Murat 213
Kaszimov, H. G. 99, 100
Kaszumova, Szvetlana (Csingiz) 151
Katalin, II. 40
Katona Lászlóné 187
Kirov, Szergej Mironovics 45, 147
Kiss János 121, 122, 123
Kocsarian, Savars 197
Kocsis Imréné 145
Kohl, Helmut 126
Kontra Ferenc 83, 84, 85, 86
Korotics, Vitalij Alexejevics 149
Kővári Tibor 101
Kreiter Mária 107
Kubaszov, Valerij Nyikolajevics 161
Kuliev, Mustafa 48
Lakatos László 107
Lenin, Vlagyimir Iljics 46, 134, 147, 162
Lenti Imre 99
Lovas Ildikó 130, 141, 155, 159, 181
Lukjanov, Anatolij Ivanovics 121
Maganian, Setin 210
Major László 166
Manucsarov, Arkagyij 132
Mardikian, Dirair 209
Marjai József 73
Mastoc, Meszrop 18
Medvegyev, Vagyim Andrejevics 136
Mehtijev, L. M. 99
Melikov, Arif Dzsangirovics 143
Mikecz Tamás 201, 202
Miklós, I. 14, 39, 61, 69, 90, 156, 158, 161, 226, 229
Mikojan, Anasztasz Ivanovics 189
Misur György 91
Molnári Sándor 191
Monori István 83, 84, 85, 86
Muradian, Igor 67
Musztafajev, Imam (Dasdemirovics) 154
Mutallibov, Ajaz 82, 86
Nansen, Fridtjof 25
Narimanov, Nariman 64
Németh János 181
Németh Miklós 156, 158, 161
Nisonov, Rafik 182

Ordzsonikidze, Grigorij Konsztantyinovics (Szergo) 42, 45
Özal, Turgut 134, 212
Özçeri, Tugay 170
Pahlavi, Mohammad Reza 102
Páldi András 70, 120, 123
Paszkevics, Ivan Fjodorovics 39
Pataki László 75
Péter, I. 40, 62, 69, 74, 156, 231, 237
Petrosian, Lev 191
Portugalov, Nyikolaj Szergejevics 124
Rácz Béla 130, 141
Rafszandzsani, Akbar Hasemi 178
Rajnai Sándor 93, 100, 101, 102, 103, 106, 122, 145, 150
Rakovszky András 216
Razumovszkij, Georgij Petrovics 118
Reagan, Ronald 104, 135
Rizskov, Nyikolaj Ivanovics 134
Rudas Ernő 208, 211
Safirova, Rena 142
Sámir, Jichák 178
Scserbickij, Vlagyimir Jakovlevics 150
Steller Imre 115
Sudár István 101, 103
Sununu, John Henry 168
Szabó István 167
Szaharov, Andrej 69
Szakács Ferenc 77
Szalai Lajos 167, 173
Szeidov, Haszan (Neimatovics) 93, 96
Szilágyi György 93, 116, 117
Szilágyi Magdolna 115
Szilágyi Mátyás 208
Szilágyi Tibor 166
Szobcsak, Anatolij Alekszandrovics 183
Sztálin, Joszif Visszarionovics 30, 42, 46, 49, 65, 89, 189
Sztankevics, Szergej Boriszovics 183
Sztankovics Imre 91
Sztukalin, Borisz Ivanovics 156
Szuharev, Alekszandr Jakovlevics 150
Szunyogh Károly 201
Szűrös Mátyás 124
Tagijev, Hadzsi 43
Ter-Petroszian, Levon 78, 82, 191, 193, 195, 196, 197, 200, 203, 207
Ter-Sztepanian, Krisztian 216
Tito, Josip Broz 89
Tóth László, Dr. 115
Törőné 93
Türmen, Riza 171
Vajda József 101, 103
Vásáry István 212
Vazgen, I. 136
Veres József 203
Vezirov, Abdulrahman 182
Világosító Szent Gergely 17
Vince Gábor 165
Vlaszov, Alexandr 67

Vosganian, Varujan 208, 210
Wilson, Woodrow 63
Yılmaz, Ahmet Mesut 169
Zaligin, Szergej Pavlovics 127